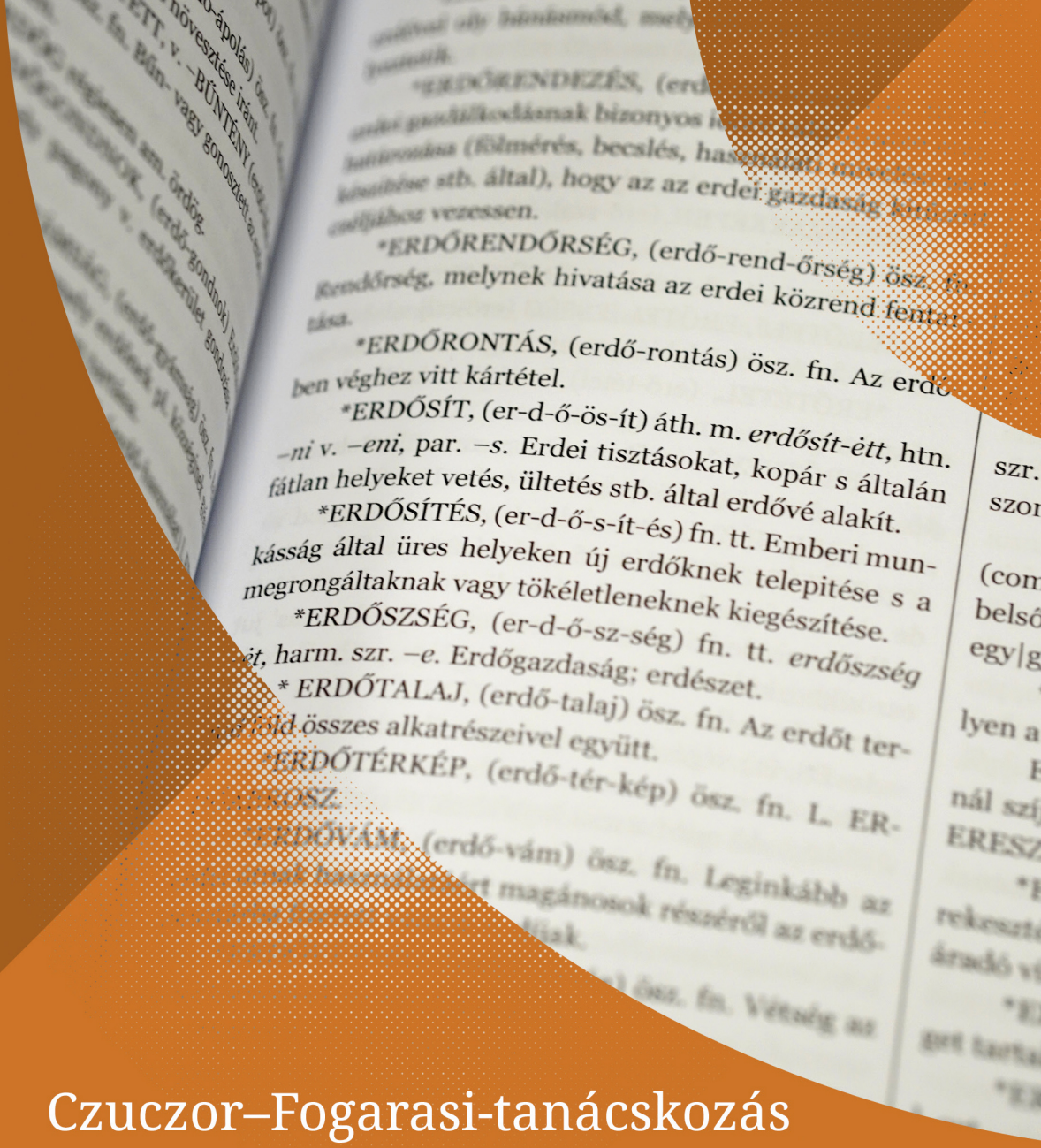

Czuczor–Fogarasi-tanácskozás *A magyar nyelv szótára* pótkötetének megjelenése alkalmából

Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 13-án rendezett tanácskozáson elhangzott előadásokból

MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET

Czuczor–Fogarasi-tanácskozás
A magyar nyelv szótára pótkötetének megjelenése alkalmából

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 8.

Czuczor–Fogarasi-tanácskozás *A magyar nyelv szótára* pótkötetének megjelenése alkalmából

Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet
által 2018. december 13-án rendezett tanácskozáson
elhangzott előadásokból

SZERKESZTETTE:
HORVÁTH KATALIN – H. TÓTH TIBOR – FERENCZI GÁBOR

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2019

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

A dolgozatokat lektorálták: Horváth Katalin, Ferenczi Gábor,
H. Tóth Tibor, Békés Vera, C. Vladár Zsuzsa, Lőrincz Julianna

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök),
Katona József Álmos, Pomozi Péter, Szovák Kornél, Virág István

© Szerzők, 2019
© Szerkesztők, 2019

ISBN 978-615-6117-05-2
ISSN 2677-0261

TARTALOM

Szerkesztői előszó 7

Latorcai Csaba: Gondolatok a Czuczor–Fogarasi-szótár – A magyar nyelv szótára – kiegészítő kötetének megjelenése kapcsán 9

Tóth Attila: Köszöntő 15

Eőry Vilma: A magyar nyelv szótárának pótkötete, a Toldalék 21

Lajtai L. László: Néhány adalék Hunfalvy Pál nyelvésszé válásának kérdéséhez és első nyelvészeti vitáihoz 43

C. Vladár Zsuzsa: A nagyszótár szemléletének európai és magyar előzményei 87

Maleczki József: Hogyan hatott Bitnicz Lajos Czuczor Gergely nyelvészi gondolkodásmódjára? 109

Varga Éva Katalin: A természettudományos szaknyelvek állapota a Czuczor–Fogarasi-szótár tükrében 125

Ferenczi Gábor: Gyökszótár és nyelvjárás: a gyökrendre építő szótáraknak a tájnyelvekhez való viszonya 145

Horváth Katalin: Morféma-alternáció a magyarban; szerepe A magyar nyelv szótárában és a mai szakirodalomban 163

Csengey András: Rejtett tövek rendszere: A lap ~ lep tő tágabb
családjának szerveződése 185

Lőrincz Gábor: A magyar nyelv szótárának felhasználhatósága az újabb
etimológiai kutatások eredményeinek tükrében 217

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

A Magyar Nyelvstratégiai Intézet (MANYSI) 2018. december 13-án Czuczor–Fogarasi-tanácskozást tartott a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ konferenciatermében *A magyar nyelv szótára* (1862–1874) pótkötetének megjelenése alkalmából. A *Toldalék. Fogarasi János szótári jegyzetei* címmel 2018-ban először publikált, a nagyszótár javításait és kiegészítéseit tartalmazó pótkötet azt a kéziratban maradt, befejezetlen jegyzetanyagot tartalmazza, melyen Fogarasi János Czuczor Gergely halála után (1866) haláláig (1878) dolgozott.

Tanulmánykötetünk a konferencia előadásaiból készített dolgozatokat fogja egybe. A kilenc írás sorrendje – kisebb eltéréssel – megegyezik az előadások elhangzásának sorrendjével. A köszöntőket követően a tanulmányok sorát a *Toldalék* kéziratos jegyzetanyagának gondozását, a pótkötet szerkesztési munkálatait bemutató írás nyitja meg. Az ezt követő tanulmányok többféleképpen kapcsolódnak Czuczorék korához, a romantika meghatározó irányzatához, a bölcseleti nyelvészethez és ennek kiemelkedő teljesítményéhez, a nagyszótárhoz. A nyelvtudomány- és eszmetörténeti vonatkozású dolgozatokat a nagyszótár és a szaknyelvek, illetőleg a gyökszótárak és a nyelvjárások viszonyát vizsgáló írások követik. A sort a nagyszótár központi témájára, a szókincs belső rendszerére, a nyelvi variabilitás kérdéseire, az alakváltozatoknak a magyar szócsaládokban betöltött alapvető szerepére összpontosító értekezések zárják. Az anyag minél szélesebb körben való megismertetésének érdekében a tanulmányok összefoglalóit – kulcsszavaikkal együtt – angolul és magyarul is közzétesszük.

Kötetünket annak reményében bocsátjuk útjára, hogy – az utóbbi évek Czuczor–Fogarasi-konferenciaköteteinek anyagához hasonlóan (Életünk, Czuczor–Fogarasi-különszám [2011/3–4.]; *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia* [Magyar Művészeti Akadémia, 2013]; *Czuczor Gergely munkássága és A magyar nyelv szótára* [L'Harmattan–MANYSI, 2017] – sikeresen járul hozzá a nagyszótárnak és korának régóta várt elfogulatlan, tárgyilagos, korszerű újraértékeléséhez, méltányos és hiteles recepciójához.

Budapest, 2019. október

A szerkesztők

GONDOLATOK A CZUCZOR–FOGARASI-SZÓTÁR – A MAGYAR NYELV SZÓTÁRA – KIEGÉSZÍTŐ KÖTETÉNEK MEGJELENÉSE KAPCSÁN

LATORCAI CSABA*

A magyar nyelv szótára pótkötetét a Czuczor Gergely és Fogarasi János nyelvtudósok nevével fémjelzett tudományos konferencián[1] mutatták be 2018. december 13-án.

A magyar kormány és a Magyar Nyelvstratégiai Intézet közös erőfeszítésének köszönhetően Fogarasi János közel két évszázados álma teljesült azzal, hogy a Czuczor Gergellyel való közös munkából származó, hatkötetes szótársorozat egy mostanáig ismeretlen, kiemelt tudományos értékekkel bíró kiegészítő kötettel gazdagodott.

A Czuczor Gergely bencés költő és nyelvész, valamint Fogarasi János jog- és nyelvtudós által szerkesztett *A magyar nyelv szótára* hazánk első tudományos igényű, egynyelvű magyar értelmező szótára. Az 1862 és 1874

* Közigazgatási államtitkár (Emberi Erőforrások Minisztériuma)

1 A kötetet megjelenése alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központjában mutatták be.

között megjelent magyar kiadványt csak a brit és a német nagyszótár megjelenése előzte meg. Czuczor Gergely és Fogarasi János művének tudományos szellemiségét és értékeit figyelembe véve *A magyar nyelv szótárá*t hétkötetes értelmező szótárunk, valamint készülő akadémiai nagyszótárunk elődjének is tekinthetjük.[2]

A Czuczor–Fogarasi-szótár históriája egyszerre jeleníti meg a honi nyelvtudomány felemelkedését, valamint az 1848–49-es forradalom és szabadságharc utáni magyar sorsot. Czuczor Gergelyt *Riadó* című rebellis verse[3] miatt haditörvényszék elé állították. Windischgrätz herceg[4] a bencés papra a legsúlyosabb büntetés kiszabását kérte: kötél általi halált. A főbüntetést végül jelentősen csökkentette a Habsburg bíróság: börtönfogságra ítélték a vádlottat. Czuczor Gergely a tömlöcben is folytatta példa értékű nyelvészeti munkásságát: rabságának minden percét a szótár szerkesztésére fordította. Szolgálatát egészen 1866-ban bekövetkezett haláláig töretlen lelkesedéssel és nagy alázattal végezte.

A szerzők már kezdettől egy pótkötet megjelentetését is tervezték, melyben a közöletlen anyagok és az újabb jegyzetek kaptak volna helyet. 1866 után ezt a munkát Fogarasi János végezte; váratlanul bekövetkezett halála azonban megakadályozta munkájának befejezésében. A hetedik kötet kéziratai – a nyelvtudós észrevételei, kutatásai, helyesbítési javaslatai – a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában két évszázadon át rejtve maradtak.

A hiánypótló hetedik, javított és immáron mindenki számára megismerhető kötet „*Toldalék. Fogarasi János szótári jegyzetei*" címmel Eőry Vilma gondozásában jelent meg. A pótkötet közreadása újabb mérföldkő

2 https://e-nyelvmagazin.hu/2014/08/27/a-czuczor-fogarasi-szotar-tortenete-1821-1874/

3 In. Hegedűs Géza (szerk.): *Czuczor Gergely válogatott művei*. http://mek.oszk.hu/05900/05932/05932.htm

4 Czuczor Gergely Haditörvényszéki Pöre. In. *Napkelet* 1929/9. 667–675

anyanyelvünk ápolásában, valamint kultúratörténetünkben: törlesztettük két évszázadnyi adósságunkat, s egyben méltóképpen tisztelgünk Czuczor Gergely és Fogarasi János öröksége előtt.

A történelmünk és anyanyelvünk iránti tisztelet vezeti Magyarország Kormányát is, amikor kiemelten fontosnak tartva anyanyelvünk ápolását, a magyar kultúra erősítését szolgáló támogatási rendszert dolgoz ki, és ezzel új lehetőségeket nyit meg határainkon innen és túl. A kormány alapvető nemzetstratégiai kérdésként kezeli a magyar nyelvhasználat mindenkori támogatását szerte a Kárpát-medencében. Ezért is szorgalmaztuk a *Szülőföldön magyarul* elnevezésű program[5] megvalósítását. A program legfőbb célja, hogy erősítsük nyelvünk megmaradását, megtartását külhoni nemzettestvéreink között. A vissza nem térítendő támogatásra idén közel 146 000 határon túli magyar család, oktatási intézmény és tanuló pályázott. Magyarország Kormánya ekképpen kívánja biztosítani a magyar nyelv oktatásához és tanulásához elengedhetetlen tankönyvek és taneszközök beszerzését. Az Emberi Erőforrások Minisztériumának és az Anyanyelvápolók Szövetségének kezdeményezésére a Magyar Országgyűlés 2011-ben a Magyar Nyelv Napjának nyilvánította november 13-át.[6] Az ünnepnap lehetőséget teremt arra, hogy a magyar nyelvet évente legalább egyszer középpontba állítsuk. Ezt a napot országszerte kulturális programokkal, megemlékezések sokaságával ünnepeljük.

A Magyar Nyelv Napja kapcsán a Magyar Nyelvstratégiai Intézet életének több mozzanatát is ki kell emelnünk: elsősorban azokat, amelyek a nyelvstratégia kidolgozása szempontjából fontosak. A 2017 előtti idő-

5 A *Szülőföldön magyarul* című program célja a nevelési, oktatási, valamint a tankönyv- és taneszköz-támogatás, illetve a hallgatói támogatás biztosítása a határainkon túl élő magyarság anyanyelvápolási, kulturális és oktatási céljaira [A Bethlen Gábor Alapról szóló 2010. évi CLXXXII. törvény végrehajtásáról szóló 367/2010. (XII. 30.) Korm. rendelet (a továbbiakban: BGA Vhr.) 32/C. §-a alapján].

6 1844. november 13-án V. Ferdinánd magyar király szentesítette a magyar nyelvet hivatalossá tevő törvényt.

szak legfontosabb eseménye *A pontos fogalmazás művészete* című nemzetközi konferencia volt, melyen külföldi szakértők osztották meg a jog és közigazgatás nyelvhasználatával, a nyelvi tervezés feladataival kapcsolatos tapasztalataikat. Ebből később konferenciakötet született. A téma népszerűsége és aktualitása végül azt is eredményezte, hogy az intézet munkatársai 2017-ben, a jogi nyelv közérthetőbbé tételének szentelt évben felkérést kaptak arra, hogy vállaljanak részt a bírák ez irányú nyelvi továbbképzésében.

Az intézet munkatársai továbbá nagyívű háttérkutatásba kezdtek. Ennek célja, hogy az európai uniós országok aktuális nyelvstratégiáit, nyelvpolitikai dokumentumait felkutassák, lefordítsák, feldolgozzák, és belőlük olyan összehasonlító tanulmányokat írjanak, amelyek alapul szolgálhatnak a magyar nyelvstratégia elkészítéséhez. Ennek az időszaknak a legfontosabb eseményei között kell említeni azokat a kerekasztal-beszélgetéseket is, amelyek a magyar nyelvstratégia célterületeinek előkészítő, egyeztető fórumai voltak. Ezekre az adott szakterület legfontosabb képviselőit hívta meg az intézet (így például a közigazgatás és a jog, a média és az oktatás szakértőit). Hasonló célból rendezték meg a *Gazdaság, pénzügy és szaknyelv* című konferenciát, továbbá *A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben* című konferenciát is.

Külön kiemelendők az oktatás nyelvhasználatával, az anyanyelvi neveléssel kapcsolatos tevékenységek, például az Emberi Erőforrások Minisztériumával való sikeres egyeztetés a Nemzeti Alaptanterv anyanyelvi nevelési kérdéseiben, valamint az Eszterházy Károly Egyetem, illetve az Oktatáskutató és -fejlesztő Intézet közös rendezésében lezajlott konferenciasorozat, melynek központi témáját az anyaországi és a határon túli anyanyelvi nevelés közös dilemmáinak és lehetőségeinek megvitatása adta.

Ez az értékes, nemzetstratégiai szempontból is kiemelkedő szakmai tevékenység a jövőben a Magyarságkutató Intézet keretein belül folytatódik. Az intézet – amelynek életre hívásával a kormány László Gyula ré-

gész-történész munkássága előtt is tiszteleg – az Akadémiától és az egyetemi rendszertől független intézményként felöleli majd az egész magyar történelemírást, a nyelvészetet, az antropológiát, az archeogenetikát, a zenei, illetve a művészeti kutatásokat egyaránt.

KÖSZÖNTŐ

TÓTH ATTILA*

Tisztelt Államtitkár Úr, tisztelt Előadóink, kedves Vendégeink!

Nagy öröm számomra, hogy a Magyar Nyelvstratégiai Intézet nevében a mai különleges Czuczor—Fogarasi-tanácskozáson a rendezvény házigazdájaként köszönthetem Önöket. Külön is köszöntöm Latorcai Csaba államtitkár urat: köszönöm, hogy elfogadta meghívásunkat, köszönöm üdvözlő szavait.

Különleges ez a mai alkalom, a mai tanácskozás, hiszen Czuczor Gergely és Fogarasi János mintegy másfél évszázaddal ezelőtt megjelent máig páratlan alkotását, *A magyar nyelv szótárá*t tesszük most formailag teljessé: a szerzők eredeti szándékának megfelelően végre kézbe vehetjük a nagyszótár eddig kézirattárban, cédulákon őrzött anyagát, a megjelent hat nagy kötet kiegészítését, az eredetileg is tervezett ún. *Toldalék*ot. Ez a pótkötet voltaképpen a nagyszótár hetedik kötete: így álmodták meg ezt a sorozatot a szerző-szerkesztők. Ezúton köszönöm meg a kötet megjelentetéséhez hozzájáruló és a közzététel munkájában részt vevő minden közreműködőnek a segítséget és az együttműködést, s egyben megköszönöm a Nemzeti Kulturális Alap támogatását, mellyel hozzájárult a kiadvány elkészítéséhez s a mai tanácskozás megrendezéséhez. Külön köszönöm

* Igazgató (Magyar Nyelvstratégiai Intézet)

Eőry Vilma tanárnőnek, intézetünk szakmai tanácsadójának, hogy vállalta a kötet közzététele munkálatainak irányítását, az anyag szerkesztésének és kiadásra való előkészítésének összetett, nem könnyű feladatát. Az első előadásban magától a szerkesztőtől tudhatunk meg többet a pótkötet megjelentetéséről.

Örömmel jelentem be, hogy a mai alkalomra a legutóbbi Czuczor-Fogarasi tanácskozás anyagát is megjelentettük, immár ez is hozzáférhető – a pótkötet mellett ezt a kiadványt is kézbe vehetik vendégeink.

Czuczor Gergely és Fogarasi János munkásságának s fő művük, *A magyar nyelv szótára* szellemi örökségének ápolását, e különösen értékes hagyaték méltó gondozását és lehetőségeink szerint korszerű, érdemi folytatását intézetünk is egyik fontos feladatának tartja. Úgy gondoljuk, ez a hatalmas munka a magyar nyelvről való gondolkodásnak, a nyelvtudománynak alapvető, megkerülhetetlen és nélkülözhetetlen forrásműve. A nagyszótár szerzői minden tiszteletet megérdemelnek: hatalmas anyagot gyűjtöttek össze és mutattak be, s munkájukat máig a magyar nyelv legnagyobb, legsikerültebb szótári vállalkozásai között tartjuk számon. Akkor sem túlozunk, ha a magyar szótárirodalom páratlan teljesítményének minősítjük *A magyar nyelv szótárá*t, melyet legfeljebb külföldi munkákkal mérhetünk össze. – A nagyszótár legnagyobb értéke azonban kétségtelenül sajátos célja s az ennek érdekében alkalmazott sajátos szemlélete és módszere. A szerzők ugyanis nem csupán a magyar nyelv elemeinek bemutatását, jelentésük, használatuk leírását tartották feladatuknak, hanem azt is, hogy a magyar nyelvet szerves rendszerként értelmezzék, hogy meglássák benne az emberi megismerés és a magyar kultúra lényegi és sajátos jellemzőinek nyelvi tükröződését, s hogy a szavak és a mögöttük álló fogalmak összefüggéseit is felszínre hozzák. Igyekeztek kibontani a nyelvből a benne rejlő s általa hordozott természetes és közösségi eredetű történeti-kulturális tudást; s ezzel egyúttal nyelvünk korai történetébe is igyekeztek bevilágítani. A nagyszótár szerzői elméletileg is megalapozták, rendszerbe foglalták a szókincs tárgyalását. A bevezető tanulmány nyel-

vünk és általában a nyelvek eredetére, keletkezésére és létmódjára is kitér, rávilágít arra, hogy miként kapcsolódnak a nyelvi jelek a legáltalánosabb értelemben vett nevek, közszavak, nyelvi elemek a valóság érzékeléséhez, tükrözéséhez, rendszerezéséhez; az emberi megismerő, gondolkodó és értékelő tevékenység egyéni és közösségi helyzeteihez, alapképeihez és -képzeteihez, az érzékelés és az észlelés egyes területeihez. Az alak és a jelentés közötti efféle kapcsolatok elemzésével, a szócsaládok megrajzolásával és az ún. gyökök megállapításával a szerzők olyan ma is művelt vagy éppen újabban kiteljesedő, modern tudományterületek szemléletmódját és részben eredményeit előlegezik meg, mint az általános nyelvészet, a nyelvpszichológia, a kognitív nyelvészet, a neurolingvisztika vagy a hálózatkutatás; és természetesen a szófejtés és a nyelvtörténet számára is alapvető megállapításokat tesznek, konkrét eredményeket érve el a szófejtés területén. A szerzők sok tekintetben tehát máig érvényes megoldásokat, megfontolásra érdemes tételeket állítanak föl, eközben, mintegy mellesleg, rendszerbe állítják, hálózatként szemlélik és szemléltetik a magyar nyelv szókincsét. Gondolataik és meglátásaik sokszor rendkívül modernek és merészek, de mindenképpen továbbgondolásra érdemesek.

A szótárról folytatott viták sajnos jóformán egyetlen kérdésre szűkültek le – érdemtelenül: a gyökelmélet létjogosultságára és korszerűségére, s ezzel összefüggésben a magyar nyelv rokonságának tágabb értelmezésére, ennek lehetőségeire. A szótár ugyanis nem csupán az uráli nyelvekkel való kapcsolat nyomait vizsgálja, hanem a más, nagy nyelvcsaládokkal, nagy múltú nyelvekkel való kapcsolat lehetőségét is. Ezek az összevetések is érdemesek lehetnek az újragondolásra; elegendő itt csupán az ősnyelvek iránti érdeklődés élénkülésére, a paleolingvisztikai kutatások tudományos megalapozásának igényére gondolnunk.

Intézetünk a józan és szabad eszmecsere lehetőségét szeretné megteremteni ezekben a kérdésekben is. Úgy gondoljuk, a nagyszótár a mai tudomány szempontjából is érdemes a figyelemre. Akkor értékeljük és becsüljük meg méltó módon ezt a rendkívüli tudományos és emberi telje-

sítményt, ezt a nemzeti kincset, ha a benne rejlő tudást igyekszünk minél jobban kiaknázni és felhasználni, a mai kor tudományának színvonalán, a kutatás újabb lehetőségeire építve. A magyar szókincs további vizsgálatát, feltárását intézetünk fontos, támogatandó kutatási területnek tartja. Úgy véljük, érdemes újraértékelnünk a nagyszótárnak, ennek a csodálatosan gazdag és képzeletdús szellemi alkotásnak a megállapításait és eredményeit.

A szótár értékének felismertetésében, a róla folytatott elmélkedések és termékeny eszmecserék fölélesztésében, a szótár szemléletének és anyagának újabb alkalmazásában meghatározó szerepet vállalt Czakó Gábor író. Írásaival, könyveivel nemcsak a nagyszótár értékeire, módszerének érdemeire, az oktatásban való használhatóságára hívta föl a figyelmet, hanem kezdeményezte és megszervezte a Czuczor—Fogarasi-tanácskozásokat is. Czakó Gábor munkájának és munkásságának köszönhetően a szótár és szerzői időről időre ismét a közfigyelem középpontjába kerültek. – A nyelvészek különösen a szófejtésekben hivatkoznak a nagyszótárra. Ritka azonban, hogy a Czuczor—Fogarasi-szótár az értékének, jelentőségének megfelelő helyet kap egy nyelvész munkásságában. Ezért külön is említésre méltó Horváth Katalin személye és munkássága: ő ugyanis szófejtéseiben következetesen felhasználja a nagyszótár eredményeit, mélyrehatóan foglalkozik a szótár elméleti kérdéseivel s a szófejtésben való módszeres használhatóságával is. Ezért kértük meg Horváth tanárnőt mint a téma szakértőjét arra, hogy legyen mai tanácskozásunk kalauza.

Az elmondottakból talán kiviláglik: a Toldalék megjelentetése és e mai szakmai tanácskozás számunkra jelképes alkalom: tisztelgés a nagyszótár szerzői és életművük előtt. Egyben biztatásnak is szánjuk a nagyszótár értékét elismerő kutatóknak: biztatjuk őket arra, hogy folytassák munkájukat, folytassák a nagyszótár szerzői által megkezdett szép, de nehéz munkát. Tanácskozásunk előadóitól újabb mozzanatokat tudhatunk meg a nagyszótár keletkezésnek körülményeiről, s az előadások segítenek a szótár jelentőségének értékelésében, a jövő kutatási lehetőségeinek felmérésében és a feladatok kijelölésében.

Bízom benne, hogy a mai alkalom a tárgyszerű, ám lelkes együttgondolkodással közelebb visz bennünket Czuczor Gergely és Fogarasi János örökségéhez, s annak méltó folytatásához. E reménnyel és kívánsággal nyitom meg mai tanácskozásunkat.

A MAGYAR NYELV SZÓTÁRÁNAK PÓTKÖTETE, A TOLDALÉK

EŐRY VILMA*

1. Czuczor és Fogarasi igényessége: a Toldalék megszületésének okai és körülményei

A Czuczor–Fogarasi, pontosabban a Czuczor Gergely és Fogarasi János által szerkesztett nagyszótár, hivatalosan *A magyar nyelv szótára* (a továbbiakban CzF.) mintegy 150 éve jelent meg, 1864 és 1872 között, hat kötetben. Azért került kötetenként a nyilvánosság elé, mert bár a szótár egésze készen volt az első kötettel egy időben, a szerzők szerettek volna még dolgozni az anyagon, miközben kötetenként előkészítik a kiadásra. A szótár írásának csaknem húsz esztendeje történelmileg viharos volt, de a készülő mű körül is feszültséggel volt teli a levegő. A szerzőket és a készülő művet ért támadásokról itt nem beszélhetünk részletesen, ennek és a szótár értékelésének ma már jelentős a szakirodalma, ott olvashatunk róluk. Munkájuk bizonyos hiányosságainak azonban maguk is tudatában voltak: már az I. kötet Előbeszédében megjelent a szerzők „önkritikája", s

* Szakmai tanácsadó (Magyar Nyelvstratégiai Intézet)

benne a lehetőségekhez képest elvégezhető javítás szándéka. A tizenhét évre (1844–1861 közepe) utalnak, amely alatt a szótár készült: „Ennyi év lefolyta alatt kétségen kívül változhatának egyben-másban nemcsak a mi nézeteink, de a tudományok némely egyes szakmái, tételei is". Nyomdába adás előtt kötetenként még pótolnak, javítanak, „de annyira még sem dolgozhatjuk újra, mint nagyobb tökély elérhetése végett kivánatos volna; különben még egyszer 15 év kivántatnék átdolgozásához". Sőt, már most, 1862-ben szükségét látják egy majdani pótkötetnek is: „Adjuk tehát dolgozatainkat úgy, mint a mondott körülmények között adhatjuk […] Az Akadémia sőt az egész nemzet dolga aztán […] a hiányokat annak helyén és idején kipótoltatni, a hibákat kiigazittatni s ekképen – talán egy **pótlékkötet**ben – azokra a koronát is föltétetni." (CzF. I. 1862: 2–3).

A fenti gondolatok jegyében akarták kiegészíteni, javítani a már kész köteteket megjelenés előtt, egyrészt a tizenhét év alatt szerzett tapasztalataik alapján, másrészt az ez alatt az idő alatt született, a tudományos közvéleménybe bekerült újabb tudományos felfogás egy részének figyelembevételével. A javítások zömét azonban Fogarasi végezte a megjelenés előtt a köteteken, Czuczor Gergely 1866-ban ugyanis meghalt.

Igényességüket, helyesebben most már Fogarasiét bizonyítja, hogy a föntebb említett javításokat sem tartotta elegendőnek, véglegesnek. A VI. kötet végén olvasható Végszó, amely tartalmazza a további bővítés, javítás szándékát, tehát már egyedül Fogarasi János munkája. 1874. májusi keltezéssel írta, elszámolt benne vállalt feladataikkal, amelyeknek egy részét elvégezték, más részét nem sikerült megvalósítaniuk. Válaszol a szótárt ért támadásokra, és indokolja a szótárban alkalmazott eljárásukat. A Végszó szövegét még ez év első felében fel is olvasta az Akadémián. A benne közöltek tehát inkább szóltak a tudományos nyilvánosságnak, mint a szótárt olvasó, használó érdeklődőknek. A szöveg alaphangja az önmagát is mérni képes öntudatos szakemberé, aki elismeri a szükségszerűségből következő hiányosságokat és a véletlen hibákat is. Nem lankadó jobbító szándéka nyilvánul meg itt, az, hogy A magyar nyelv szótára a lehető legjobb legyen.

Többször is említi a Végszóban, hogy a javítás tovább folytatódik: „Az akadémiai Nagy Szótár, későbbi néven: A Magyarnyelv Szótára ez idő szerént be van fejezve. Ez idő szerént mondom, mert még mostani szerkezetében, mint alább eléadom, egy toldalék fog hozzájárulni." (CzF. VI. 1874: 1.) A Toldalék célját így jelöli meg: „szükséges egy toldalékkal pótolni a hézagokat és kiigazítni a hibákat" (CzF. VI. 1874: 6). Ígéretet is tesz a munka elvégzésére: „Már föntebb sejdittetém, hogy a külföld példájára is e munkához egy Toldaléknak kell járulnia. Részemről fölajánlám hátralevő napjaimban még csekély erőmet egy ily Toldalék készítésére, azon reményben, hogy az eddigi jeles anyaggyüjteményeken kivűl polgár- és tagtársaim közöl azok, kiket ez ügy érdekel, s kiket közvetlenül meg fogok keresni, segéd kezet nyújtanak." (CzF. VI. 1874: 8.)

Fogarasi újabb négy éven át dolgozott a pótláson, javításokon, annak azonban nincs semmilyen nyoma, hogy bárki hathatós segítséget nyújtott volna a 70-es éveiben járó tudós-szerkesztőnek munkájában. 1878-ban meghalt, és a munkát nem tudta befejezni. Tervei szerint négy év alatt készült volna el vele, bizonyára segítséggel, és ha nem történtek volna körülményeiben olyan változások, amelyek a munkát késleltették, halálát pedig esetleg siettették. A pótkötet tehát befejezetlen maradt.

2. A kézirat

A kéziratot a Magyar Tudományos Akadémia és Információs Központ Kézirattára őrzi Nyelvtud_4r_67 jelzettel tíz vaskos kéziratkötetben. A kézirat állapota jó, csak néhol töredezett, emiatt mindössze két esetben nem lehetett elolvasni kisebb szövegrészleteket. A lapok A5-ös méretűek, vagy annál néha egy kicsivel nagyobbak, nem mindig szabályosak, hol hosszukban, hol széltükben eltérnek az átlagos nagyságtól. A legtöbbször a kilógó lapok töredezettek, valószínűleg a kemény borítóba kötés okozhatta sérülésüket.

A kézirat jól olvasható, az írás szép:

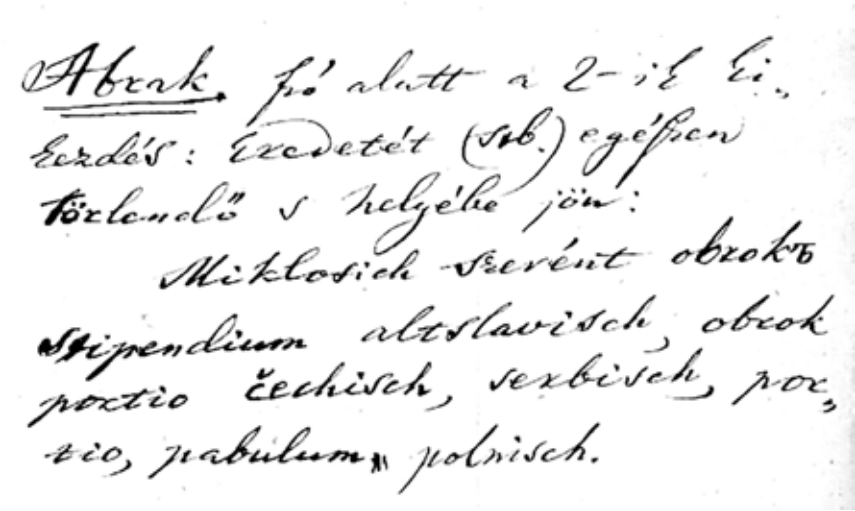
Abrak, fő alatt a 2-ik ki-
kezdés: kezdetét (stb.) egéfzen
törlendő s helyébe jön:
Miklosich szerént obrokъ
stipendium altslavisch, obrok
portio čechisch, serbisch, por-
tio, pabulum polnisch.

1. kép: Fogarasi kézírása[1*]

A lapoknak általában csak az első oldalán van szöveg, mégpedig a lapnak inkább a jobb felén. Ha a szerzőnek szüksége volt még helyre, a hátlapra is írt, a lapok üresen hagyott, széles bal margójára pedig a betoldásokat és a javításokat írta.

1* Másolatok csak azokról a lapokról készültek, amelyeken idegen nyelvű adat, szövegrészlet található (azok számára készítettük őket, akik az átírásban az idegen nyelvű adatok betűhűségét ellenőrizték). A bemutatott példák ezekből a másolatokból valók, további válogatási lehetőség nincs (kivételt csak az jelent, ha tévedésből olyan lapot is lemásoltattunk vagy lemásoltak nekünk, amelyre az említett célból nem volt szükségünk).

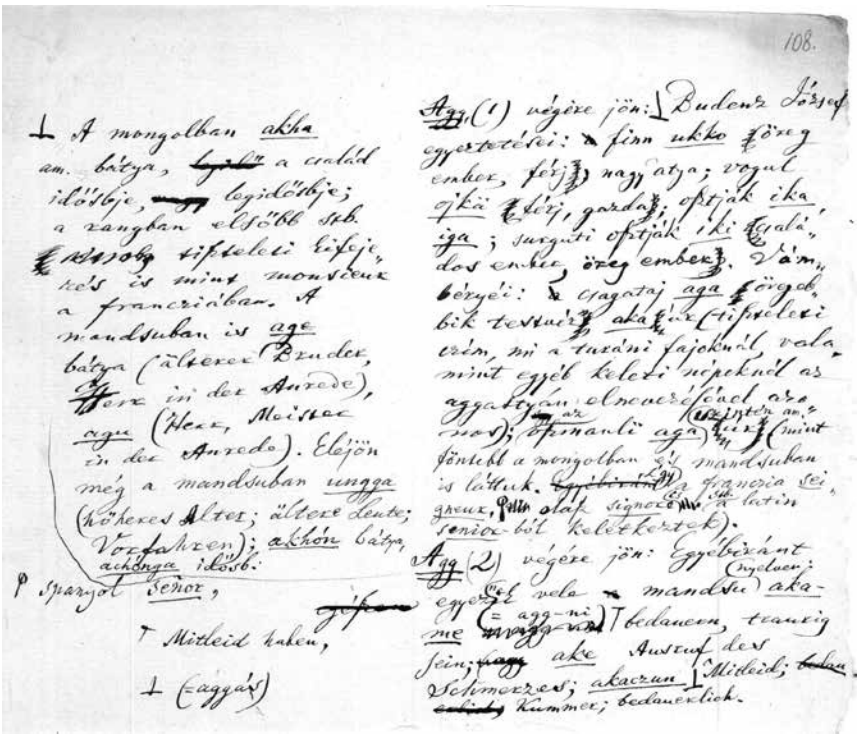

2. kép: A szerző által javított, kiegészített egyik kéziratlap

Egy lap általában egy szócikket tartalmaz, ebből becsülhető meg, hogy a mintegy 5000 kéziratlap nagyjából ugyanennyi szócikket tartalmaz. A szócikkek azonban különböző természetűek. Vannak pótszócikkek (l. 3. kép), a hat kötet címszóanyagát bővítik, *-gal jelölte őket a szerző, és így jelöli a kiadás is. Ezek önálló és többségükben teljes, lezárt szócikkek. Számuk az összes szócikknek mintegy felére becsülhető. E pótlások nagyobb része nem „gyökszó" (tőszó), hanem a CzF.-ben szereplő „gyökszavak" származékszava: képzett vagy összetett szó.

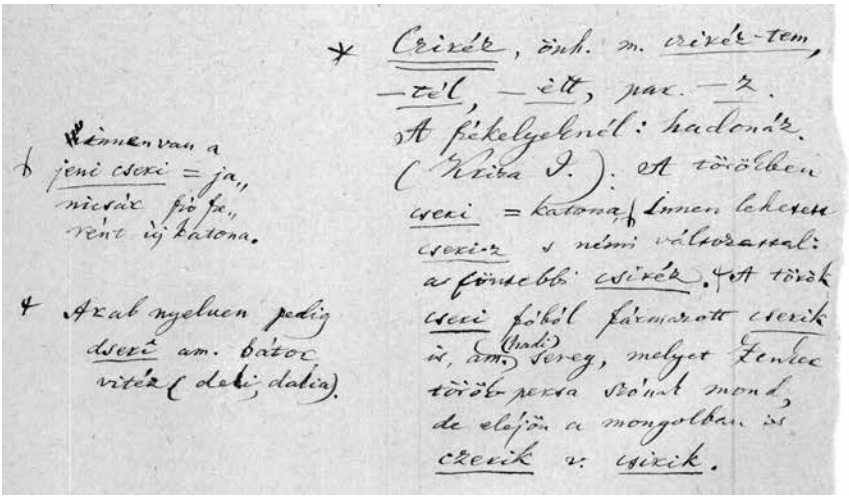

3. kép: Példa a pótszócikkre

A szócikkek 30-35%-a olyan kiegészítés, amely a hat kötetben megjelent szócikkek valamelyikét egészíti ki vagy javítja (l. 1., 2. kép). Címszavuk jelöletlenül szerepel a helyesbítés vagy kiegészítés előtt, a szócikk tartalma beilleszthető a hat kötet valamelyikének megnevezett szócikkébe. Emiatt a helyesbítő, kiegészítő szócikkek jellemzője, hogy mindig van bennük olyan „utasítás", amely megadja a helyesbítés, kiegészítés helyét a CzF.-ban.

A harmadik szócikkfajta pedig az utalószócikk (l. 4. kép), ezek az összes szócikknek kb. 15-20%-át adják. Az utalószócikk egy formától (alakváltozattól, szócsaládtagtól) egy címszóhoz, tehát szócikkhez irányítja a szótárhasználót, ott tudhat meg róla többet. Részben a hat kötet hiányait pótolják, részben a Toldalék szócikkeinek összeállítása során vált szükségessé megírásuk.

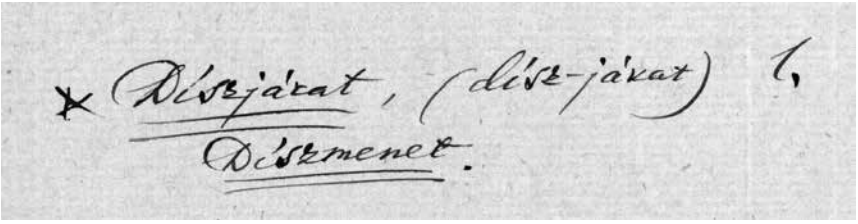

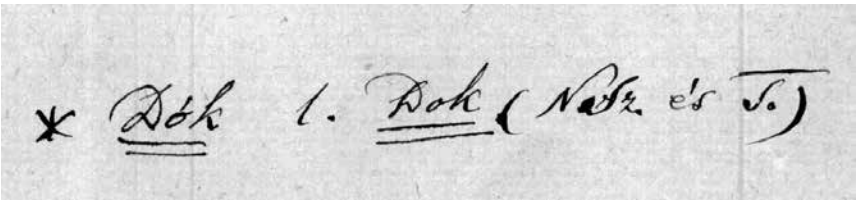

4. kép: Utalószócikkek

Az ilyen, rövid, néhány szóból álló szócikkből több is szerepelhet egy kéziratlapon, alig számítanak tehát bele a becsült 5000 szócikkbe.

A kötetek mindegyike a kézirat meghatározott kezdőbetűs anyagát tartalmazza. Az egyes betűkön belül a lapokat – valószínűleg utólag – ceruzával írt sorszámokkal látták el (l. 2. kép), bizonyára a tájékozódás megkönnyítésére (a sorszámozás azonban nem hibátlan).

A teljes ábécét átfogják ugyan a pótlások, de a kötet befejezetlenségét az egyes betűkre eső szócikkek száma jól jellemzi. Az A-tól a H-ig arányos az egy-egy betűre jutó terjedelem, ezek adják a Toldalék 96%-át. Az I-től az ábécé végéig tartó részre azonban a terjedelemnek csak 4%-a jut.[2*]

2* Az egyes betűkre jutó hasábok száma: A–Á 40, B 40 Cs–Cz 32, D–Dzs 15, E–É 50, F 60, G–Gy 19, H 25, I–Zs 10.

3. A kézirat kiadásának igénye és szándéka

A kézirat tehát 140 évig kiadatlan volt. Létezéséről többen tudtak (vö. pl. Czakó 2015: 225), de inkább hallomásból, a kéziratot nemigen láthatták. Azt sem igen tudták, teljes-e vagy töredékes, ezért születhettek róla különféle elképzelések, pl. az, hogy Hunfalvy Pál akadályozta meg megjelenését (l. Czakó 2012). Lehet, hogy volt ilyen szándéka, bár a forrást nem ismerem, de nem valószínű, hogy egy be nem fejezett, töredékes kézirat megjelentetését nem csonkasága akadályozta inkább.

A kézirat nyilvánossá, sokak által használhatóvá tételének céljából a Magyar Nyelvstratégiai Intézet 2017-ben célul tűzte ki a kézirat feltérképezését az MTA KIK Kézirattárában. Miután ez megtörtént, elhatározta a kézirat megjelentetését. Ezzel régi adósságot kívánt törleszteni, teljessé tenni a nagyszótárt, és igazolni vagy cáfolni az eddig ismeretlenként kezelt anyag ismeretében a találgatások egy részét.

A munka leghosszadalmasabb része a kézirat betűhív átírása volt. Ezt az intézet munkatársai végezték: Szereczné Hegedűs Rita, Szerecz György, majd csatlakozott hozzájuk Pál Helén. Az átírással (lejegyzéssel) egy időben ők jelölték meg („kódolták") a szövegben az idegen nyelvű adatokat tartalmazó szócikkeket. Ezután következett az első ellenőrzés, ezt a lejegyzők végezték egymás munkáján, az idegen nyelvű szövegrészletek helyes átírását pedig az adott nyelvek neves szakemberei ellenőrizték, nevük szerepel a kiadvány impresszumában. Majd a szöveg gondozója újból ellenőrizte az egész átírást. Ezek után a szerkesztés következett, ebben lehetőleg igyekeztünk figyelembe venni a már megjelent hat kötet formátumát, szerkesztési eljárásait.

4. Az átírás és a szerkesztés

A kézirat átírásának elve a betűhűség volt. Szerettük volna megőrizni a pótkötet kéziratjellegét, hiszen nemcsak nem adták ki eddig, hanem be sincs fejezve. A teljes ábécét átfogják ugyan a pótlások, de a vége felé fokozatosan csökkenő mértékben. Az ábécé elejétől a H betűig ez a csökkenés még mérsékelt, a továbbiakban, különösen az ábécé legvégén levő pótlásokon azonban már látszik, hogy a szerzőnek legalább annyi kidolgozatlan, befejezetlen kiegészítése maradt, mint ahánnyal sikerült elkészülnie.

Betűhű kéziratkiadáskor természetesen nem javítjuk a szöveget. Abban a tekintetben azonban sajátos helyzetben voltunk, hogy rendelkezésünkre állt A magyar nyelv szótárának hat kötete, a maga következetes szerkesztési elveivel. A kézirat nyomdai előkészítésekor figyelembe tudtuk venni a nyomtatott kötetek formáját: a címszavak kéthasábos elrendezését, alakját, elhelyezését, az élőfejezés elveit, a kéziratban nem egyértelműen írt rövidítések, a csonka szóalakok vagy szóelemek jelölését. (A magukban álló toldalékok vagy a csonka szavak kötőjele pl. azért lett nagykötőjel, mert a CzF.-ban is így jelent meg, ráadásul a kéziratban is jól elkülönült a szó belsejében vagy elválasztásban használt kiskötőjeltől.) Annak idején a szótár nyomdai előkészítése minden bizonnyal a két szerző, majd csak Fogarasi János munkája volt. Feltételezhető, hogy Fogarasi, ha tehette volna, így szerkesztette volna meg a Toldalékot is. Ezért pótoltuk a szócikkeket tagoló írásjeleket is, hiszen ezeket nyilvánvaló feledékenységből hagyta el olykor a szerző: ilyen a címszó utáni vessző, ha nem korábbi szócikk kiegészítéséről van szó, a szócikkek végén a pont vagy a zárójelpár hiányzó, általában záró tagja.

Ahogy már láttuk, a kézirat általában jól olvasható. A javítások: az átírások, az áthúzások, a beszúrások miatt azonban néhol nehéz egyértelműen megállapítani, mi a véglegesnek szánt alak. Ezt a bizonytalan olvasatú szó után tett [?] jelzi. Fogarasi is használt kérdőjeleket hasonló funkcióban, de azok zárójel nélkül állnak. Az „elírásokat", amelyeknek véletlen

vagy szándékos voltáról nem dönthettünk, [!] jellel láttuk el. Ezt a jelzést kapták a nagyon töredékes, mintegy „úgy felejtett" szócikkek is. Ezeket a szögletes zárójeleket úgy különítettük el a Fogarasi által (általában alakváltozatok egyszerűsített írásmódjában) használtaktól, hogy az övéit félkövérrel nyomtattattuk. Soha nem javítottunk azonban írásváltozatokat, „helyesírási hibákat", hiszen ezek a kor helyesírási jellemzőit, bizonytalanságait, ingadozásait mutathatják (pl. a többféle írásmódot: *asszony* ~ *aszszony*; *Kriza* ~ *Kríza*). Természetesen megőriztük a zárt *e*-t jelölő ė-t is.

Olvasási nehézséget még az idegen, különösen a nem latin betűs szavak okoztak. Szakértőket kértünk fel átírásuk betűhűségének ellenőrzésére. E szavak írásmódja sem egységes, és nagyon sokszor nem „szabályos". Szinte az összes nyelvre érvényes, amit a finnugor nyelveket ellenőrző szakértőnk, Pomozi Péter írt le értékelő levelében: „A finnugor, altáji nyelvek szótári alakjai nemcsak Fogarasi forrásainak betűhív átírását tükrözik, hanem a felhasznált források korabeli hangjelölési jellegzetességeit is, beleértve azt a többé-kevésbé adatolt nyelvjárási variabilitást is, amely egyes forrásmunkákban megjelent." Minden szakértő egyetértett abban, hogy forrásait Fogarasi híven, módosítások nélkül követte, sőt, különös figyelmet fordított a nem latin betűs szavak írásában a forrással való egyezésre.

A Toldalékban (is) a német a leggyakrabban előforduló idegen nyelv, nem csupán nyelvi adatokat közöl belőle, hanem korának megfelelően olykor az értelmezéseket is németül adja meg. A nyelvi adatokban ez esetben is ragaszkodik forrásai írásmódjához, az értelmezésekben azonban már többször sajátos a hangjelölése, „helyesírása". Fogarasinál éppen arra látunk példát, hogy a 19. század második felében hogyan jelenhet meg kézírásban a német és a magyar betűk írásképének keveredése. Az 1. képen látható, hogy magyar szövegben is használta a német **ß**-re emlékeztető *sz* betűkapcsolatot szó belsejében (*egészen*), szó elején azonban valóban *sz*-t írt (*szerént*). A nyomtatásban ezek mindegyike természetesen *sz* lett, hiszen csak kézírásos betűalak-változatnak számítanak. (Érdemes megjegyezni, hogy Czuczor Gergely nem használta a németes írásváltozatot

magyar szövegben, az általam ismert kéziratokban legalábbis nem.) De a német nyelvű szövegekben is szokatlan a [*sz*] hang jelölése: a **ß** helyén pl. általában magyar *sz* áll (pl. *szüsz*, *weisze*, *Besorgnisz*). Ha ritkán előfordul a **ß**, Fogarasi valószínűleg forrásai írásmódját veszi át. Ezeket az írásformákat a nyomtatott változat is megőrizte. A német nyelvű szövegrészletek további sajátsága, hogy Fogarasi az **ä**, *ö*, *ü* **ékezetes (mellékjeles)** magánhangzókat következetesen két vesszővel és nem két ponttal írja. Ez utóbbi szolgálhatott arra is, hogy kézírásban így hívja fel a figyelmet a német magánhangzók fölött levő mellékjelekre, hiszen a vesszők jobban látszanak, mint a pontok (a magyar szövegben azonban tisztán megkülönbözteti a rövid és hosszú magánhangzókat). De mivel a hosszúságnak a német nyelvű szövegekben a nyomtatásban semmi szerepe nem lehet, és mivel ezek a betűk a CzF.-ban is németesen, tehát pontokkal vannak írva, a Toldalék kiadásában két ponttal jelennek meg (pl. *abbrühen* az *abbrűhen* helyett, *grün* a *grűn* helyett).

A többi latin betűs nyelv átírás szempontjából egyszerű, általában problémamentes, ilyen az angol, a francia, a latin, az olasz és a spanyol. A latin kivételével e nyelvek adatainak előfordulása sem gyakori. A finnugor nyelvek (cseremisz, észt, finn, lapp, lív, mordvin, osztják, vogul, votják, zürjén) adatai sokszor fonetikai átírásban jelennek meg, tehát mellékjeleket is tartalmaznak. A kézirat átírásában ezek azonban nemigen okoznak gondot, hiszen jól olvashatók az általában Budenz Józseftől származó írásformák. A mongol, mandzsu, kalmük adatok ugyancsak latin betűsek a török, jakut, ujgur, csagatáj, oszmánli adatokhoz hasonlóan. Az utóbbi csoportban azonban gyakoriak a mellékjelek, és az arab betűs írásmód is előfordul. Amint várható volt, az arab, a görög, a héber, perzsa és még a szláv (cirill betűs) adatok lejegyzése jelentette a legnagyobb nehézséget. E nyelveknek saját betűkészletük, sokszor sajátos írásmódjuk van, a kéziratban megjelenő formák ráadásul a 19. század második feléből származó nyomtatott források adatainak kézzel átírt változatai. Nem valószínű, hogy Fogarasi alaposan ismerte e nyelveket, és nem ismerték a kézirat lejegyzői

sem. Itt volt szükség a szakemberek olvasatára. Az ő segítségük ellenére is ez a kézirat nyomtatott változatának legkényesebb, egyben legbizonytalanabb része, ugyanis nehéz volt biztosítani, hogy nyomtatásban a különböző nyelvek betűkészlete szinkronban is legyen egymással, és tükrözze is a kéziratban szereplő jellegzetességeket.

Az eredmény szemléltetésére álljon itt a Toldalékból egy oldal a tükör, a tördelés, a szócikkformák, majd egy részlete inkább az átírás szemléltetésére (5–6. kép).

9 *AGÁCS–*AGYARLÓ

a mongolban: *ak* petite vérole, nálunk néhutt *apró*. Egyébiránt v. ö. AGOS, AGOSSÁG.

*AGÁCS férfi kn. tt. *Agácsot*. L. ÁKOS.

AGÁR czikk legvégire jön: Miklosichnál olvassuk: *agar* canis venatici genus serb. rumänisch agar, neuserb. hogor.

AGÁRFŰ 2. sorában: ‚máskép' és a következők helyébe jön: Népies név: másképszintén népiesen: *kosborfű, vitézfű, agármony;* növénytani néven: *agárkosbor*. (Orchis Morio).

*AG EB l. AGG alatt.

AGG, (1) végére jön: A mongolban *akha* am. bátya, a család idősbje, legidősbje; a rangban elsőbb stb. tiszteleti kifejezés is mint monsieur a francziában. A mandsuban is *age* bátya (älterer Bruder, Herr in der Anrede), *agu* (Herr, Meister in der Anrede). Eléjön még a mandsuban *ungga* (höheres Alter, ältere Lente; Vorfahren); *akhón* bátya, *achónga* idősb. Budenz József egyeztetései: finn *ukko* öreg ember, férj, nagyatya; vogul *ojkä* férj, gazda; osztják *ika, iga*; surguti osztják *iki* családos ember, öreg ember. Vámbéryéi: csagataj *aga* öregebbik testvér, *aka* úr (tiszteleti czím, mi a turáni fajoknál, valamint egyéb keleti népeknél az aggastyán elnevezésével azonos); az oszmanlï *aga* szintén am. úr (mint föntebb a mongolban és mandsuban is láttuk. Így a franczia *seigneur*, spanyol *señor*, olasz *signore* is stb. a latin *senior*-ból keletkeztek).

AGG (2) végére jön: Egyébiránt egyeznek vele mandsu nyelven: *akame* (= agg-ni) Mitleid haben, bedauern, traurig sein; *ake* Ausruf des Schmerzes; *akaczun* (= aggás) Mitleid; Kummer; bedauerlich.

*AGGÓ ÜSZÖGŐR, növénytani néven am. a népies *aggófű*.

*AGGSORV, (agg-sorv) ösz. fn. Aggkori sorvadás.

*AGGSZERŰ v. –SZERŰ, (agg-szerű) ösz. mn. Régi szabásu, régit utánzó; másképszerű.

AGY czikk végére jön: Mandsu nyelven: *uju*, olvasd: *udsu* (Kopf; Hauptstück). Budenz J. egyeztetései a finn *otsa* (ohta) homlok, észt *otsa* (nom. *ots*) homlok; vég, hegye valaminek, lív *vontsa, vuontsa* homlok, osztják *ûχ*, Surguton aluli osztják *ouχ*, Surg. felüli osztják *ôχ* fej, *oχta* felső rész stb.

AGYAL végére jön: 3) Kriza J. szerént „*megagyaljuk* a kizsúpolt s aztán bötre (bötü- v. bütüre?) felvert kévéket."

AGYAR czikkben „Minthogy az agyar hegyes stb. a többi törlendő s helyébe jön: A vad disznónak négy ily agyara van. Az emse agyarai kurták, de az öreg kanéi hosszak. A két felső rövid és vastag, a két alsó pedig, mely a kan orra fölött csaknem összehajlik, hosszabb, erős és igen éles." (Bérczy K.). A magyarból elemezve, törzse: *agy* és képzője: *ar*, mely eredést vagy emelkedést, kiállást jelenthet. Egyébiránt egyezik vele a mandsu *argan* (Zahn) és Budenz J. szerént a vogul *anžer*.

*AGYARLÓ, (agy-ar-ol-ó) mn. és fn. tt. *agyarlót*.

*AGYARODIK–*AHÉ 10

1) Szabó Dávidnál am. fogas, maró, kapó pl. eb, agyarkodó. 2) Am. agyar.

*AGYARODIK, (agy-ar-od-ik) k.m. *agyarodtam, –tál, –ott*. Agyarkodóvá lesz.

*AGYAROS l. AGYARAS.

*AGYASSÁG, (agy-as-ság) fn. tt. *agyasság-ot*, harm. szr. *–a*. Makranczosság, nyakasság.

* AGYGYIG l. ADDIG.

* AGYIG a székelyeknél és palóczoknál am. agyag; l. ezt.

AGYLAG v. AGYON VARR Kríza J. szerént Udvarhelyszéken két szély vásznat összevarr.

AGYON végére. Néha átv. ért. am. csaknem halálra, minden mértéken túl pl. *agyon|beszélni, agyon|csókolni valakit. Agyon hallgatni* am. hallgatással azt mutatni, mintha semmit se tudna róla.

Régente nem mindig jelentette: halálra v. halálosan, hanem csak agyba v. főbe. „Az feleségét agyon vágták, ki mast is sebes bele." (Szalay Ág. 400. m. l. 363. lap.). A székelyeknél *agyon v. agylag varrni* l. AGYLAG alatt.

AHAJT magas hangon EHEJT végére jön: Kríza J. szerént az utóbbi rész *hely* szóból lett: a helyen, e helyen (v. a helyt, e helyt) azaz ott, itt, (az értekező részben = akkor, ekkor is). Ugyanő hozzá teszi: „Mondják Csikban s Udvarhelyszéken s belé vegyítik, ha kell ha nem, a beszédbe." Hasonló eredetűek: *„aha |'ról, ehe|'ről, aha|'ra* v. *aha|'ré ehe|'ré*. A Kriza gyűjtötte mesékben azonnal v. mindjárt v. legottan (régiesen csak: ottan) jelentésben is eléjön, pl. a XIV. mesében: „Én édös ápám szógá'ni indûtam. Én pedig éppen szóga keresni. Ahajt megfogaggya (fogadja) a fiút." Ezen jelentésben az összetételre nézve egyezik *azon helyt* szóval, mely Baróti Szabó D-nál fordúl elé. (l. AZONHELYT) ugyanazon összetétel, mint a *mihelyt* szóban.

*AHARRA v. AHA'RA v. AHA'RÉ, a székelyeknél am. a helyre v. azon helyre, azaz arra. „Hogy röpüjjön el aharra, Barna babám ablakára." Magas hangon: *eherre* v. *ehe're* v. *ehe're*. A *helyre* ragozott szót is nálok így ejtik: *herre*. Lehet így is elemezni: *ah-arra, eh-erre* azaz amarra, emerre; minthogy *ah eh* némely régieknél pl. a Debreczeni Legendáskönyvben az, ez helyett áll. V. ö. A 2). Egyébiránt v. ö. AHAJT.

*AHARRÓL v. AHA'RÓL, a székelyeknél am. a helyről v. azon helyről. V. ö. AHARRA; és AHAJT.

*AHATTÓTÓL FOGVA, Csikszékben am. attól fogva. Mind a nḗγṃás *az*, néha a régieknél *ah*, mind a *tól* rag első részében ketőzés [!] látható. Néhutt a székelyeknél: *attótól fogva*.

AHHOZ, (az-hoz) a mutató névmás *hoz* raggal; némelyek írásmódja szerént: *ahoz*. L.

különösen: AHOZˆKÉPEST; és AHOZˆLÉVE.

AHOZ– v. AHOZˆLÉVE a székelyeknél am. ahhozképest.

*AHÉ l. ÁHI.

5. kép: A Toldalék kiadásának egy oldala (tükör, betűformák, tördelés)

a mongolban: *ak* petite vérole, nálunk néhutt *apró*. Egyébiránt v. ö. AGOS, AGOSSÁG.

*AGÁCS férfi kn. tt. *Agácsot*. L. ÁKOS.

AGÁR czikk legvégire jön: Miklosichnál olvassuk: *agar* canis venatici genus serb. rumänisch agar, neuserb. hogor.

AGÁRFŰ 2. sorában: ‚máskép' és a következők helyébe jön: Népies név: máskép szintén népiesen: *kosborfű, vitézfű, agármony;* növénytani néven: *agárkosbor*. (Orchis Morio).

*AG EB l. AGG alatt.

AGG, (1) végére jön: A mongolban *akha* am. bátya, a család idősbje, legidősbje; a rangban elsőbb stb. tiszteleti kifejezés is mint monsieur a franczíában. A mandsuban is *age* bátya (älterer Bruder, Herr in der Anrede), *agu* (Herr, Meister in der Anrede). Eléjön még a mandsuban *ungga* (höheres Alter, ältere Lente; Vorfahren); *akhón* bátya, *achónga* idősb. Budenz József egyeztetései: finn *ukko* öreg ember, férj, nagyatya; vogul *ojkä* férj, gazda; osztják *ika, iga*; surguti osztják *iki* családos ember, öreg ember. Vámbéryéi: csagataj *aga* öregebbik testvér, *aka* úr (tiszteleti czím, mi a turáni fajoknál, valamint egyéb keleti népeknél az aggastyán elnevezésével azonos); az oszmanlï *aga* szintén am. úr (mint föntebb a mongolban és mandsuban is láttuk. Így a franczia *seigneur*, spanyol *señor*, olasz *signore* is stb. a latin *senior*-ból keletkeztek).

1) Szabó Dávidnál am. fogas, maró, kapó pl. eb, agyarkodó. 2) Am. agyar.

*AGYARODIK, (agy-ar-od-ik) k.m. *agyarodtam, –tál, –ott*. Agyarkodóvá lesz.

*AGYAROS l. AGYARAS.

*AGYASSÁG, (agy-as-ság) fn. tt. *agyasság-ot*, harm. szr. *–a*. Makranczosság, nyakasság.

* AGYGYIG l. ADDIG.

* AGYIG a székelyeknél és palóczoknál am. agyag; l. ezt.

AGYLAG v. AGYON VARR Kríza J. szerént Udvarhelyszéken két szély vásznat összevarr.

AGYON végére. Néha átv. ért. am. csaknem halálra, minden mértéken túl pl. *agyon|beszélni, agyon|csókolni valakit. Agyon hallgatni* am. hallgatással azt mutatni, mintha semmit se tudna róla.

Régente nem mindig jelentette: halálra v. halálosan, hanem csak agyba v. főbe. „Az feleségét agyon vágták, ki mast is sebes bele." (Szalay Ág. 400. m. l. 363. lap.). A székelyeknél *agyon v. agylag varrni* l. AGYLAG alatt.

AHAJT magas hangon EHEJT végére jön: Kríza J. szerént az utóbbi rész *hely* szóból lett: a helyen, e helyen (v. a helyt, e helyt) azaz ott, itt, (az értekező részben = akkor, ekkor is). Ugyanő hozzá teszi: „Mondják Csikban s Udvarhelyszéken s belé vegyítik, ha kell ha nem, a beszédbe." Hasonló eredetüek: *„aha |'ról,*

6. kép: Részlet a nyomtatott változatból az átírás szemléltetésére

5. A Toldalék tartalma, a pótlások jellege

Kiadásra előkészítés közben a szöveg gondozója természetesen képet alkot a kiadvány tartalmáról is. Amint korábban már láttuk, egyrészt új címszavakat, másrészt a hat kötetben megjelentek kiegészítését, bővítését tartalmazza a Toldalék. De milyen címszavakat és milyen bővítéseket? Erre a kérdésre kimerítő választ adni csak egy nagyobb tanulmányban, alapos vizsgálódás után lehetne, de néhány jellegzetességet itt is érdemes megemlíteni.

Az **új szócikkek** kisebb részét teszik ki az **utalószócikkek**. Ezek sokszor a hat kötet valamelyik szócikkére utalnak, de általában nem azért, mert annak idején elmulasztották az utalást, hanem azért, mert a szócikknek (további) alakváltozatai kerülhettek elő gyűjtésükből, ezt vette fel Fogarasi a pótkötetbe. A szócikket azonban nem dolgozta ki (újra), hanem az alakváltozattól átutalta az olvasót a már kész, korábbi szócikkhez (pl.:

BUDGYAN l. BUGYGYAN; BÚDOGAT l. BÚDOGTAT; BUDUNKA l. BUDONKA stb.), esetleg a *Toldalék*ban újonnan kidolgozott szócikkhez (pl. FOLYSAV l. *FOLSAV; FŐSZAK, FŐSZAKASZ l. FŐRÉSZ).

Az új szócikkek egy része alakilag alkot csoportot: sok köztük az összetett szó, köztük igekötős igék és származékaik (*BEHAMVAD, *BEKEZD, *BEKEZDÉS, *ELKÖLT, *ELLÁTOGAT stb.), sokszor szakszavak (*ADÓTARTOZÁS, *BELSŐEMBER, *BORÁGÓFÉLÉK, *CSAVARGŐZÖS).

Másik részük inkább **új fogalomkörök**kel bővíti a szótár címszóállományát, mégpedig a leginkább szakmai fogalomkörökkel, szavakkal: a növénytanéival, az állattanéival, a legfeltűnőbb mértékben talán a halakéval, velük összefüggésben a halászatéval, a hajózáséval. A hatkötetes szótár is forrásokra támaszkodik, és hivatkozik is rájuk (inkább csak a szerző nevével), ugyanígy jár el Fogarasi is a Toldalékban. Ezek a szakmai források a következők lehetnek: Thomé–Paszlavszky (1875) állattani kézikönyve és Kenessey Albert művei: hajózási szótára (1865) és halászati szakkönyve (1868). A Thomé–Paszlavszky a CzF.-ban nem szerepelhet, hiszen 1875-ben adták ki, az utolsó szótárkötet megjelenése után egy évvel, érthető, ha a Toldalék feltűnően nagy arányban tartalmazza adatait. Kenessey neve már megtalálható a CzF.-ban, de csak a K betűtől, pontosabban a KO-val kezdődő címszavaktól. Ez arra utal, hogy az 1865-ben megjelent hajózási szótárból (Kenessey 1865) az ugyanebben az évben megjelenő III. CzF.-kötet második részébe még átvezettek adatokat a szerzők. A további kötetekben azonban már a másik Kenessey-mű, a *Halászatunk és a haltenyésztés* (Kenessey 1868) is forrásul szolgálhatott. A Toldalék a legnagyobb arányban tehát az ábécé első részében használja fel a Kenessey-adatokat (egyébként is ezeket dolgozta ki Fogarasi, a továbbiakra már nem maradt energiája, ideje), különösen a H betűs részben (a halak, a halászat, a hajózás „műszavai").

A többi forrás közül kiemelést érdemel Kriza János *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény* című műve (Kriza 1863). Az 1862-ben megjelent I. kötetben Kriza neve még egyáltalán nem szerepel, az 1864-ben megje-

lent II. kötettől kezdve azonban gyakran előfordul. A CzF. szerzői külön is megemlítik megjelenését és jelentőségét a II. kötetben: „Az épen most megjelent 'Vadrózsák'-ban vagyis, Székely népköltési gyűjtemény'-ben (I. kötet. Kolozsvártt. 1863.) Kríza János igen becses adalékokat nyújt a magyar nyelvészethez is" (CzF. II. 1863: 7). Külön kiemelik a „hangárnyalatok" jelölésének a lehető legnagyobb finomságát. Hangalakváltozatokat és címszavakat is vesznek át tőle, a Toldalék ezt pótolja az I. kötet kiegészítéseiben (A–Ds: 223 adat), de úgy tűnik, Fogarasi nem tartotta elégségesnek a II. kötetben sem a Kriza-gyűjteményből származó adatokat, hiszen megjelenése előtt kevés idejük volt a frissen megjelent könyv adatainak átvételére, a Toldalékban tehát kiegészítette őket (E–Gy: 59). A Toldalék további részében azonban már nem szerepelnek Krizától származó adatok (csupán egy a tervezett, de el nem készült V betűs pótlások között). Hasonló a helyzet Ballagi Mórnak *A magyar nyelv teljes szótára* című művével. 1866 és 1873 között jelent meg két kötete, és a CzF.-ban mindössze három adat szerepel belőle. A Toldalék elkészült részében (A–H) azonban mintegy 120 Ballagi-hivatkozást találunk.[3*]

A CzF. szócikkeinek **kiegészítés**ében talán a leggyakoribb az **idegen nyelvi megfelelők** pótlása. A források elérhetősége e területen is befolyásolhatta, hogy bizonyos adatok már a szótárba bekerülhettek, vagy csak a Toldalékba. A 19. századnak inkább a második felében jelentek meg a történeti összehasonlító nyelvészet jelentős monográfiái, szótárai. Budenz József magyar–finnugor egyeztetései 1868-ban láttak napvilágot (Budenz 1868), s ez látszik a CzF.-n is: az V., 1870-es megjelenésű kötetben az R betűtől kezdve vannak csak adatok a finnugor nyelvekből és Budenzre hivatkozással. A Toldalék azonban csak az A betűs anyagba építette be a finnugor nyelvekbeli megfelelőket. Vámbéry Ármin török-tatár egyeztetései a magyarral már a IV. kötettől (CzF. IV. 1867), az M betűtől kezdve szerepel-

3* (A–Á: 39, B: 82, C–CS: 65, D: 37, E: 40, F: 6, G: 13, V: 1)

nek, holott Vámbéry *Magyar* és török-tatár szóegyezések című munkája csak 1869-ben jelent meg (Vámbéry 1869). Valószínű tehát, hogy Fogarasi más, korábbi forrást, esetleg kéziratot használhatott. A Toldalék pedig a finnugor megfelelőkhöz hasonlóan csak az A és B betűs anyagban tartalmaz Vámbérytól származó törökségi adatokat. Vullers perzsa–latin etimológiai szótára 1855–64-ben jelent meg (Vullers 1855–64), a CzF. mégis csak az M betűs anyagtól (a IV. kötettől, 1867-től) kezdve közöl belőle adatokat, a Toldalék pedig csak az A–CS betűben pótolja a hiányt. Zenker 1866 és 76 között megjelenő török–arab–perzsa szótára (Zenker 1866–76) a CzF.-ban az ábécé második felében, az O betűtől kezdve van képviselve (előtte csak szórványosan) 40 adattal, a Toldalékban pedig az A-tól az F-ig 28 adattal – az ábécé közepe tehát kimarad. Miklosich szláv összehasonlító tanulmányai a CzF. készülése, majd kiadása idején már megjelentek (pl. Miklosich 1871), etimológiai szótára azonban csak 1886-ban, ez tehát még a Toldalékhoz sem szolgáltathatott adatokat. A CzF.-ban azonban csak a T betűtől kezdve vannak Miklosichtól származó adatok, összesen 45, a Toldalék 22 ilyen adata azonban szinte csak az A–Á betűk anyagát bővíti.

Az idegen nyelvi megfelelők szerepeltetése a CzF.-ban, azután a Toldalékban a fenti adatok szerint tehát csak részben van közvetlen összefüggésben a felhasznált források megjelenési idejével. De kirajzolódik egy kép, hogy az idegen nyelvekkel való megfeleltetések a CzF. későbbi köteteiben, az egyes kötetek nyomdai előkészítő szakaszában kezdenek csak szerepet játszani. A Toldalék pótlásai pedig arra utalnak, hogy Fogarasi a CzF. első köteteinek ezt a hiányát kívánta volna pótolni. Szándéka azonban csak a szótár legelső betűinél valósult meg, ennyire jutott ereje, ideje. Ha áttekintjük a fenti dátumokat, az is világossá válik, hogy az idegen nyelvi megfelelőket mind a CzF.-ba, mind a Toldalékba Fogarasi János egyedül, már Czuczor halála után emelhette be.

6. A kiadvány

A megjelent kötet címe: ***Toldalék.*** *Fogarasi János szótári jegyzetei*. Fogarasi nem adott címet a kéziratnak, csak néhány kéziratköteg elején áll a Fogarasi János szótári jegyzetei megjelölés (nem is teljesen bizonyos, hogy ezt ő írta oda). Mivel a kéziratnak nincs címe, indokolnunk kell a címadást.

A magyar nyelv szótárának fentebb idézett részeiben, Előbeszédében és Végszójában többször előfordul a tervezett pótlást jelölő szóként a *toldalék* vagy *Toldalék*. Magában a pótkötetben kilencszer fordul elő utalásban, itt már mindig tulajdonnévként: *Toldalék*. Érdekes módon így nevezi Fogarasi a pótkötet X. kéziratkötetének végén a nyomtatásban mindösszse másfél hasábot kitevő, alig feldolgozott anyagot is: Toldalék. Négyszáz Magyar Levél a XVI. századból.

Maga a *toldalék* szó szótári címszóként is szerepel a CzF. VI. kötetében, értelmezésében és egyik példamondatában felfedezhető a 'könyv kiegészítő része' jelentés is:

TOLDALÉK, (tol-d-al-ék) fn. tt. *toldalék-ot,* harm. szr. *–a*. A mit némi pótolék, vagy ráadás, vagy kiegészítő rész gyanánt bizonyos nagysághoz, mennyiséghez adnak. *Toldaléknak való posztó, vászon. Könyv végéhez csatolt toldalékészrevételek.* V. ö. TOLDAL.

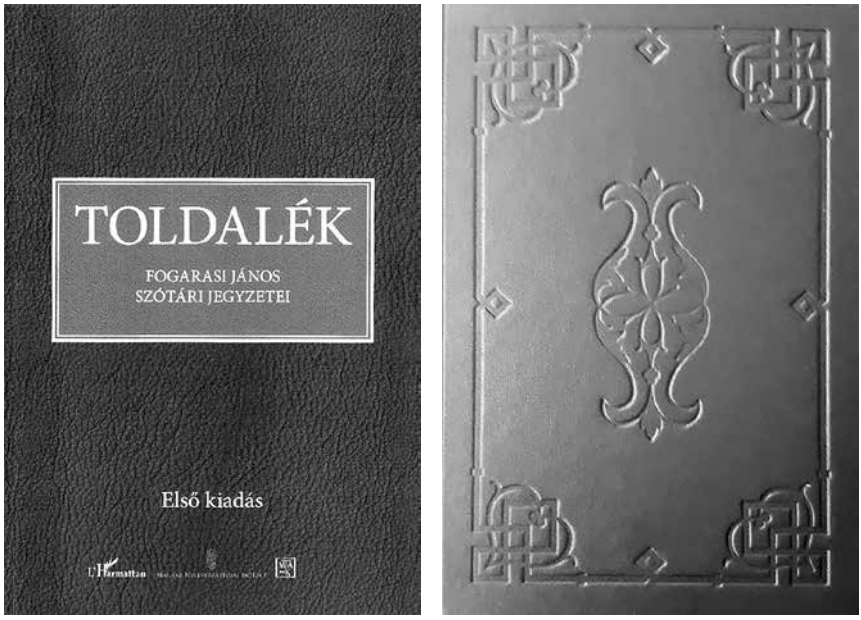

7. kép: A kétféle kiadás borítója

A kézirat nyomtatott változata 2018 decemberében jelent meg *Toldalék. Fogarasi János szótári jegyzetei* címmel a L'Harmattan, a Magyar Nyelvstratégiai Intézet és az MTA Könyvtár és Információs Központ közös kiadásában. Egyelőre 200 példány jött ki papír- (kartonált) kötésben köszöntővel és bevezetővel, 20 példány pedig fűzve, A magyar nyelv szótára hat kötetéhez hasonló és a reprint kiadással megegyező kötésben (l. 7. kép).

A köteteket igyekszünk elhelyezni a nagyobb könyvtárakban, hogy teljessé váljon Czuczor és Fogarasi alkotása, mindaz, ami elkészült belőle. Az Országos Széchényi Könyvtárnak köszönhetően a Magyar Elektronikus könyvtárban is hozzáférhetővé válik majd az olvasók számára. Még nem tudjuk, hogy csak PDF formátumban jelenik-e meg, vagy esetleg részévé válik a kereshető elektronikus adatbázisnak.

IRODALOM

- Czakó Gábor 2012. Tudományos mű-e a Czuczor–Fogarasi-szótár? *Kortárs Online* 12: 10. https://www.kortarsonline.hu/archivum/2012/10/tudomanyos-mu-e-a-czuczore28093fogarasi-szotar.html (Letöltés: 2019. január 20.)
- Czakó Gábor 2015. Miért nem hivatalos nyelv iskoláinkban a magyar? *Hitel* 2: 221–8.
- http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/21-czako_0.pdf (Letöltés: 2018. december 2.)
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára I–VI.* I–IV. Emich Gusztáv, V–VI. Atheneum, I–V. Pest, VI. Budapest.
- Ballagi Mór 1866–73. *A magyar nyelv teljes szótára I–II.* Franklin Társulat. Pest.
- Budenz József 1868. *Magyar és finn–ugor nyelvekbeli szó-egyezések.* (Különnyomat a *Nyelvtudományi Közlemények* VI. [1867] és VII. [1868] kötetéből)
- Budenz József 1873–1881. *Magyar–ugor összehasonlító szótár* (öt füzetben). Eggenberger. Pest, Budapest.
- Kenessey Albert 1865. *Német–magyar és magyar–német hajózási műszótár.* Heckenast Gusztáv. Pest.
- Kenessey Albert 1868. *Halászatunk és a haltenyésztés.* Emich Gusztáv. Pest.
- Kriza János 1863. *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény I. kötet.* Stein János Erdélyi Múzeum Egyleti Könyvárus Bizománya. Kolozsvár.
- Miklosich, Franz 1868/74. *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen.* Braumüller. Wien
- Miklosich, Franz 1871. Die slavischen Elemente im magyarischen. *Denkschriften der philhist. Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften* 15. Band. Wien.

- Thomé O. W. dr. nyomán Paszlavszky József 1875. *Az állattan kézikönyve a gymnásiumok és reáliskolák számára.* Eggenberger. Budapest.
- Vámbéry Ármin 1869. Magyar és török–tatár szóegyezések. Nyelvtudományi Közlemények VIII: 109–89.
- Vullers, Ioannis August 1855–67. *Lexicon Persico–Latinum etymologicum I–II.* Impensis. Bonn.
- Zenker, Julius Theodor 1866. *Türkisch–arabisch–persisches Handwörterbuch.* Verlag von Wilhelm Engelmann. Leipzig.

ÖSSZEFOGLALÓ

A magyar nyelv szótárának pótkötete, a *Toldalék*

2018 decemberében megjelent a Czuczor Gergely és Fogarasi János szerkesztette *A magyar nyelv szótárának* pótkötete *Toldalék* címmel Fogarasi János munkájaként (1874–78-ban, a kézirat létrejötte idején Czuczor Gergely már nem élt). A kézirat az MTA KIK Kézirattárában található, és a megjelenés idején éppen 140 éve volt, hogy szerzője, Fogarasi János befejezte, helyesebben abbahagyta, hiszen a munka betegsége és halála miatt félbemaradt.

A tanulmány leírja a kézirat jellemzőit, nyomdai előkészítésének fázisait, az átírási nehézségeket és megoldásokat. Röviden kitér a szerző által felhasznált források és a *Toldalék* tartalma, kiegészítéseinek jellege közötti összefüggésekre is.

A megjelent pótkötet végre lehetővé teszi az olvasóknak és a kutatóknak az immár teljes, bár a fent leírtak miatt töredékes Czuczor–Fogarasi használatát.

Kulcsszavak: kéziratkiadás, betűhív átírás, átírási és szerkesztési szabályok, forráselemzés

ABSTRACT

Addendum, Supplement of the Dictionary of the Hungarian Language

In December 2018, the supplement, titled "*Addendum*" of the *Dictionary of the Hungarian Language* edited by Gergely Czuczor and János Fogarasi was published as the work of János Fogarasi (in 1874–1878, at the time of the elaboration of the manuscript Gergely Czuczor was no longer alive). The manuscript is stored in the Manuscript Archives of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences. It was exactly 140 years before the time of the supplement's publication that the author, János Fogarasi completed or more precisely stopped his work due to his illness and subsequent death.

The study describes the characteristics of the manuscript, the print processing stages, the difficulties of the transcriptions and the solutions. The paper briefly discusses the relationship between the sources used by the author and the content and the characteristics of supplements of the *Addendum*.

The supplement finally enables the readers and researchers to use the complete but – as described above – still fragmentary Czuczor–Fogarasi dictionary.

Keywords: publication of manuscript, literatim transcription, rules of transcription and edition, source analysis

NÉHÁNY ADALÉK HUNFALVY PÁL NYELVÉSSZÉ VÁLÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ ÉS ELSŐ NYELVÉSZETI VITÁIHOZ

LAJTAI L. LÁSZLÓ*

„Úgy sem mehetek többre, mint belátni a' roppant tért, mellynek megfutására és elfoglalására öreg vagyok már."
(Hunfalvy Pál)

1. Bevezetés

Hunfalvy Pál megítélését nyelvészeti szempontból alapvetően jellegzetes kettősség hatja át. Egyfelől hagyományosan őt szokás tekinteni a modern, azaz a 19. században kialakult **történeti-összehasonlító nyelvtudomány** első és – Budenz József mellett – legfontosabb hazai, egyúttal a (későbbi szakszóval) uralisztikának nevezett tudomány nemzetközileg is számon tartott intézményesítőjének. Másrészt, az utóbbi évtizedek tudománytörténeti kutatásai fényében, a karteziánus és a pozitivista nyelvészet időben

* Tudományos munkatárs (Veritas Intézet)

elkülönülő, ám paradigmatikus előfeltevéseik szempontjából egymással lényegi átfedésben lévő korszakai között rekonstruált és többféle – romantikus, liberális, bölcseleti – jelzővel illetett nyelvészeti paradigma legelső hazai kritikusát, egyúttal a pozitivista-szcientista nyelvtudomány korai markáns reprezentánsát[1] is őbenne látják. Alapvetően mindkét, egymást szervesen kiegészítő értékeléssel egyetértve az alábbiakban mindössze néhány adalékkal szeretnék hozzájárulni ezek árnyalásához.

Nem lévén nyelvész, mindenekelőtt arra szorítkozom, hogy megvilágítsam a kérdést: tulajdonképpen miért vált nyelvtudóssá látszólag váratlan fordulattal a negyvenedik életévét már betöltött, korábban jellemzően mással foglalkozó Hunfalvy Pál? Itt kell megjegyeznem, hogy adódik egy harmadik szempont is, amely időszerűvé teszi életműve és hatástörténetének az eddigieknél alaposabb vizsgálatát. Erre azonban jelen írás keretei között nem, pontosabban csak érintőlegesen kívánok és tudok reflektálni. Természetesen arra a jelentős, részben az érintett szaktudományokon kívül terjedő, ám ott annál szilárdabb gyökereket eresztő meggyőződésre utalok, amely hagyományosan az ő személyéhez és tevékenységéhez köti mindazokat a negatívumokat, amelyek a hazai intézményesült nyelvtudomány, különösen a nyelvrokonságot övező szövevényes kérdéskomplexumnak az 1870-es évektől megszilárduló, mindinkább hivatalossá váló téziseivel szemben a széles nyilvánosságban megfogalmazódtak és időről időre újraélednek.[2] Vizsgálódásaimat kifejezetten a nyelvészeti életmű kezdeti szakaszára korlátozom, azokra az esztendőkre tehát, amelyek közvetlenül megelőzték illetve megalapozták a történeti összehasonlító nyelvészet hazai intézményesülését.

1 Hunfalvy nyelvészeti tevékenységének tudománytörténeti értelemben vett **paradigmaváltó** jelentőségére tudtommal Békés Vera hívta fel először a figyelmet: Békés 1982: 72–82; 1997: 163–173; 2011: 7–19.

2 Vö. pl. Zsirai 1940: 103–105; Szíj 2010.

2. Intézményesítés a professzionalizáció előtt: Hunfalvy Pál tudóssá válása és karrierjének vargabetűi

Amennyire magától értetődött már az 1850-es évek közepén is, hogy mindenekelőtt nyelvészként tartsák számon,[3] annyira elgondolkodtató, hogy tulajdonképpen életrajzírói sem tudják annak egyértelmű magyarázatát adni, hogy valójában mi miatt lett nyelvtudóssá Hunfalvy Pál.[4] Első nyelvészeti tárgyú írása köztudomásúlag az akadémia nyelvtudományi osztálya előtt 1851. január 18-án tartott felolvasása volt, amelyet ugyanott bő két hónap múlva egy másik, immár a nyelvészet alapkérdéseit tisztázni szándékozó előadás követett,[5] hogy azután hosszú éveken át folytassa ezek sorát. Mindeközben Hunfalvy még 1855-ben, az első hazai és magyar nyelvű nyelvészeti szakfolyóirat, a *Magyar Nyelvészet* (1856–1862)[6] megalapításával, szerkesztésével és részben financiális életben tartásával, majd pedig 1862-től immár az akadémia nyelvtudományi bizottsága kiadásában megjelenő folytatása, a *Nyelvtudományi Közlemények* 17 éven át tartó folyamatos szerkesztésével teremtett állandó szakmai fórumot a magyar nyelvtudománynak. Mindezek fényében különösen elgondolkodtató, hogy 1851-ig viszont nyelvészeti kérdések helyett alapvetően filozófiai, pedagógiai, esztétikai, társadalomtudományos és közéleti problémákkal foglalkozott, mégpedig komoly elhivatottsággal és jelentős energiaráfordítás-

3 „Hunfalvy Pál, jeles szóelemző, nyelvtudós és a m. t. társaság l. tagja és könyvtárnoka […].” Ferenczy – Danielik 1856: 214. (A lexikon adatgyűjtése az 1855-ös évvel lezárult.)

4 Ahogy e pályaszakaszának legalaposabb kutatója fogalmaz: „Ez a kérdés mindmáig tisztázatlan.” Loványi 1957: 11.

5 Hunfalvy 1851a; 1851b.

6 A borítón szereplő 1856-os évszám ellenére a periodika első számai valójában már 1855-ben megjelentek.

sal. Paradox módon Hunfalvy ráadásul sohasem hagyott fel a nyelvészet (tágan értett) körén kívül eső tudományos és ismeretterjesztő publikációival, professzionális értelemben vett hivatását tekintve pedig sohasem jutott nyelvészeti katedrához.

Egyszerre van könnyű és nehéz helyzetben az, aki Hunfalvy Pál munkásságának megismerésére törekszik. A helyzet látszólag biztató, hiszen egyfelől több és több szempontú életrajz is született róla,[7] az életút fontosabb állomásait pedig látszólag megnyugtatóan tisztázták. Hunfalvy ráadásul – az 1848 és 1850 közötti mozgalmas időszakot leszámítva – viszonylag nyugodt, lényegében klasszikus „szobatudós" életet élt, néhány hosszabb ideig tartó külföldi utazását pedig saját maga dokumentálta, sőt meg is jelentette.[8] További könnyebbség, hogy habitusát és konceptuális horizontját tekintve is rendkívül következetes, pálfordulásoktól lényegében mentes az életút egésze. Sokkal zavarba ejtőbb azonban, hogy mindezek dacára a mai napig számos tekintetben nem ismerjük teljes körűen Hunfalvy Pál tudományos, sőt tágan értett irodalmi hagyatékát sem. Ami viszonylag könnyen hozzáférhető belőle, az pedig inkább hézagosan ismert, de legalábbis szelektíven kutatott. E merésznek tűnő állítást az alábbiakkal szeretném alátámasztani. Első pillantásra azt lehet gondolni, hogy Hunfalvy publikációinak korpusza össze van gyűjtve, ám az eredetileg jubileumi ajándéknak indult, de posztumusz „festschrift"-ként megjelenő *Hunfalvy-album* számára Hellebrant Árpádtól készített, 284 tételből álló bibliográfiát[9] már Szily Kálmán és Munkácsi Bernát is bővíteni kényszerült,[10] egy szisztematikus feltáró kutatás pedig minden bizonnyal tetemesen tovább gazdagíthatná, ahogy az már az évtizedekkel ezelőtti sajtótörté-

7 A fontosabbak közül lásd Fraknói 1891; Szily 1910a; Munkácsi 1912; Domokos – Paládi-Kovács 1986.

8 Hunfalvy 1839; 1871.

9 Hunfalvy Pál irodalmi munkássága időrendben: Hunfalvy-album: 252–268.

10 Szily 1910a: 9; Munkácsi 1912: 120.

neti kutatásokból is nyilvánvaló.[11] Publikációihoz képest még mostohább sorsra jutott Hunfalvy kézirati hagyatéka, amelynek oroszlánrészéről halála után közel két évtizedig lényegében nem is tudtak,[12] majd a magyar országhatárokon kívülre kerülése miatt szinte alig foglalkoztak.[13] Mindezekre tekintettel én sem vállalkozhatom többre, mint hogy – a hangsúlyozottan töredékes ismeretekre támaszkodva – az általam elérhető kéziratos és publikált források alapján néhány észrevételre szorítkozzak.

Ahogy már utaltam rá 1851 előtt Hunfalvy Pál – egyetlen részleges kivétellel –[14] nem jelentkezett szorosan nyelvészeti témájú írással. Általánosságban is megállapítható, hogy – különösen az élete második felének termékenységével összevetve – az 1850-es évek előtt viszonylag keveset publikált. A hangsúly azonban a publikáción, nem pedig az íráson van, hiszen a kéziratos hagyaték anyagából világosan látszik, hogy már a forradalom előtti szűk két évtizedben is folyamatosan írt és készült arra, hogy idővel bővebb alkalma is lesz gondolatai rendszeres és módszeres kifejtésére. Nyelvésszé válása motivációinak részletesebb felderítéséhez előbb karrierjének főbb állomásait kell dióhéjban ismertetni. Közrendű és szerény anyagi hátterű családban születve iskolai tanulmányai végeztével, amelynek koronájaként (a korban szinte minden hazai értelmiségi

11 Lásd pl. Kosáry Domokos és Buzinkay Géza tömör összefoglalásait, illetve utalásait azokról az 1848-as és 1850-es évekbeli Hunfalvy-cikkekről, amelyekről szintén nem tud a Hellebrant-féle bibliográfia: Kosáry – Németh 1985: 184, 195–197, 369.

12 Szily 1910b. Viszont az akkor még a felkai Tátra Múzeum Egylet által őrzött – és az MTA kézirattárában találhatókkal kiegészített – anyagból merítve a Hunfalvyhoz és Budenzhez finnországi tudósok által írt levelekből (magyar fordításban) kivonatokat közölt Trócsányi 1911; 1912. Finn levelezése bővebben: Wichmann 1923.

13 Kozmács 1987. A Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtárába került másolatok anyagából, tudomásom szerint legalábbis, főként az a Loványi Gyula merített, aki egy Hunfalvy-levelezéskötet kiadásán is dolgozott, ám sajnos még ennek összeállítása előtt elhunyt. Vö. Loványi 1961. A mikrofilmtárban őrzött két tekercs egyikén található ugyanakkor annak a kéziratos naplónak a szövege is, amely Urbán Aladár sajtó alá rendezésében szerencsére nyomtatásban is megjelent. Hunfalvy 1986.

14 Hunfalvy 1840.

számára magától értetődően) ügyvédi vizsgát tett, előbb nyolc évig volt magántanító az arisztokrata Podmaniczky családnál, majd – az előbbivel részleges átfedésben – az 1840-es években néhai alma matere, a késmárki líceum (mai fogalmaink szerint: főiskola) jogtanárává, végül igazgatójává avanzsált. 1848-ban szűkebb pátriája népképviselőnek választotta (ezt a megbízatást a választók akaratából 1861-ben és 1865-ben ismét elnyeri majd), a forradalom és szabadságharc leverése után azonban állását vesztette, sőt, értelemszerűen[15] haditörvényszéki eljárás volt érvényben ellene is. Ahogy azt a szakirodalom már tisztázta Hunfalvy ellen nem egyénileg, hanem a „kevésbbé terhelt" 209 országgyűlési képviselőre és forradalmi népbiztosra vonatkozó 1850. júl. 20-i kollektív uralkodói amnesztia keretében szűnt meg az eljárás.[16]

Bár az iskolatörténeti monográfia szerzője az ő és a – jórészt neki köszönhetően – szintén ott tanító öccse, Hunfalvy János működéséhez köti a patinás pedagógiai intézmény fénykorát,[17] Hunfalvy Pál Toldy (akkor még: Schedel) Ferenchez írott 1840-es évekbeli leveleinek visszatérő témája, hogy szabadulni kíván a túl sok leterheltséggel járó késmárki jogtanárságtól, és leginkább olyan hivatalra vágyik, amely mellett végre elég ideje juthatna a tudományos kutatásra. Levelezésükből már ekkor kiviláglik, hogy a tudós társaság évek óta betöltetlen könyvtárnoki állása volna az ideális megoldás, amelyet Toldy már amiatt is folyamatosan szorgalmaz, mivel annak terhét évek óta ő volt kénytelen „átmenetileg" hordozni. Toldy 1846-ban végül hivatalosan is bejelentette, hogy halmozott teendői miatt nem vállalja tovább a könyvtárosi teendőket, annak betöltése azonban

15 Bár a hadiesemények kiteljesedésével a sikeres végkifejlettel kapcsolatban egyre szkeptikusabbá vált, a forradalmi radikalizmustól pedig mindvégig kifejezetten idegenkedett, mégis – sokaktól eltérően – az utolsó napokig tagja maradt a magyar országgyűlésnek, és emigrációba sem vonult.

16 Loványi 1961: 10. Vö. Magyar Hírlap, 1850. augusztus 4. 221. sz.

17 Palcsó 1893: 65–68.

egyedül az alapító-elnök, gróf Teleki József és testvérei jóváhagyásától függött. Az előbbi ugyanis azzal a kikötéssel adományozta oda annak idején saját könyvtárát az akadémiának, hogy a könyvtárőri hivatal fölötti rendelkezés családja hatáskörében marad.[18] Mivel az állásra, amelynek több hivatalos jelöltje is volt, végül csak 1851 nyarán nevezi ki őt az akadémia elnöke, ezért Hunfalvy az 1840-es évek végén próbált magának a debreceni református kollégiumban rendes,[19] 1850 őszén pedig a pesti egyetemen magántanári katedrát szerezni,[20] mindkét helyen sikertelenül.

Egyetértve az észrevétellel, hogy egyetemi[21] oktatói ambícióinak elutasítása hozzásegíthette nyelvésszé válásához, a fentebbiekből is nyilvánvaló, hogy semmilyen tényleges hivatalbeli kötelezettség nem állt döntése mögött, amelynek indítékai véleményem szerint másutt keresendők. Volt már szó róla, hogy Hunfalvy nyelvészeti tárgyú írásainak megjelenése után sem szűnt meg soha más témájú publikációkat készíteni. Ez az 1850-es évek első felében mindenekelőtt ógörög tárgyú – vélhetőleg jelentős részben még 1848 előtt készült – fordításokban, illetve az ókori klasszikus

18 Fraknói 1891: XIV.

19 „[…] a debreczenieknek, kik politices professort akartak választani, ajánlkoztam – mi sok tőlem – de ők el nem fogadtak, hihetőleg szerencsémre, melybe' sokat bízok." Hunfalvy Pál Toldy Ferenchez Késmárk 1844. okt. 7. „Debrecenben a' politika kathedrájára kétszer vágyakoztam 's kétszer kudarcot vallottam." Hunfalvy Pál Toldy Ferenchez Késmárk 1845. okt. 26. (MTA KIK Kt. MIrL. 4-r. 70)

20 Szentpétery 1935: 403–404; Krompecher 1937: 6–7. Hunfalvy az egyetemen a klasszszika filológia tanára szeretett volna lenni, amely törekvésének már 1848 előtt is hangot adott: „Lemondván hivatalomról, erőmet és időmet bizonyos kitüzött tárgyakra forditandom. Mellette a' könyvtárnokságot, sőt még a' görög nyelv tanitását is vihetném, ha kezembe esik." Hunfalvy Pál Toldy Ferenchez Késmárk 1846. ápr. 3. (MTA KIK Kt. MIrL. 4-r. 70)

21 Ahogy sem hazai, sem külföldi egyetemen nem tanult, úgy egyetemen se oktatott soha. Ennek hiánya egy idő után a kortársak számára is annyira valószínűtlennek tűnt, hogy előfordult, hogy a hivatalban lévő oktatási miniszter is tévedésből egyetemi tanárnak titulálta őt. Persze ekkorra az újjáalapításának centenáriumát ünneplő budapesti egyetem már „tiszteleti tudor" címet adományozott neki is. Vö. Loványi 1961: 19.

és kortárs nyugati társadalmak tudományos vizsgálatát tárgyaló ismertetőkben,[22] élete utolsó évtizedeiben pedig mindinkább történészi munkákban[23] öltött testet. A forradalom előtti életszakasz áttekintéséből azonban az is nyilvánvalóan kirajzolódik, hogy Hunfalvyt alapvetően mindig is jellemezte egyfelől az erőteljes történeti beállítódás, másfelől kifejezetten fogékony volt a nyelvekre és különösen a nyelvtanulásra.

Az előbbihez érdemes rámutatni, hogy 26 évesen már világosan megfogalmazta naplója számára, hogy egyik fő célja „magyar historiát irni, melly életem ügyekezetének mintegy koszorúját feltenné".[24] Tíz évvel később pedig arról vallott Toldynak, hogy: „Nyelvészkedtem kiskoromtól fogva, mégis nem annyira linguista, mint inkább hogy philologus-historicus lehessek; a' nyelvtanulás és -ismerés eszközöm, nem célom."[25] Ha egyetemi tanár nem is, akadémiai levelező tag viszont már 1841 óta volt, s ettől a forradalom utáni álláskeresés kudarca[26] sem foszthatta meg, lévén a Magyar Tudós Társaság magánintézmény, és 1858-ig lényegében hivatalos jóváhagyás nélkül működő, félillegalitásban megtűrt szervezet.[27] Levelező taggá ajánlásakor viszont pártolói (filozófiai mellett) filológusi értekezéseivel és nyelvtudásával érveltek felvétele mellett.[28] Érdemes e rö-

22 Zsigmond 1977.

23 Lajtai 2016.

24 *Napló* 1836. V. 11 – IX. 28. 77–78. (MNL MOL Mgy. HP hagyatéka I. 1. tétel/a)

25 Hunfalvy Pál Toldy Ferenchez Késmárk 1846. ápr. 4. (MTA KIK Kt. MIrL. 4-r. 70)

26 Vele és a szintén magántanárságra pályázó Repiczky Jánossal kapcsolatban írták meg Bécsből, hogy „az ország politikai helyzetére való tekintettel, a minisztérium nem viseltetetik azzal a bizalommal, amely „conditio sine qua non" oly férfiakkal szemben, akikre az ifjúság nevelése van bízva." (Hunfalvyval szemben Repiczkyt a rákövetkező évben mégis kinevezi egyetemi magántanárrá Karl von Geringer báró, Magyarország helytartója.) Szentpétery 1935. 403–404.

27 R. Várkonyi 1975: 87–89.

28 Az akadémia 10. közgyűlésén, 1841 szeptemberében hét társával együtt választották levelező taggá: „Húnfalvi Pál nevelő 29, és Lugossy József szatmári ref. pred. 24 vokssal; derék nyelvtudósok, kik közöl amaz különösen mint hellenista, ez mint orientalis-

vid, egymondatos ajánlólevél[29] második felét szó szerint idézni. A levélben a „görög és keleti nyelvekben jártas" ifjú kapcsán nem mulasztják el megjegyezni ajánlói, élükön Bajza Józseffel, hogy „az academia nagy hasznát fogná venni a' szótári munkálatokban." Ennek kérdésére alább visszatérek.

3. Nyelvtudás, nyelvhasználat és nemzeti identitás

Ezen a ponton kell szólni röviden Hunfalvy Pál nyelvismeretének kérdéséről. Ahogy az a 19. század Magyarországán majdhogynem törvényszerű volt, ő is egész életét többnyelvű közegben élte le, így már gimnáziumi tanulmányai során elsajátította a latin, majd – szerencsés miskolci iskolaválasztásának köszönhetően még 18 éves korában – az ógörög nyelvet, önszorgalomból a franciát, teológiai tanulmányai alatt pedig a hébert és az arabot. Az 1830-as évekbeli jegyzetfüzeteiben[30] nagyjából hasonló terjedelemben képviseltetik már magukat a latin, német, magyar, ógörög, francia, angol, olasz és héber nyelvű hosszabb-rövidebb idézetek és bejegyzések. Az arab írás ismeretének köszönhetően valószínűleg 1848 előtt sem okozott neki komolyabb nehézséget a török nyelvvel való ismerkedés.[31] A finnel viszont állítólag csak a forradalom leverése után kezdett

ta vonták magokra az academia' figyelmét." Athenaeum 1841. 2. félév 33. sz.

29 Hasonmás kiadásban lásd *Hunfalvy-album* 1891: XXV.

30 „*Füllhorn* 1832" (MNL MOL Mgy. HP hagyatéka I. 1. tétel/b–c)

31 „[…] a' török nyelvet is nem azért akarom tudni, hogy azt tanitsam, hanem 1.) hogy országunk középkorát felfoghassam 2.) a' magyar nyelvészethez valamit tegyek." Hunfalvy Pál Toldy Ferenchez 1846. ápr. 4. (MTA KIK Kt. MIrL. 4-r. 70) Legkésőbb a szabadságharc idején, naplója tanúsága szerint legalábbis már biztosan tanulmányozta a nyelvet. 1849. február végén ugyanis az alábbi bejegyzés olvasható: „Valahányszor elmém nyúgod, dolgozom és tanulom La Démocratie en Suisse; Démosthenész philippikái és a török nyelv tanulásaim tárgyai – de lelkem nem bír sokat dolgozni" (Hunfalvy 1986: 205).

el foglalkozni,[32] hogy onnantól a Reguly-gyűjtés, majd hagyaték beható tanulmányozásával több ugor és finn-volgai nyelvvel is elkezdjen megismerkedni. Élete utolsó évtizedeiben pedig a román (nála következetesen: oláh- illetve néha rumunnak nevezett) nyelv és ethnosz kialakulására és történetének felderítésére összpontosította szellemi erőfeszítései zömét.

Kiemelt figyelmet érdemel Hunfalvy Pál **anyanyelve** és a magyar nyelvhez fűződő személyes viszonya, amely nyilvánvalóan több szempontból összefügg a **nemzeti identitását** közvetlenül érintő kérdésekkel. Különösen elgondolkodtató egyfelől az, hogy a magyar nyelvhez és kultúrához fűződő speciális viszonyulására saját maga irányította rá, mégpedig már legkorábbi (!) publikációiban a figyelmet, másfelől pedig az, hogy igen korán fordítják ezt ellene érvként vitapartnerei és kritikusai. Hunfalvy származásának kérdése ráadásul napjainkig ható toposzként szolgáltat ideológiai muníciót bírálóinak, ezért is érdemes a kérdést közelebbről, tágabb összefüggésben vizsgálni. Szepesi szászként német anyanyelvű családba született a Magas-Tátra lábánál található Nagyszalókon. Alapvetően német nyelvű közegben szocializálódott szülőhelyén és Késmárkon, sőt feleségül is egy pesti német iparos lányát veszi majd el, akivel azonban magyarul levelezik.[33] Magyarul, saját állítása szerint csak a miskolci tanulóéveiben, azaz 17–18 éves korában tanult meg, de bevallása szerint még ekkor is távolinak érezte magától a magyar kultúrát. Egészen addig, amíg a késmárki főiskolai tanulmányai alatt Széchenyi írásai nyerik meg a rokon-

32 Fraknói szerint ő maga nyilatkozott úgy, hogy a forradalom után „feledést és szórakozást uj foglalkozásban keresvén, Toldy Ferencztől finn grammatikát kért". Fraknói 1891: XIV–XV. Nyelvtudása biztosságára utal mindenesetre, hogy Hunfalvy 1853 májusában kezdett el Elias Lönnrottal németül levelezni, de a címzett Lönnrot már második, 1853. augusztusi válaszában finn nyelven válaszolt neki (Képes 1958). Ugyanebben az évben pedig már terjedelmes részeket fordít magyarra és jelentet meg a *Kalevalá*ból (Hunfalvy 1853).

33 Hunfalvy 1986: 369–394.

szenvét,[34] ekkor viszont végérvényesen és olyannyira, hogy 1832–33-ban öt diáktársával együtt magyar társaságot alapít a késmárki líceumban,[35] 1835-ben pedig már biztosan magyarul ír naplót. Célravezetőnek látszik annak felidézése is, hogy az 1851 előtti írásaiban miképp vélekedik az akkor még alapvetően nem nyelvészeti kérdéseket boncolgató Hunfalvy a magyar nyelvről. Egyszer a magyar ige gazdagsága és szabályossága ragadja meg,[36] máskor pedig a nyelv egészének egyszerre dinamikus és szabatos mivolta[37] készteti már-már ideologizált értékítéletre.

Látszólag nem könnyű felelni arra a kérdésre, hogy ez a nyilvánvaló és tudatos nyelvváltás (noha később sem szűnt meg alkalomadtán németül levelezni, illetve, élete kései szakaszában és egyértelműen nemzetközi használatra németül publikálni) valójában mennyiben, illetve milyen mélységben jelentett identitásváltást is egyúttal. Ugyanis mindenképp figyelembe veendő egyfelől, hogy a koraújkor óta már kétségtelenül adatolható, szociológiailag jellegzetesen a literátus értelmiséget érintő úgy-

34 „Ki kavicsban drága kőre találna, nem lepetnék meg örvendetesben, mint mi Széchenyi' Világától. […] Elővettük a Hitelt, elő Berzsenyit, Kisfaludyt, Kölcseyt, s mintha fiul fogadtattunk volna, buzgóság gerjede bennünk a magyar mívelődésért" (Hunfalvy 1841: 742).

35 A hamarosan feloszló, majd újjáalakuló *Magyar Társaság*nak – amelynek mindazonáltal az 1820-as években is voltak már állítólag előzményei – 1842-től a Késmárkra tanárként visszatérő Hunfalvy Pál lesz a vezetője, aki ilyen minőségében köszöntötte nyilvánosan az őt és a várost 1845-ben felkereső Petőfi Sándort (Votisky 1896: 26–27).

36 „Változatos hajlékonyság, alakbőség és szabatosság a' legkülönbféle viszonyok' megjegyzésében teszik az igének erényeit. 'S azokban a' magyar igét tudtomra egy nyelv sem haladja meg; hajlékonysága olly kincset rejt, mellyet, bátran mondhatom, köztünk még senki sem foglalt át tökéletesen. 'S mi fő erénye a' magyar igének, szabályait számnélküli kivétel nem hágja meg, mint a' görög igéét, hanem bőven áradoz, 's még is korlátok között, mint országokat gazdagitó folyam, melly soha sem önt ki partjain" (Hunfalvy 1840: 43. sz.).

37 „Nem tudom, van-e más nyelv Európában, mely az ifjú lelkesedést az öregkor érettségével, s a költői virághímzést a számoló értelem határozottságával inkább egyesítené a magyar nyelvnél" (Hunfalvy 1850a: 108).

nevezett **hungarustudat**[38] hagyományosan erősen tartotta magát a Szepességben (az egyik utolsó hungarusnak tekinthető Berzeviczy Gergely[39] is szepesi születésű és működésű volt). Másfelől, az 1830-as évek elejéig (tudniillik a nevezetes Pyrker-pörig)[40] magyar hazafiság és német nyelvű irodalmi tevékenység egyáltalán nem zárták ki egymást, onnantól viszont már egyértelműen az adott nemzet iránt nyilvánosan vállalt lojalitásként értelmeződött a kortársak szemében az írói nyelvhasználat, más szóval attól fogva csak a magyarul író tekintetett egyszersmind magyar írónak is. Talán ez is magyarázza, hogy miért írja naplóit következetesen magyarul már az 1830-as években Hunfalvy.

Érzelmi elköteleződésére újabb erős bizonyíték az az 1841. novemberi keltezésű hivatalos kérelem, amelyben öccsével együtt – ahogy írják – „eddigi német hangzásu Hundsdorfer nevünket Hunnfalvi magyar hangzásúvá ohajtanánk átváltoztatni", s amelynek indoklása az a „tisztelet és szeretet, melylyel minden honfi hazája, 's nemzetisége eránt tartozik".[41] Hogy ez az argumentáció Hunfalvy Pál esetében mennyire nem formalitás, az egy két évvel későbbi leveléből is kétségtelenül kiderül. Ebben egy korábbi késmárki tanítványa (aki, mint írja, máris „jó magyar, és azzá akar lenni mindinkább") pályáját egyengetendő kéri Toldy pártfogását az alábbi in-

38 Tarnai 1969.

39 Miskolczy 2014: 19–24.

40 A polémiát a magyarországi születésű, de németül író és témáit előszeretettel az osztrák birodalomfél múltjából merítő egri érsek, Pyrker János László (1772–1847) ótestamentumi tárgyú eposzának Kazinczy Ferenc általi magyarra fordítása (*A' szent' hajdan gyöngyei.* Pesti Magy. Kir. Egyetem, Buda, 1830.) váltotta ki. A vita során az eredetileg szintén német ajkú, de akkoriban már tudatosan magyarul publikáló Schedel (Toldy) Ferenc úgy érvelt, hogy a „magyar költő" fogalmának kimerítéséhez nem elég a származás és a neveltetés, de szükségszerűen hozzátartozik a nyelv, mint a nemzethez tartozás melletti (erkölcsileg minősíthető) egyéni döntés is. Vö. S. Varga 2005: 229–231.

41 Hundsdorfer Pál és János kérvénye (MTA KIK Kt. Tört. 4-r. 240). Vö. *Pesti Hírlap* 1842. máj. 12. 142. sz.

dokkal: „Szó van itt egy lélek megszerzéséről a' magyar ügynek, s ez sokat ér, többet mint fél mértföldnyi vasút."[42] Hogy mennyire nem volt számára kérdéses az ország egészével azonosítani vágyott magyar nemzetiség iránti osztatlan elköteleződés és akár adott esetben a németajkúak regionális-rendi privilégiumai közötti választás, arra pedig egy 1844-es leveléből érdemes idézni: „Az erdélyi Száz [!] nemzet N[agy]. szebeni iskolájához törvényi szakot is csatol; erősen készül bizonyosan a magyarság megdöntésére. Hej be nagyon kell vínunk a nemzetiség mellett; pedig a nélkül csak ugyan megszűnünk."[43] A magyarság iránt érzett politikai szolidaritás igazi szakítópróbáját pedig természetesen 1848 és 1849 viharos történései hozták el, amelyeknek nemcsak közéleti résztvevője volt Hunfalvy Pál, de azokról igen részletes, több eseményre nézve egyedüli forrást jelentő naplót vezetett magyar nyelven és kíméletlen kritikával.[44]

4. A nyelvész Hunfalvy Pál színre lépése és első vitái

Ahogy többször is említettem, Hunfalvy 1851-től kezdett el nyelvészeti szakkérdésekben megnyilvánulni, és lényegében azonnal a figyelem középpontjába került rendkívül határozott állásfoglalásaival és éles kritikai

42 Hunfalvy Pál Toldy Ferenchez Késmárk 1843. márc. 4. (MTA KIK Kt. MIrL. 4-r. 70) A levélben szereplő „Haslinszky nevű késmárkfi" vélhetően nem más, mint a híres botanikus, Hazslinszky Frigyes Ákos (1818–1890).

43 Hunfalvy Pál Toldy Ferenchez Késmárk 1844. máj. 11. (MTA KIK Kt. MIrL. 4-r. 70)

44 Már a tragédia bekövetkezte után, 1849. szeptember 4-én például az alábbi beszédes (de szerencsére utólag túl pesszimistának bizonyuló) jóslatot veti papírra: „Ó, múzeum, színház t[udós] társaság, nektek vesznetök kell, mert hogyan lehettek osztrák szelleműek? irigysárga szláv szellem délről és éjszakról, az osztrák szellem, melynek nincs nyelve, nincs országa, de van papja, kiváltsága, fegyvere, orosza, nyugatról minden mozdulatnál, melyet még a haldokló magyarság teend, árulást, felségsértést fog rivallgani!" Hunfalvy 1986: 351.

szellemével. Fellépésére vélhetően már hosszabb ideje készült, ugyanis nemcsak a különböző antik és kortárs európai, valamint a magyar történelem ismeretéhez elengedhetetlen keleti nyelvek elsajátítása, hanem a **nyelvhasonlítás** és annak konzekvenciái is elevenen foglalkoztatták. Ennek nyomait vélem felfedezni ugyanis az 1836-os útinaplójának belső borítójára feljegyzett olvasmánylistán[45] ugyanúgy, mint a szabadságharc alatt írt naplója egyik mellékesnek tűnő bejegyzésében, amelyben egy német republikánus gondolkodó munkájában a nagypolitika etnográfiai alapjainak tárgyalása apropóján („a 26. csoportban a tatárfejű nemzetek adatnak elő")[46] tűnődik el a magyarság európaiságának és állami létének dilemmáin.[47]

Az 1850-es évek elején kibontakozó élénk nyelvészeti küzdelmek két fő frontja az akadémia készülő nagyszótára és a nyelvrokonság ezzel részben összekapcsolódó kérdései körül húzódott, ezért szintén csak e kettővel kívánok a továbbiakban foglalkozni. Békés Vera koncepciójával egyetértve én is úgy gondolom, hogy a viták hevét jelentős részben a szóban forgó alapfogalmak, a taxonómia és a módszertan paradigmatikus összemérhetetlensége okozta. Hunfalvy Pál ugyanis, ahogy arra szintén utal Békés, bizonyos értelemben „idő előtt" érkezett, a liberális-romantikus nyelvbölcselettel szembeni **paradigmatikus áttörés** voltaképpen nem általa, hanem az őt követő nemzedék révén következik majd csak be, nagyjából negyed évszázad múlva, az 1870-es évektől. Nemzedéki szempontból

45 A tucatnyi könyvcím egyike: *Parallèle des langues de l'Europe et de l'Inde, ou études des principales langues romanes, germaniques, slavonnes et celtiques comparées entre elle*[!] *et à la langue san*[s]*crite, avec un essai de transcription générale* par M. F[rédéric]. G[ustave]. Eichhoff bibliothécaire de la Reine. Paris impr. royale. 1836.

46 Fröbel 1847.

47 „Mi ismeretlen, vad testvéreid vannak, ó, magyar! És Európában csak Te és a török telepedtetek le, nem mint barátok, hanem mint leghalálasobb[!] ellenek. De a magyar keresztyénné lett, europaivá inkább, mint a tót nemzetek legnagyobb többsége! Mindamellett, fenntarthatod-e állami létedet!?" Hunfalvy 1986: 58.

Hunfalvy nagyjából korai vitapartnereivel „egyidős": Czuczor Gergelynél és Fogarasi Jánosnál alig tíz évvel volt fiatalabb, Ballagi Mórnál, Erdélyi Jánosnál, Repiczky Jánosnál és Mátyás Flóriánnál viszont öt-nyolc évvel idősebb, Fábián Istvánnal (írói álnevén: Philofennus) és Lugossy Józseffel pedig közel egyidős.

Közismert, hogy az (ural-) **altaji összehasonlító nyelvészet** egyetemi katedráját nem ő, hanem Budenz József kapja majd meg.[48] Ez utóbbinak lettek tehát a szó szoros értelmében tanítványai és iskolája, és döntően ugyancsak a Hunfalvynál bő negyed évszázaddal idősebb Budenz vívja meg a nemzedéktárs Vámbéry Árminnal a nevezetes „ugor-török" háborút is az 1880-as évek első felében (ennek Hunfalvy mellékszereplője már csak), ahogy szintén Budenznek adja át Hunfalvy a *Nyelvtudományi Közlemények* szerkesztését is.

A vizsgált források alapján Hunfalvy Pált mégsem volna szerencsés olyan „magányos harcosként" beállítani, akinek egyöntetűen ellenséges közegben kellett volna küzdenie. Kevéssé közismert, hogy például a – nemzetközi viszonylatban is meglepően korai – első hazai nyelvészeti szakfolyóirat, a *Magyar Nyelvészet* megalapítása sem Hunfalvy Pál ötlete volt eredetileg,[49] jóllehet maga a konkrét megvalósítás és a megjelentetés (kezdetben legalábbis teljes) anyagi vonzatainak vállalása kétségkívül az ő személyes érde-

48 Budenz az 1867–68-as tanévtől habilitált magántanár, 1872-től az ekkor felállított (Európa első) altaji összehasonlító nyelvészeti tanszékének nyilvános rendes tanára, az 1887–88-as tanévtől pedig a modern filológiai szeminárium magyar nyelvészeti szakosztályának vezetője a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán (Szentpétery 1935: 512, 521–522).

49 Erre tudtommal szintén Loványi Gyula hívta fel először a figyelmet (Loványi 1957: 12–13). Ő sem említi azonban az alábbi Hunfalvy-levelet: „Riedl itt volt Prágából, 's ösztönzésére, mondhatom, nem reménység fejében, hanem szégyen fejében, ráállottam Nyelvészeti Kalaúz nevű kis folyóiratka kiadására […]." Hunfalvy Pál Lugossy Józsefhez Pest 1855. ápr. 7. (MTA KIK Kt. Ms 547/7) Riedl Szende 1854-től a prágai egyetem magyar tanszékének kinevezett professzora, aki egyszerre volt kollégája és tanítványa az 1850 óta ugyanott oktató August Schleichernek.

ének tekintendők.[50] Figyelemre méltó az is, hogy a szaklap ügyét politikai meggyőződéstől függetlenül mennyire felkarolta és milyen érdeklődéssel övezte az összes korabeli magyar sajtóorgánum.[51] Hunfalvynak a megalapítást megelőző és későbbi levelezése pedig arra utal, hogy számíthatott és számított is szellemi támogatókra,[52] miközben maga számtalan alkalommal hivatkozott a – méltatlanul feledésbe merült elődként beállított – Révai Miklósra.[53] A kortársak ráadásul viszonylag hamar arra a következtetésre jutottak, hogy immár **nyelvészeti irányzatok** létével kell számolni. A *Pesti Napló* nevét elhallgató akadémiai tudósítója például nyelvpuristák és nyelvhasonlítók „felekezet"-ének aposztrofálta a vitapartnereket, az előbbihez Czuczor Gergelyt és Fogarasi Jánost, a másikhoz pedig Hunfalvy Pál mellett Reguly Antalt és Repiczky Jánost sorolva.[54] A *Pesti Napló* e publicistája – bár jellemző módon részben félreértette alapvetéseit és módszertanát – egyértelműen

50 Az első évét követően az akadémia számonként 50 példány előfizetésével járult hozzá a megjelentetés költségeinek fedezéséhez. Loványi 1957: 9.

51 Kosáry – Németh 1985: 503–505.

52 Egykori tanítványa és majdani vitapartnere, Szabó Károly, aki az idő tájt Teleki József titkáraként dolgozott a *Hunyadiak kora* sajtó alá rendezésében segédkezve, például ekképp buzdította: „[…] itt az ideje a Horváth [!] István féle iskola nyilt és döntő megtámadásának." Szabó Károly Hunfalvy Pálnak. Szirák 1853. okt. 28. (MNL MOL Mgy. HP hagyatéka I. 7. Levelezés. SZ. tétel 205–206.)

53 „[…] immár a' magyar nyelvészetet azon ösvényre kell vezetni, hol egyedül válhatik tudománynyá, még pedig ollyanná, melly nemcsak némelly kitünő elmék előtt, minő *Révai* volt, hanem mindnyájunk előtt, biztos, többé kételynek alá nem vethető nemzeti tulajdon legyen" (Hunfalvy 1851b). Vagy íme, egy magánlevélbeli, de annál eklatánsabb példa: „Révai kezdett jó úton járni, extra Révai nulla salus. […] Teljesen meg vagyok győződve, hogy a' révai-út egyedül üdvözítő […]." Hunfalvy Pál Lugossy Józsefhez Pest 1853. márc. 31. (OSZK Kt.) Megjegyzendő, hogy Révai teljesítménye a korban vitán felülálló, osztatlan tekintélyt élvezett, akiben következésképp a szembenálló felek egyaránt hajlamosak voltak felfedezni saját nézeteik előképét. Vö. Vladár 2014: 13–17, 36–37.

54 Pesti Napló 627. sz. (1852. április 10.). A súlyos betegen hazatért Reguly, mint ismeretes, azonban hallgatásba burkolózott, az egyetemi katedrához jutott és történeti kútfők fordításába merülő Repiczky pedig hamarosan, 1855 első felében távozott az élők sorából.

a Hunfalvy képviselte irányzattal szimpatizált, miáltal Fogarasi rosszallását kiváltva több fordulós vitába keveredett az utóbbival.[55] A *Magyar Nyelvészet* első számainak megjelenése után pedig maga Hunfalvy konstatálja örömmel, hogy immár nem a történeti összehasonlító nyelvészet létjogosultságáról, hanem „haszna, lehetsége és eszközei"-ről folyik a vita a szélesebb közvélemény nyilvánossága előtt is: „Örvendetes haladást tapasztalok a magyar egybehasonlitó nyelvészetre vonatkozó ítélet-tételekben, s kötelességemnek tartom némi felvilágositásokkal elősegiteni a valóság föl- és megismerését. Nem arról van többé szó köztünk, hogy azt, mit az egybehasonlitó nyelvészet akar, megvessük, vagy gyanusitsuk, vagy kinevessük: hanem komolyan kezdenek már gondolkozni magáról a dologról […]."[56] Hunfalvy hosszú válaszát (jóindulatú) vitapartnere, a lapszerkesztő és nem mellesleg helyesírási szabályzatot is író Nádaskay Lajos folytatásos ismertetője váltotta ki. Ebben az alábbiak olvashatók: „Nálunk, mindamellett hogy a nyelvészettel nem kevesen szeretnek foglalkodni, a külföldi nyelvtudósok ez uj irányban tett haladása, az összehasonlító nyelvészet fogalma, czélja még nagyrészt ismeretlenek, a feladatot, melynek megoldását ez uj téren a tudomány egyenesen tőlünk várja, igen kevesen fogják fel, legkevesebb pedig azok száma, kik akarat- és képességgel is birnak a ránk néző munkához hozzáfogni, a számunkra kijelölt tér müvelését tettleg megkezdeni. E keveseknek működési központul, az e téreni tanulmányoknak közlönyül szolgálni kiván a »Magyar Nyelvészet« czimü füzeteivel *Hunfalvy Pál* ismeretes altajista nyelvtudósunk, az összehasonító nyelvészetnek nem [!] nem csak tudós, hanem valóban *lelkesült apostola*. […] *Az összehasonító nyelvész nem egy nyelvnek egyéni, hanem a fajnak közös törvényeit ügyekezik elvonni, s azokat az egyes nyelvben érvényesíteni*."[57]

55 Fogarasi 1852a, b, c; Pesti Napló 627. sz. (1852. ápr. 10.), 652. (1852. máj. 11.), 701. (1852. júl. 12.).

56 Hunfalvy 1856b. (jan. 13.).

57 Nádaskay 1855: 885. sz. A cikk konklúziójaként pedig leszögezi: „A mi kifogásunk

4.1. Hunfalvy Pál és az akadémiai nagyszótár

Visszatérve Hunfalvynak az akadémia nyelvtudományi osztálya előtti nyilvános szereplésével kirobbant legelső vitára, fontos hangsúlyozni, hogy Hunfalvy már második nyelvészeti felolvasása végén, mondandója egyik konklúziójaként megkérdőjelezte a nagyszótár addigi anyaggyűjtési és szerkesztési eljárását, amikor annak új alapokra helyezését szorgalmazó javaslattal állt elő.[58] Hunfalvy bírálata nyilvánvalóan paradigmatikusan eltérő nyelvfelfogást képviselt, mint amit a nagyszótár szerkesztői magukénak vallottak, ugyanakkor a szótár szerkesztési elvei is változtak az idők folyamán. Az akadémiai nagyszótár keletkezéstörténete jól dokumentált,[59] ezért itt csak az alábbiakat szeretném kiemelni. A nagyszótár első, 1834-ben megjelentetett terve még óvatosságot ajánlott a szószármaztatásban, az ugyanazon év november 11-i nagygyűlés viszont felszólította az akadémia tagjait, hogy igyekezzenek „a magyar és bármely nyelv

[…] van, a fönnebiekben foglaltatik s csupán arra vonatkozik, mit az általunk általában elismert elv *alkalmazásában* tulságnak tartunk, melytől a vállalatot annak egyik főczéljára, az összehasonlító nyelvészetre nézve, mind magának a vállalatnak, mind nyelvünknek érdekében megóva látni szeretnők, és óhajtanók, hogy e mező azon kizáró és ellentétes irány nélkül müveltessék, melyet igazoltnak nem tartunk, de melyre az nem is szorult, s mely mégis az elv alaposságáról meggyőződésnek szélesb körben elterjedését csak gátolja." Nádaskay 1855: 893. sz.

58 „Jelen pályáján a' magyar nyelvészetnek ollyan szótár' szerzése, melly a' szoros tudománynak megfelelhessen, lehetetlen. De a várni nem tudó kellet szótárt követel a' Társaságtól. Készüljön azért bizonyos határokon belül. Névszerint: a) szorosan válaszsza meg a' magyar nyelv' anyagát az idegen nyelvekből felvett anyagától, 's ha azt gyökeréig tudja is fejtegetni, emezt minden szóelemezés nélkül hozza fel; b) azon eredeti nyelvanyagot, melly ismeretes forrásokból ered [hangutánzó szavak], úgy adja elő, hogy ha melléje más nyelvek szavai tétetnek, a' közös forrás kitűnjék; c) az ismeretlen forrásokból eredő nyelvanyagot [nem hangutánzó szavak] pedig csak úgy elemezze, ha azt a' rokon nyelvek segítségével teheti; különben nem biztos az önkénytől, melly visszásságra vezet; d) azért vesse is el egészen a' képzelt szógyökerek' tanát, mivel eddig a' tudomány' tekintélyét nem bírja." Hunfalvy 1851b. 112.

59 Viszota 1909: 49–63; Kelemen 1978: 77–84.

közt levő szavakbeli hasonlatosságot kifejteni és a társaságnak benyujtani" (a következő évben pedig bizottságot is felállítottak az idegen nyelvekkel való összehasonlításra). A párhuzamosan készülő magyar–német zsebszótár megjelentetése miatt a nagyszótár előkészítése azonban egy időre megakadt, majd újraindult, de hamarosan egybemosódott a zsebszótár 1842–43 óta tervezett újabb, immár kétkötetes kéziszótárként való kiadásának tervezetével. Ez viszont már csak szóértelmezésre vállalkozott volna. Tulajdonképpen ennek a *Magyar szótár* címen kiadni szándékozott értelmező kéziszótárnak a szerkesztésére és „vizsgálás"-ára választotta meg a nagygyűlés 1845-ben Czuczor Gergely, illetve Fogarasi János rendes tagokat (utóbbit a törvénytudományi osztályról). Ők viszont 1847-ben arról tájékoztatták a kisgyűlést, hogy a szóértelmezés mellett önszorgalomból a szóelemzésre és a nyelvhasonlításra is kiterjesztik a tevékenységüket. Ezt az akadémia örömmel fogadta (erre az időre ugyanis már teljesen feledésbe merült, hogy a folyamatban lévő munka elvileg a nagyszótártól független vállalkozás lett volna).[60]

Hunfalvyt az akadémia levelező tagjának ajánlásakor pártfogói nem mulasztották el megemlíteni, hogy nyelvismerete miatt a tudós társaság nagy hasznát veheti a szótári munkálatokban is. 1845-től neki is előírták, hogy levelező tagtársként vegye ki a részét a zsebszótár óta megjelent szakkönyvek szóanyagának értelmező feldolgozásából.[61] Ekkori ilyen irányú tevékenysége még további kutatásra szorul, annak azonban vannak nyomai, hogy Fogarasi nyelvészeti munkásságát (már kontrollszerkesztővé választása előtt is) kritikusan szemlélte.[62] Hunfalvy kétségkívül az egyik

60 Viszota 1909: 51–60.

61 Viszota 1909: 58–59.

62 A mű (Fogarasi 1843) megjelenését követő pár hónapon belül veti papírra például az alábbi sorokat: „Hogy vagy Fogarassi m. nyelv szellemével megelégedve? Én igen keveset kukkantottam belé, mert már a' cím megakasztott. Nyelvszellem? Mi az, nyelvtan, nyelvtudomány, nyelvről bölcselet, vagy mind a három együttvéve, vagy egyik sem?" Hunfalvy Pál Toldy Ferenchez Késmárk 1844. máj. 11. (MTA KIK Kt. MIrL. 4-r. 70)

legelső, de nem a legkíméletlenebb bírálója volt a Czuczor–Fogarasi-féle szótárnak,[63] az 1851-es kritikai megjegyzései után pedig a későbbiekben már csak egyszer, nem sokkal a vállalkozás lezárulta előtt közölt róla részletes és szigorú, de személyeskedéstől mentes bírálatot.[64] Hunfalvy a készülő nagyszótár koncepcióját alapjaiban kritizáló észrevételeivel annyit ért el, hogy az év végén kiküldött öttagú bizottság (amelynek ő is tagja volt) ajánlására az akadémia a kisgyűlés által „a nyelvhasonlításban és etymologiában óvatosságot ajánlott a szerkesztőnek az idegen és kétes szóknál",[65] utána viszont ő nem avatkozott többé[66] a szótárszerkesztők munkájába. Az eseményekre immár két évtized távlatából visszaemlékező Hunfalvy véleménye szerint a szótár szerkesztőinek amúgy is jogukban állt annak idején a saját belátásuk szerint eljárni.[67]

Hunfalvy 1851-es bírálatát és annak visszhangját a nagyszótár készítői alapvetően saját kompetenciájuk kétségbe vonásaként értelmezték. Ezen a ponton érdemes visszatérni arra a fentebb már említett (a szakirodalomban tudtommal nem tárgyalt) vitára, amely a *Pesti Napló* 1852. évfolyamában bontakozott ki. Habár a teljes vita ismertetése tanulságos lenne (a vitát a lap névtelen tudósítója idézi elő, reagálásra késztetve Fogarasit, aki

63 Finály Henrik 1862-ben le akarja állíttatni a szótár nyomtatását, hogy az még egyszer alapos revíziónak és átdolgozásnak vetessen alá, az immár domináns helyzetbe került pozitivista nyelvtudomány nevében ítélkező Szarvas Gábor pedig a *Magyar Nyelvőr*ben közölt folytatásokban részesíti lesújtó bírálatban (Kelemen 1978: 81–83).

64 Hunfalvy 1870: 302–324. Érdemes kiemelni a pozitivista Hunfalvy episztemológiai attitűdjében szűk két évtized alatt bekövetkező módosulást: „Azóta 19 év múlt el, s annyi idő alatt megtanultam egyet-mást, minélfogva sokkal kisebb annak száma, mit már igazán tudok, mint az, mit akkor tudni véltem" (Hunfalvy 1870: 303).

65 Viszota 1909: 62.

66 „A szótári dolgozás a nyelvosztály felvigyázása és helybenhagyása mellett folyván, nekem hozzá közöm nincsen" (Hunfalvy 1854a: 172).

67 „A második és harmadik véleményező tudósításban 1853 és 1854-ből ilyféle intő figyelmeztetés nem fordul elő; a szótár szerkesztői tehát nem is vétettek, ha tudomásuk és belátásuk szerint cselekedtek. […] Bizonyára a szótár szerkesztői nem tartozának követni tanácsomat, nem is követék azt" (Hunfalvy 1870: 303–304).

eleinte abban a hitben van, hogy maga Hunfalvy az akadémiai ülésekről szóló beszámolók valódi szerzője, de ezt a szerző, a szerkesztő és Hunfalvy aztán egyaránt cáfolják), erre nincsen itt mód, ezért csak az alábbiakat emelem ki belőle. A polémia világosan felsorakoztatja a vitapartnerek közötti áthidalhatatlan különbségeket. A vita során háromszor megnyilvánuló Fogarasi allúziója szerint Hunfalvy maga pályázik a nagyszótár szerkesztésére, amelyről az előbbi, ha iránta megszűnt a bizalom, kész lemondani (sőt, a vita hevében később arról is biztosítja az olvasókat, hogy a szótár befejeztével magával a nyelvészkedéssel is fel kíván hagyni). Fogarasi – aki elismeréssel szól Hunfalvy történelmi ismereteiről és nyelvtudásáról – nem érti, hogy Hunfalvy miért nem „pártolja" a szóelemzést és -hasonlítást, és miért folytatja tovább „ellentéteit" az akadémiai határozat után is. Nem érti azt sem, hogy miért redukálja a „szócskákat" élettelen anyaggá, miért nem tartja tudománynak a szavaknak önmagukban, azaz a rokon nyelvek segítsége nélkül történő elemzését és összehasonlítását, és leszögezi, hogy „az anyatéjjel beszitt saját nyelvünket kell es illik legjobban értenünk, s annak minden csinját binját ismernünk, ha a világon egyetlenegy nyelvvel sem tudnók összehasonlitani". Mindezek konklúziójaként leszögezi, hogy Hunfalvynak „a nyelvbölcsészet nem birja kegyét" (metaforája szerint „a festő művén a csizmadia a csizmát gáncsolja"), miközben olyan eredményt vár el („mi mindnyájunk előtt biztos, többé kételynek alá nem vethető nemzeti tulajdon legyen"),[68] amelyre „egy halandó sem képes a nap alatt".[69]

Hunfalvy egyáltalán nem azonosítja saját állásfoglalását az akadémiáéval, azt a nagyszótárra nézve egyrészt ingadozónak tartja, másrészt viszont nem is gondolja saját vizsgálódásaira nézve kötelező érvényűnek. Siet leszögezni, hogy számára nem önmagában a nagyszótár, hanem a magyar nyelvtudomány ügye a fontos. Vitapartnerével szemben (akit alig

68 Hunfalvy 1851b: 112.

69 Fogarasi 1851a.

rejtett malíciával „mufti"-ként aposztrofál, nyilvánvalóan Fogarasi hivatali pozíciójára célozva) az ő kiindulópontja nem a magyar nyelv és annak az anyanyelvi kompetencia alapján mintegy belülről történő „megfejtése", hanem a magyar nyelvtudomány, amely eszköz egyfelől az őstörténet felderítésére, másrészt az „a nemzet öntudata, élő logikája, melynek segitségével szabadulunk többi között némi ábrándainktól is." Harmadrészt itt is előkerül az alább még tárgyalandó gondolat, hogy csak a **rokon nyelvek** tanulmányozásával együtt művelt magyar nyelvtudomány az, amivel az európai tudományossághoz saját kútfőből járulhatunk. Itt is kifejti, hogy nyelvhasonlítást alapvetően a nyelvek szerkezetére (**nyelvidom**) és nem szókészletére (**nyelvanyag**) lehet csak alapozni. A nyelvrokonságról pedig tudatos nyelvtanulás által lehet megbizonyosodni („mivel nyelvtudás nélkül *szótárakat »kibányászni«* nagyon veszedelmes dolog"). Ha pedig erre nincsen mód, akkor jobb volna egészen elhagyni, és arra szorítkozni, „hogy [a szótár] nyelvünk birtokát lehető teljesen és jól értelmezve magában foglalja: igy is nagy és halhatlanitó mű". Ezen a ponton igazítja helyre a lap névtelen tudósítóját is, mondván, hogy „*Czuczor és Fogarassi* urak nem mint *puristák* állanak ellenemben, hanem mint olyanok, kik egyben, a *nyelv-anyag összehasonlitásában,* sokkal többet mernek mint én, másban pedig, *nyelvidom összehasonlitásában,* viszontag kevesebbel érik meg mint én". (Fogarasi ezzel szemben Hunfalvyt az „egyoldalúak", magukat pedig a „többoldalúak felekezte"-ként keresztelné el inkább). Végül érzékelteti a szótárszerkesztők által gyakorolt, „a hangok és eszmék rokonságán alapuló szógyöktan"[70] és a saját, a szóelemzést csak a gyökig folytató és annak

70 Ahogy az akadémiai felolvasásában (Hunfalvy 1851b: 111) itt is *szódrincselés*ként beszél a készülő nagyszótár módszertanáról, amelyet Kassai József nyomán nevez egyszer így, máskor pedig szónyúzásnak, -metélésnek. Az utókorral ellentétben (Czakó 2011: 6) vitapartnerei ezt az elnevezést annál kevésbé érezhették dehonesztálónak, mivel azt a nagyszótár is terminusértékkel hivatkozza: „*Szókat drincselni*. A szóelemzésben annyit is tesz, mint az elcsavart, elrontott szót eredeti alakjába visszaállítani, pl. *höbőlygö* am. hóbolygó, küttyti (vászon) am. *kittől, kita* (kender) am. köte, köteg" (CzF 1862: 1298–1299; vö.: Németh 2007: 195–201). Természetesen maga az alapszó sem

értelmét a **rokonnyelvi gyökökkel** összehasonlító eljárása közötti összebékíthetetlen különbséget. Elismétli továbbá, hogy az előbbit önkényessége miatt továbbra is „a nyelvtudomány körén kivülinek" tartja.[71]

Fogarasi két közleményben reagál Hunfalvy és az ismeretlenségben maradó akadémiai tudósító megszólalásaira. Ezekből csak annyit emelek ki,[72] hogy a szógyöktan védelmében Adelungra és Eichoffra, a magyar nyelv rokontalansága kapcsán Toldyra, egy szószármaztatási példánál pedig Révaira hivatkozik, és az akadémiai tudósító szemére vetett magyartalan szórend okán megjegyzi, hogy „ilyen ember beszél nekünk a „magyar nyelvtudományról" és az „ujabb nyelvtudomány szinvonaláról".

A *Pesti Napló* publicistájával ellentétben Hunfalvy nem válaszolt Fogarasi két újabb közleményére, és – mint említettem – a nagyszótár bírálatának fonalát majd csak közel két évtized múlva veszi fel újra. A **nyelvrokonság** problémája kapcsán Hunfalvy ekkor a saját nyelv – idegen nyelv aszimmetriára is utal ellenérvként, amely a romantikus nyelvbölcselet számára még evidencia, a történeti összehasonlító nyelvészet számára viszont módszertanilag irreleváns kérdés.[73] A nagyszótár szerkesztői által képvi-

Hunfalvy magyarítása, mivel – igaz főnévként – már 18. századvégi magyar szótárban is előfordul. Vö. Baróti Szabó 1792: 33.

71 Hunfalvy 1852. Az alapvető különbségek bemutatására saját és Czuczor akadémiai felolvasásainak ismertetésekor hamarosan visszatér: Hunfalvy 1854a.

72 Fő ellenvetése, nevezetesen a Hunfalvy képviselte nyelvtudomány kizárólagossági törekvésének elítélése mindazonáltal újra megfogalmazódik: „Kétségen kivül igen nagy szolgálatokat teszen […] az olyan *magyar* (de csak is magyar) tudós, ki a véleménye szerinti rokonnyelveket tanulmányozza, buvárolja, összehasonlitja, s erre Hunfalvynak bizonyosan nagy hajlama s hivatása van. S bár kövessék sokan! De ne higyje, hogy *csak ez* az alapos nyelvészkedés, vagy hogy ezzel már minden kimerittetett. Egy ember mindent nem tehet, s minden oldalt talán be sem láthat. Tegyen ő a maga módja szerint s tehet is sokat. De ne becsmérelje a más uton is működőket. Hisz elvégre egy czélra törekszünk, mert a magyar nyelvet akarjuk fejtegetni, mivelgetni" (Fogarasi 1852c).

73 „Bopp Ferenczék nagyszerű munkásságának fényes eredménye a leghangosabban inté őket, hogy bármely nyelvet csak rokonainak társaságában lehet alaposan értelmezni; Bopp Ferenczék kirekesztő eljárása, melynél fogva nem vonták a magyart is az árja

selt és saját felfogása közötti alapvető különbségek bemutatására azonban hamarosan visszatér, amikor a lapszerkesztő Toldy őt kéri fel, hogy „miután magam nem vehettem reá időt", Hunfalvy tekintse át a magyar nyelvtudományban az elmúlt négy évben végbement történéseket.[74] Ebben az összefoglalóban saját és Czuczor akadémiai felolvasásainak összefoglalásán túl ráadásként ismerteti – a majdani *Kalevala*-fordító – Fábián István időközben megjelent vonatkozó monográfiáját[75] is. Ennek szerzője magát egyértelműen Hunfalvy követőjének tartja, mégis számos alapkérdésben (egyetlen ősnyelv létezése, nyelvrokonok köre) tőle alapvetően eltérő felfogást képvisel.[76]

4.2. Hunfalvy Pál és a nyelvrokonság problematikája

Rátérve végül a nyelvrokonság szövevényes kérdéskörére, és anélkül, hogy annak kutatástörténetébe akárcsak érintőlegesen is bocsátkoznék, annyit tartok fontosnak kiemelni, hogy már az elemzett 1852-es Pesti Hírlap-vitából is kitűnt, hogy a nagyszótár szerkesztői és Hunfalvy koncepciója között e vonatkozásban is érzékelhetők paradigmatikus ellentétek. A nagyszótár készítői (az 1862-es Előbeszéd tanúsága szerint) bár tisztában voltak a történeti- összehasonlító nyelvészetnek a nyelvrokonsággal kapcsolatos főbb téziseivel, sőt hivatkoztak is eminens kortárs

nyelvek kutatásának körébe, kiáltólag tiltá őket az ellenkező eljárástól. Mert bár hódolva a magyaros előítéletnek, a szótár írók arról voltak vagy lehettek is meggyőződve, hogy Bopp Ferenczék nem tanúlhatják meg a magyar nyelvet: viszontag önmagokról is meg kellett győződve lenniök, hogy nem tanúlhatják meg az árja nyelveket, vagy legalább nem jobban, mint Boppék. Azután egy hazai példa is áll vala előttök, Révai. Megczáfolták-e Révait, hogy 1862-ben is nyilt kérdésnek tartják vala azt, mit Révai már e század elején bizonyos határok közé zárt volt?" Hunfalvy 1870: 320.

74 Hunfalvy 1854a.

75 Fábián 1853.

76 Hunfalvy 1854a. 172–181.

képviselőire (konkrétan előfordul Bopp, Eichhoff, Benfey, Pott, Ewald neve),[77] korántsem győzte meg őket azonban az a nyelvtipológiai felosztás, amely szilárdan elhatárolta egymástól például az altaji és indoeurópai nyelveket. Nyelvbölcseleti beállítódásukból következően úgy tartották, hogy egyetlen nyelv sincsen egyelőre olyan mértékben felderítve, amelyre már szilárdan lehetne összehasonlító vizsgálatokat alapozni, ezért legfőbb célként a **saját nyelv** minél alaposabban megismerését és a külföldiekkel történő megismertetését szorgalmazták. A „magyar faj" rokonságát pedig következésképp nyitott kérdésnek tekintették, mivel azt, mint hangsúlyozták, „eddig a történetíróknak nem sikerült hitelesen bebizonyítani" és „ennélfogva a magyar és altáji nyelvek hasonlítását illetőleg oly nyílt téren állunk, mint a többiekre nézve".[78]

A nem magyar anyanyelvű, az indoeurópai, sémi és ural-altaji[79] nyelvek közül többet is behatóan ismerő és már első nyelvészeti publikációjában is a történeti-összehasonlító nyelvtudomány klasszikusaira hivatkozó[80] Hunfalvy számára viszont, mondhatni, egyetlen pillanatra sem volt kérdés, hogy a magyart milyen nyelvekkel lehet egyáltalán rokonítani.[81]

77 CzF. 1862: 23–34.

78 CzF.: 1862: 24.

79 A korabeli terminológia, mint arra több írásában reflektál is, csak a sémi nyelvcsalád esetében számított osztatlanul elfogadottnak. Hunfalvy maga például szívesebben használta az első csoport neveként az árját, mivel az az indoeurópai és az indogermán elnevezéssel szemben nem tartalmazott sem földrajzi, sem etnológiai megszorítást (és magától értetődően politikai-morális szempontból sem diszkreditálódott még a 19. század folyamán), a harmadik csoport leggyakoribb megnevezése pedig az altaji volt, bár nála is előfordul a korábbi szittya (szkíta) vagy az 1850-es években elterjedő turáni megnevezés.

80 Név szerint ekkor [Wilhelm] Schottot, [Jacob] Grimmet és [Hans Conon von der] Gabelentzet említi itt. Hunfalvy 1851a: 4–6.

81 „Nincs szavunk még sokra, mellyet mivelődésünk' terjeszkedése mellett nélkülözni nem lehet. Miért nem folyamodunk éjszaki atyafiainkhoz is, kiknél *tengert, telet, halat, hegyet* illető szókat bizonyosan találunk. Megvessük-e azokat, vagy szégyeljük a' rokonságot, melly mennyire nyelvrokonságtól csak telik, annyira lett bizonyos."

Kiindulópontja ugyanis minden megnyilvánulásakor következetesen **nyelvtipológiai**, tehát a klasszikus morfológiai típusok alapján felálló (flektáló, agglutináló, izoláló, inkorporáló) „nyelvcsaládok"[82] létezését tekintette egyedül elfogadható vizsgálódási alapnak.[83] A másik sarokpont számára, hogy a nyelvek kialakulása (leszámítva a dokumentált leánynyelvek létrejöttét)[84] mindig megelőzi a történelmi feljegyzések korát,[85] ezért

Hunfalvy1840: 44. sz.

82 Ebben a felosztásban elsőként August Friedrich Pott 1848-as írásában fordult elő. Vö. Havas 2018: 92–93.

83 „[…] a' tapasztalás rég meggyőzte az embereket, hogy minden más nyelvet csak a' rokon nyelvek által foghatnak fel és érthetnek meg teljesen. A' sémi nyelvekről rég tudva van ez; az indogermanokról hasonlókép: hát a' mi nyelvünk nem tartoznék azon törvény alá, melly az egész földön uralkodik? A' világon semmi sem értelmezi önmagát, mert nincs semmi a' nap alatt, mi egyed és faj egyszersmind volna. Már pedig az egyedben szükségkép megvan a' faji fogalom, 's csak ha ezt tisztán bírom belátni, értem azt is, mi a' faji egyedeket teszi. Innen előttem az nem nyom sokat, hogy a' szókat „magyar alapból" kiteremtsem: de minden nyomosságot abban látok, hogy a' faji alapból teremtsem ki, vagy szerintem, hogy a' faji fogalom értelmezze. Hisz e' faji fogalom nélkül legkisebb bizonyosságom nincs; a' nélkül sem a' bötük változásának törvényeit, sem a' nyelvnek ősi állapotját nem sejthetem." Hunfalvy Pál Lugossy Józsefhez Pest 1853. márc. 31. (OSZK Kt.) Hunfalvy a **faj** fogalmát természetesen a klasszikus logika szellemében 'osztály' vagy 'halmaz' értelemben használja. Olyannyira, hogy a levél korábbi, nem idézett részében Platón *Parmenidész*ére hivatkozik, kiemelve belőle az egy, a sok és a végtelen (ἕν, πολλά, ἄπειρα) közötti, értelmezésében a nyelvek vonatkozásában is alkalmazhatónak gondolt összefüggéseket. [Hunfalvy egyébként a legkorábbi magyar Platón-fordítók egyike volt, akinek azonban a kilenc Platón-dialógust tartalmazó impozáns fordításkötetébe a *Parmenidész* nem került be. Ezt az előszó tanúsága szerint a második (meg nem jelent) kötetben szerette volna közzétenni (Hunfalvy 1854c; Bartal 1874: 69–70).

84 „A történelem tud vegynyelvek, p. o. az oláh, az olasz, franczia, angol stb. nyelvek támadásáról beszélni, tehát lehet némi tudással az azokon beszélő népek hogyan keletkeztéről is: de azon eredeti nyelvek támadásáról, melyek közös, de még talán idomtalan törzsből lettek, s annak első idomított hajtásai, nem tudhat a történelem semmit, következőleg nem is tudhat semmit az azon nyelveken beszélő népek támadásáról, mielőtt a tények szinpadára, mint kész nemzetek fölléptek." Hunfalvy 1856b. (jan. 17.).

85 „A' nyelvtudomány nem ereszkedik azon ködös régiségbe, mellyből a' nemzetek és

Hunfalvy egyértelműen a nyelvtudománytól várta a történészi módszerekkel hozzáférhetetlen, őstörténeti időben lezajlott etnogenezis kérdésének eldöntését is, nem pedig fordítva, hogy a történészek mutassanak irányt a nyelvhasonlítás számára.

Mindemellett ő következetesen **nyelvek rokonságáról** nem pedig biológiai értelemben vett leszármazásról beszélt, s ez annál figyelemre méltóbb, mert a 19. század első felében a nyelvek tipológiai összehasonlítása lényegében elválasztatlan volt még a genealógiai kérdéskörtől.[86] A rokonság-fogalom[87] kapcsán Hunfalvy márpedig világosan szétválasztotta **a nyelvek jellemének** (tipológiai hasonlóságának) kérdését a **származásukétól**.[88] Ez utóbbi legtöbbször ismeretlen, utólag tehát csak a

nyelvek eléjöttek; mert úgy sem találhatná meg az utat, mellyen azok a' paradicsomból, vagy a' bábeli torony építésétől szakadtak. De azon sajátságot felfogván, melly a' nyelveket egymástól elkülöníti, 's viszont az elkülönítetteket egymáshoz rokonítja, 's mintegy családdá egyesíti, a' nyelvtudomány az elkülönített 's megint családokká egyesített nyelvkörökben *törzs* és *származott* nyelveket különböztet meg. […] Minthogy a' nemzetek a' történelem' színére csak akkor juthatnak, mikor már mint egyediségek megvannak: innen történelmi uton sem a' nemzetek' sem azok' nyelveinek forrását megtalálni nem lehet […]." Hunfalvy 1851b: 80.

86 Havas 2002: 148.

87 Békés Vera már említett írásai mellett lásd még: Békés 2016, 2018; Fehér 2012.

88 „A nyelvrokonság kettőt jelent, a *nyelvjellemi közösséget*, milyent látunk a latin, német, szláv, görög nyelveken, *s a nyelvszármazást*, milyent látunk a latin, német [germán] között egyfelől, s az olasz, franczia stb. között másfelől. Az altaji nyelvek között, eddigelé, csak nyelvjellemi közösséget találhatunk (ámbár lehetnek azok körében is nyelvek, melyek egymástóli származási viszonyban állnak, mint például az eszt származhatott a finntől): a magyar nyelv tehát a lappal, mandsuval stbivel csak nyelvjellemi közösségben osztozik. Ilyetén rokonságot kell az ezen nyelveket beszélő népek között is gondolni. A ki azon állitásból, hogy a magyar és lapp nyelvek rokonok egymással, azt hozza ki, hogy a magyar emberek a lappoktól származnak, mint atyafiak (testvérek) egy apától, anyától lettek: az ne adja ki magát nyelvésznek, vagy történettudósnak. Mi csak annyit állithatunk, hogy a rokon nyelveknél fogva rokon népek közös fészekből származtak: többet mondani eddigelé nem tudunk." Hunfalvy 1855. „Kettőt foglal ez magában: nyelvrokonságot és nyelvszármazást. – Ez utóbbit illetőleg […] nem beszélünk olyatén nyelvszármazásról, miszerint p. o. magyar nyelv a finn nyelvtől, vagy megforditva, származott volna. *A finn, a magyar és a török és a többi*

leszármazottaikat felölelő nyelvcsaládbeli nyelvek összességéből kikövetkezhető, pontosabban lokalizálható („közös fészek"). Ahogy az említett kortárs tudománytörténeti összefoglalójában tömören megfogalmazta: „*a nyelvrokonsági kérdés korántsem nemzetszármazási kérdés.* A ki hallván, hogy a magyar nyelv rokon a finnel, s rögtön azt hiszi, hogy tehát a magyar nemzet a *finnektől származik;* annak tessék tovább is hallgatni, hogy a magyar nyelv rokon a török nyelvvel, sőt más távolabbakkal is, s meg fog győződni, hogy a nyelvrokonság nem *descendentia*, hanem egyéb, de hogy igen is azt bizonyítja, mikép a rokon nyelvű nemzetek közös fészekből kerültek ki."[89]

4.3. „Akkor még nem voltam finnista, […] de haragunni akkor kezdék." – Hunfalvy és a magyar nyelv rokonításának kérdése az 1850-es években

Amiben Hunfalvy az 1850-es években még valóban bizonytalan volt, az annak kérdése, hogy a magyar nyelv mennyiben képez önálló ágat az altaji nyelvcsaládon belül,[90] vagy, hogy az inkább az egyik, a „finn" vagy a „török" ághoz áll-e közelebb. A kérdés viszont, úgy tűnik, hogy számára nem érzelmi, hanem tudományos értelemben merült csak fel. Noha az 1850-es évek közepén inkább úgy látta, hogy a magyar közelebb áll a tö-

altaji nyelvek nem származtak egymástól, mennyire azon nyelvek alkatából és szavaik termetéből itélhetünk: hanem mindnyájan egy közös alapra mutatnak, s mindnyáját közös atyafiságí vonások úgy jellemzik, hogy azoknak egy fajhoz tartozását, és a többi nyelvfajoktóli különbözését világossá teszik." Hunfalvy 1856b. (jan. 16.).

89 Hunfalvy 1854a: 162–163.

90 „[…] a' finn nyelven kivül mindjárt a' törököt is kell segédül fogadnunk, mert nyelvünk a' finn nyelvekhez tartozván egyik oldalával a' török-tatár nyelveket érinti, minél fogva a' finn és török-tatár nemzetek közt a' magyar mint összefoglaló tünik elő." Hunfalvy 1851a: 7.

rök nyelvek típusához,[91] a finn nyelv elsajátítására mégis nagyobb hangsúlyt fektetett, s ezt több szempontból is indokolta. Egyrészt „technikailag" könnyebben kivitelezhető volt abban a korban,[92] amikor az (oszmán) törököt még arab ábécével írták és jóval kevesebb tudományos figyelemben részesítették, mint a finnt. Másrészt, ahogy arra Hunfalvy többször is emlékeztetett, a *Kalevala* két kiadása és a *Kanteletar* megjelenése tudományos szenzációként komoly presztízst kölcsönzött a finn kultúrának és nyelvnek,[93] amelynek hordozóit ráadásul a romantikus nyelv- és nemzetfelfogás számára a talán legnagyobb szellemi érték, azaz a saját erede-

91 „Schott is a' csúd, azaz *finn* nyelvekhöz számítja a' magyart, megkülönböztetvén azt a' töröktől. Figyelmessé tettem a' nagy tudóst arra, hogy valóban nem tudok nagyobb közelséget találni a' finn és magyar, mint a' magyar és török nyelvek között, 's hogy talán még nagyobb joggal a' törökhöz kellene vetni a' magyart, mintsem a' finnhöz." Hunfalvy 1854b: 342. Budenz akadémiai levelező tagsági székfoglalójában szintén ezt vallja: „[…] a magyar nyelv valamint syntaktikai szerkezetében úgy grammatikai alkotásában is – ha szabad így mondani – inkább törökös mintsem finnszerü" (Budenz 1861–62: 179). Az 1858-ban elhunyt Reguly hagyatékának feldolgozása során azonban Hunfalvy és Budenz is arra a következtetésre jut, hogy a magyar eredendően **ugor nyelv**. „[…] a magyar nyelv legközelebb áll a vogul nyelvhez, azután következik a finn 's harmad helyen áll csak a török" (Hunfalvy 1864: 296). „Általában a magyar összehasonlító nyelvtudomány még nem tűzte ki magának azon föladatot, mely különben azon bebizonyított tényből, hogy a magyar nyelv a finn-ugor nyelvcsoporthoz tartozó, parancsolólag következik. E föladat nem lehet más, mint tüzetesen azon nyomozásokat megtenni, melyek a finn-ugor nyelvcsoport egységes alapnyelvének visszaállítására (reconstruálására) kívántatnak. Ehhez hasonló de külön föladat a mongol-mandsu-török alapnyelv visszaállítása. A magyar nyelvtudományra nézve előbbre való és sürgetőbb az első, noha rá kell érnie a másikra is; de semmiképen nem kell a kettőt összezavarni" (Budenz 1867: 380).

92 „Némi teljes finn olvasó könyvet készítek (mert a' könnyebbel, a' finnel kell kezdeni, melly egy úttal több eredetiséggel is bír sok másnál; a' török már nehezebb) […]." Hunfalvy Pál Lugossy Józsefhez Pest 1856. júl. 29. (MTA KIK Kt. Ms 547/9)

93 „Általában a' Kalevala, 's a' Kanteletarban foglalt régi finn költészetnél fogva némi divatba jő a' finn tanulás, vele az altaji nyelvek, 's különösen a' magyar nyelv tanulása nemcsak érdekessé, hanem szükségessé válik a' tudós külföldi nyelvészet előtt. – Ha isten egészséget és időt ád, nevelni akarom e' forrongást egy nagyobb nyelvhasonlító munkával, melly három nyelvcsoportot foglaland magában, a' lapp, finn, eszt; a' magyar, osztyák, szürjen; végre a' török nyelvcsoportot." Hunfalvy Pál Lugossy Józsefhez Pest 1853. okt. 26. (MTA KIK Kt. Ms 547/3)

ti népeposszal rendelkező kevesek közé juttatta.[94] Jóllehet a magyar és a finn(ugor) nyelvek közötti rokonság tézisét korábban számosan hirdették már,[95] Hunfalvy kétségkívül az egyik legkorábbi hazai népszerűsítője volt a finn irodalomnak.[96]

Igen valószínű, hogy a fentebbi megfontolásokon túl nemcsak hogy a praktikum miatt fordult az 1850-es évek elején Hunfalvy intenzívebben a finn nyelv tanulmányozása felé, de ez később is történt esetében, mint a törökkel való ismerkedése. Ehhez nyújt beszédes adalékot egy későbbi megjegyzése. Ez arra az 1850. augusztus 31-i akadémiai ülésre vonatozik, amelyen az ott vendégként előadó világhírű sinológus misszionárius, Karl Gützlaff többek között arról is szót ejtett nagyszámú hallgatósága előtt, hogy a kínai dzungárok és a magyarok közötti rokonság kérdése közelebbi vizsgálatot érdemelne.[97] Gützlaff pesti szereplése nemcsak azért volt nevezetes, mert Reguly Antal egyetlen akadémiai felolvasását épp e kér-

94 „A mely nemzetnél dús népköltészet fejlett ki, s hajdana szűrkűletében gazdag regék és mondák keletkeztek, azt nemesebbnek tartják olyan nemzetnél, melly nem mutathat fel hasonló népköltészetet s mondákat." Hunfalvy 1853: 147. „A finn, vagy szuomi irodalom kisebb a mienknél: de olyasmivel dicsekszik, mivel csak kevés nyelv és irodalom dicsekhetik, melyek között nincs a magyar. A szuomi nyelv terjedelmes monda-énekeket bir a nép ős állapotáról és hitéről, melyeket egész Europa *Kalevala* név alatt ismer; bir azonkivül ősi népköltményeket, melyeket a finn társaság három kötetben kiadott. Már e két gyüjtemény oly nevezetes, hogy az emberi szellem történeteiben, mint sajátságos nyilatkozmány az ind, a hellén, az iszland, a skót stb. eredeti nyilatkozmányok sorában helyt foglal, melyhez mi magyarokul, fájdalom, semmit sem adhatunk a magunkéból. – Azután a finn nyelv háboritlanul fejlett ki ősi lelke sugallata szerint, s tudományosan annyira ki van mivelve, hogy inkább példányunk lehet, hogysem szánakozásunk tárgya. Tudja ezt a nyelvészvilág, p. o. *Pott, Grimm, Schott, Boller*; nevek, melyek előtt kalapot emelnek Europában. S mondhatom, a finn nyelv, fajbeli jelessége s énekei miatt, némi divatba jutott a külföld előtt, s az europai könyvásáron több finn könyv forog, mint magyar." Hunfalvy 1856b. (jan. 13.).

95 Pápay 1922: 3–41; Hegedűs 2003: 88–109.

96 Domokos 1972: 11–14; Lisztóczky 1983: 47–57.

97 Gützlaff 1850: 87–88.

dés tisztázásának szentelte,[98] de saját állítása szerint Hunfalvyt is Gützlaff szavainak a hazai sajtóban szenzációhajhász célzattal való (félre)értelmezése és a rokonságfogalom terén mutatkozó tisztázatlanság indította el a „finnistává" válás rögös útján.[99]

Mint az közismert, „finnista" minőségében éri őt aztán a legtöbb bírálat, sőt rágalom, amelynek sora már az 1850-es években elkezdődött. Részint a romantikus nyelvfilozófiát valló pályatársak (közvetve vagy közvetlenül) magyar anyanyelvi kompetenciájának hiányával szembesítették lépten-nyomon, részint a publicisztikai támadásokban és informális csatornákon a nemzet iránti lojalitás hiánya, sőt a „fizetett idegen ügynök" vádja is megfogalmazódott ellene már ekkor.[100] A dolog pikantériájához mindazonáltal hozzátartozik, hogy az utóbbi vád megfogalmazóját Hunfalvy, bár ismerte, sohasem nevesítette,[101] az őt nemzetel-

98 Reguly 1850: 155–168.

99 „Akkor még nem voltam *finnista*, mivé ugyszolván haragból lettem; de haragunni akkor kezdék." Hunfalvy 1855.

100 „Annak ki önt integeti, hogy fizetett hazaárulókkal ne szövetkezzék, tessék megsugni, hogy csakugyan tetemes fizetésről van szó, mennyiben szerződésileg leköteleztem magamat Müller kiadónak az évi folyam befejezte után, a' költség hiányt kifizetni. A' kik pedig, azon úri ember véleménye szerint, megvásárlottak volna, olly keveset gondolnak a' Magyar Nyelvészettel, hogy nekem utlevelet sem akarnak adni Berlinbe. Egyébiránt nem csudálom a' levélírót: mikor még a' historicus és politikus Szilágyi is úgy gondolkodik, t. i. nem, hogy valaki fizet engem – arról Szilágyi hitelesebb tanuságot tudna tenni, mint mi valamennyien, – hanem hogy aláásom a' nemzetiséget!" Hunfalvy Pál Lugossy Józsefhez Pest 1855. aug. 5. (MTA KIK Kt. Ms 547/8)

101 Az esetet Hunfalvy jóval később, más hasonló esetekkel együtt ismét felidézi, de ekkor sem fedi fel az akkor már elhunyt néhai akadémikus személyét. Vö. Hunfalvy 1883: 4.

lenes ténykedéssel hírbe hozó[102] publicista viszont köztudomásúlag[103] az osztrák kormány által finanszírozott hivatalos lap szerkesztője volt.

5. Néhány konklúzió

Mindezek után térhetünk vissza a dolgozat elején feltett kérdés megválaszolására. Nevezetesen arra, hogy 1850 után energiáit és idejét döntően miért a nyelvészetnek szentelte Hunfalvy Pál. Történeti érdeklődéséről és több nem hazai nyelvre kiterjedő tudásáról sok szó volt, ám arra az összefüggésre nem mutattam rá, amely már az 1830-as évek derekán íródó naplóinak is egyik visszatérő motívuma. Arra, tudniillik, hogy életcéljának latolgatásakor nemcsak két állandó összetevő, a szellemi értelemben vett érvényesülési vágy („hírnév") és **a nemzeti felemelkedés** elősegítése motiválta, hanem e kettő szerves összekapcsolásának igénye is.[104] A másfél

102 „[…] én a finn és lapp iskola főnöke s minden asseclaitól elfordulok, azért mert őket némileg nemzetellenes törekvéssel vádolom […]. Nem csergedez annak ereiben magyar vér, ki a jeles, vitéz, s történeti nagyságával is méltán büszke magyar nemzetet az iramszarvasok honába vezérli. – Ne csodálkozzunk azért Hunfalvy Pál ur finn tanulmányozásának ferde czélján és irányán is – ő lett, de nem született magyar, s igy meg lehet neki bocsátni finn-bűnét, mert nem tudja mit cselekszik." Szerkesztő. Budapesti Hirlap. 1855. (július 27.) 780. sz.

103 Jellemzéséhez elegendő két sajtótörténeti munkából idézni: „Szilágyi [Ferenc] kétségtelenül romlott ember volt. […] A cinikus, majdnem nihilista entellektüel egy nálunk korai példája. […] Szilágyi magától értetődő természetességgel adta el magát, s alkudozott zsoldjáért." Németh 1976: 440–441. „Nem egyszerűen zavaros fejű ember volt (Szilágyi Ferenc történész és lapszerkesztő), aki heves érzelmektől fűtött és ennek megfelelően változékony tájékozódásaiban szellemi és politikai irányzatokat, állásfoglalásokat felületesen összekevert, hanem ügyes önzésével, személyi kapcsolatrendszerével párját ritkító erőszakosságával az 1850-es évek egyik legkártékonyabb figurája is volt." Buzinkay 1985: 318.

104 „Fő bálványom a' becsültetés, a' hír; fő törekvésem, mint magyar valamit a' magyar nemzet' fényéhez tehetni." (1836. jan. 2. – *Napló* 1833. IX. 7 – 1836. IX. 7. MNL MOL Mgy. HP hagyatéka I. 6. tétel 35) „Elhíresedni, ez az önségi czél, de ez nem olly nemtelen minőnek első tekintetre látszhatnék. Hazámat dicsőítve akarok elhíresedni

évtizeddel később közzétett nagy lélegzetű programjának, amellyel egyúttal a működését újrakezdő akadémia akkori sajtóorgánumának nyitószámát is útjára bocsátotta a szerkesztőség, az alapgondolata a magyar nemzet – Világos után a politikai értelemszerűen gátolva lévén – **kulturális felemelkedése** érdekében végzett tervszerű munka anyagi és szellemi aspektusainak rendszerezett bemutatása volt.[105] Ennek alapkoncepciója azonban még bőven a szabadságharc idején körvonalazódhatott Hunfalvyban, ahogy arról 1849 januárjában öccsének címzett levele is tanúskodik.[106] Minden arra utal tehát, hogy Hunfalvy Pál éveken át módszeresen készült arra, hogy a tudományosság terén érhessen el olyan maradandó eredményt, amely úgy teszi őt nemzetközileg is elismertté, hogy általa a magyar nemzet kulturális-tudományos kiteljesedését teszi egyszersmind kétségbevonhatatlanná.

Hogy ez a cél végül az összehasonlító-történeti nyelvészet hazai intézményesítésében öltött testet, az a fentiek fényében valószínűleg nem volt eleve eldöntve Hunfalvy részéről, viszont vélhetően pillanatnyi elha-

[…].” (1836. aug. 3. – *Napló* 1836. V. 11 – IX. 28. 77–78. MNL MOL Mgy. HP hagyatéka I. 1. tétel/a)

105 Hunfalvy 1850a.

106 „De a nemzet el nem vesz – feladatunk nincs beteljesítve. A míveltség és országulás [civilizálódás] mezején nagyokat kell és lehet még tenni. […] kíméld meg magadat, ha eddig halni a hazáért dicső volt; hidd el, ezentúl élni érette nagyobb lesz a dicsőség. Mert roncsolt valamit kell építgetni – de fogjuk építgetni.” Hunfalvy 1986: 173.

tározás eredményének sem tekinthető.[107] Az *Igaz arany bullá*ban[108] és a *Nyelvészeti nagy teendőink*ben[109] megfogalmazott, később számtalanszor ismételt alapgondolat, hogy a magyar szellemi élet valódi, talán soha visszsza nem térő lehetősége, hogy úgy zárkózhat fel a kor vezető tudományágának számító **történeti- összehasonlító nyelvészet** élmezőnyéhez, hogy

107 Hogy a kortárs nyelvtudomány és illetékességének köre milyen régóta foglalkoztatták, azt korai vitáiban maga is szóba hozta: „Ki birt nagyobb olvasottsággal p.o. *Horváth* [!] *Istvánnál*? s mennyi roppant hibákat követett el, mivel a keleti nyelvekben járatlan levén, semmi szótár segitségével nem óvhatta magát olyanoktól, melyek sehol Europaban nem hozathattak volna föl, azon egy kicsike okból, mert mindenütt több nyelvtudomány van, mint nálunk. A tapasztalás – nem a melyet *Czuczor* es *Fogarassi* urak eljárásán gyűjtöttem, – ugyszólván 20 éves tapasztalás birt engem arra, hogy minél több ovatosságot és tanulást tűzzek czélul mind magamnak, mind másoknak […]." Hunfalvy 1852.

108 „Az isteni gondviselés útjai rejtve vannak ugyan előttünk: mégis újjmutatását sejthetjük abban, hogy azon szélesre terjedt számos nemzetcsalád közől, melyet szittyának nevezünk, épen minket magyarokat, és éjszaki rokonainkat, a finneket bocsátotta előre nyugat felé. […] Egy roppant nemzet-családnak elsőszülöttei s annak a mívelődés pályáján képviselői vagyunk mi; egyediségünk a világtörténetek sorában is fontos, tehát annak biztosítása és kifejtése nekünk legnagyobb és legszentebb kötelesség! Nyelvünk olyan kincs, mely az emberi szellem termései, a nyelvek között, nemcsak történelmi, hanem belbecsi tekintetben is nagyon kitűnő. Már mint puszta termés, mint egyik kulcs, mely által az emberiség nagy részének történetei világosságra hozhatók, méltó az európai tudománynak figyelmére, s a mi szeretetünkre, kik azt mienknek valljuk: hát még mint hordozója azon míveltségnek, melylyel nekünk egy nagy népcsaládot a mívelt nemzetek közé vezetnünk kell, mennyire érdemli meg ápolásunkat! […] Szükség, hogy nem csak a magyar, hanem a vele rokon nyelveket is buvároljuk; nekik az összes nyelvek sorában helyt mutassunk ki; azoknak időközben történt változásait, mennyiben az írott hagyományokból megtudhatni, előadjuk, s az észnek, az emberi nyelvekben nyilatkozó alaptörvényeire visszavigyük." Hunfalvy 1850a: 102–103, 109.

109 „[…] ha nem csalatkozom, e' század' elmúlt felében tünt az ural-altaji nyelvcsalád azon igénynyel a' tudomány elé, hogy most őt illessék a nyelvészet' újabban teendő foglalásai. […] Ám az ural-altaji nyelvészeti körrel […] mi magyarok egészen másképp vagyunk: *itt a' vezérséget nekünk kell megragadnunk*, ha tudományos működésünk a' legnagyobb szégyent, *tehetlenség feletti szégyent,* nem akar vallani! Valamint a' Kaspi-tenger' mellékei azon kapuk, mellyen Közép- és Éjszaki-Ázsiából Európába jöttek a' nemzetek: azonkép legyen a magyar tudomány e' tekintetben kapú, mellyen az európai szellem' vizsgálatai Közép-Ázsiába kalauzoltassanak!" Hunfalvy 1851a: 3–4.

egyúttal nemcsak saját nemzeti múltját deríti fel, hanem a jövőjét is szilárd alapokra helyezheti általa. Mindezt tehát egyfelől sürgető feladatnak látta: „A' mit saját nemzeti létünk mint szent kötelességet szab előnkbe, azt az európai tudomány némileg szívességünktől várja; csak ez egy alkalmunk van magunkat neki, az európai tudománynak, szükségessé tenni: ne késsünk az alkalmat megragadni!"[110] Másfelől olyan szerepet tulajdonított neki, amely egyszerre szolgálhat a Világos utáni Magyarországon „befelé" **nemzeti reorganizációs** és „kifelé" **nemzetközi emancipációs** célokat.[111] Harmadrészt a számára világosan látott feladat el nem végzése egyúttal a potenciális **kollektív szellemi önfeladás** veszélyét is magában hordozta.[112]

Ugyanakkor a Hunfalvy által szorgalmazott teendők elvégzéséhez ekkorra ráadásul több szempontból is adottá váltak a feltételek. Egyrészt rendelkezésre álltak azok az autentikus források, nevezetesen Reguly Antal gyűjtése (még ha annak gazdag anyagát, mint az mind nyilvánvalóbbá vált, magának Regulynak nem is maradt már ereje sem közzétenni, sem hasznosítani). Ezekkel a cél – Hunfalvy szilárd meggyőződése szerint legalábbis – megvalósíthatónak ígérkezett. Másrészt az is világos volt számá-

110 Hunfalvy 1851a: 8.

111 „[…] elleneink azt hányják fel multunkbol és legujabb időnkből, hogy a magyar nemzet sem szellemileg, sem anyagilag nem dolgozott eleget […] azért nem érdemeljük az európai létet, mely azt hozza magával, hogy minden nemzet szelleme mozogjon, hasson, haladjon. […] érzem és birom azon jogot […] hogy ama megvetés ellenében munkánk, szellemi anyagi munkánk eredményét mutassuk […]. Ezen a mindenhatótól nyert jogban, mely legszentebb kötelességgé válik a szellemi anyagi munkára, látom én *arany bullankat; s* ennek valósitására kivánom magamat és másokat ösztönözni." Hunfalvy 1850b: 217.

112 „Semmi nép nem bírja voltakép a' földét, ha azt munkájával nem míveli, 's annak termékenységét anyagi és szellemi tőkéjével nem szaporítja. […] Hogyan lehetünk szellemi birtokosai azon történeti térnek multban és jelenben, mellyre jutottunk, ha tudományunk és irodalmunkkal egészen el nem foglaljuk? 'S ha mi nem akarunk, vagy nem birunk szellemi birtokosai lenni annak, nem fogják-e mások előlünk elvenni? 'S ha mások veszik el, mi marad meg nekünk?" Hunfalvy 1856a. 2.

ra, hogy rajta kívül pillanatnyilag nincs a láthatáron más hazai tudós,[113] aki a kihívással párosuló lehetőséget hozzá hasonló összefüggésekben látná, és alkalmasnak is ígérkezik a feladat elvégzésére,[114] pontosabban inkább annak csak megalapozására.[115] Mindezek együttesen arra mutatnak, hogy Hunfalvy elsősorban **tudományos**, jóllehet mai szóval: „tudománydiplomáciai" és tágan értett „kulturális nemzetépítési" megfontolásokkal is nyíltan számot vető indíttatásból lett, ha nem is jobb híján – mindenesetre saját jelentőségét nem túlbecsülő és autodidakta képzettsége okán is a nyelvészetnél részben jóval tágabb, részben annak leginkább összehasonlító és történeti vonatkozásai iránt érdeklődő – úttörője a hazai modern, **pozitivista nyelvtudománynak**. Akinek azonban emiatt nem is okozott

113 Miközben külföldön mind többen fordultak az altaji nyelvcsalád tanulmányozása felé. A már többször említett Schott mellett kiemelendő a bécsi egyetemen 1845 óta magántanár, szanszkritista, Anton Boller, aki Hunfalvyhoz hasonlóan szintén az 1850-es évek első felében kezdett el a finnugor nyelvek tárgyában publikálni.

114 „Nyelvnyomozók, történeti nyomozók mindig voltak közöttünk: de […] azok rendesen félszeg készülettel, s kellő nyelvtudomány nélkül fogtak a munkához. Ezen visszásságnak véget kell valahára vetni. A véletlen […] azt akarta, hogy én is megkisértsem erőmet, s küzdök, harczolok; minő helyességgel, azt a részrehajlatlan de itélni tudó néző fogja megmondani. Ha küzdés közben olyanok is történnek, mit a tevő restel, azaz emberi gyarlóságból fakad, de azért ne tessék az ügyet ócsárlani; sőt mindnyájan sürgessük a nyelvtudományra mindeniket, a kinek hivatása, vagy egyéb körülményei azt követelik vagy megengedik. Nyelvtudomány és természettudomány legyen most azon két kőszikla; melylyel a magyarságot támaszszuk." Hunfalvy 1856b. (jan. 17.). Készülő finn olvasókönyve munkálatait pedig egyik levelében ekképp kommentálta: „Az egész munka terjedelmös; ingyen dolgozom természetösen, kár hogy nincs értékem kinyomatni és ingyen kiosztogatni. – Tehát ha valaki, én vagyok napszámos, 's a' leghálátlanabb dologban: de valakinek kell megtennie azt is, sajnálom hogy rám esött a' sors. Ha világot láthat e' munka, a' rokonnyelvtanulás nem lesz többé rém, és tudományunk nyerni fog." Hunfalvy Pál Lugossy Józsefhez Pest 1856. júl. 29. (MTA KIK Kt. Ms 547/9)

115 „Bár lehetne Ön segédem, akár ellenző, akár egyező segédem: mert itt Pesten nincs Lugossy. Hisz csak ezen ohajtásom mondatja velem az itt elbeszéltet: úgy sem mehetek többre, mint belátni a' roppant tért, mellynek megfutására és elfoglalására öreg vagyok már." Hunfalvy Pál Lugossy Józsefhez Pest 1853. okt. 26. (MTA KIK Kt. Ms 547/3)

nehézséget átadni a terepet az immár jóval szűkebb, ám tisztán professzionális terrénumon vizsgálódó (Göttingenben iskolázott, indogermanista Benfey-tanítvány) Budenznek és iskolájának, hogy az 1870-es évektől annál több időt szentelhessen az őt fiatal korától haláláig talán legerőteljesebben vonzó érdeklődési körének, az általa „ethnographiá"-nak nevezett, valójában a hazai népesség etnogenezisét és alakulástörténetét feltáró és megalapozó történeti kutatásoknak.

KÉZIRATOS FORRÁSOK

- MTA KIK Kt. = A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának és Információs Központjának Kézirattára
- OSZK Kt. = Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
- MNL MOL Mgy. HP hagyatéka = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár. Másolatok gyűjteménye. Külföldön őrzött magyar vonatkozású levéltári anyagok. Szlovákia. Poprád Állami Járási Levéltár. Poprád város levéltára. X 1446 – Hunfalvy Pál kézirati hagyatéka

IRODALOM

- Baróti Szabó Dávid 1792[2]. *Kisded szó-tár*. Ellinger János. Kassa.
- Bartal Antal 1874. *A classica philologiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak mivelése hazánkban*. Eggenberg-féle Akad. könyvkereskedés. Budapest.
- Békés Vera 1985. *Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818–1874 között*. Művelődési Minisztérium, Budapest.
- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk. Debrecen.
- Békés Vera 2011. A Nagyszótár körüli kortárs vitákról tudományfilozófiai megközelítésben. Életünk 3–4: 7–19.
- Békés Vera 2016. A 'nyelvrokonság' terminus fogalomtörténeti fordu-

latai a 18. századi magyar nyelvtudomány történetében. In: Horkay Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Varga Bálint (szerk.): *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. MTA BTK TTI, Budapest. 284–304.

- Békés Vera 2018. A „nyelvrokonság" terminus fogalomtörténeti fordulatai. In: Bakró-Nagy Marianne (szerk.): *Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben*. Gondolat Kiadó, Budapest. 29–59.
- Budenz József 1861–62. Török-magyar nyelvhasonlítás és hasonlító magyar-altaji hangtanról. In: *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi osztály közlönye*. II. 158–190.
- Budenz József 1867. A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések I. *Nyelvtudományi Közlemények*. 374–478.
- Buzinkay Géza 1985. A konzervatív ellenzéki lap átalakulása kormánylappá: a *Magyar Hírlap* és a *Budapesti Hírlap*. In: Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*. II/1. 318–345.
- Czakó Gábor 2011. Ragozó nyelv-e a magyar, vagy elvonó? *Életünk* 3–4: 2–6.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862. *A magyar nyelv szótára*. I. Emich Gusztáv. Pest.
- Domokos Péter – Paládi-Kovács Attila 1986. *Hunfalvy Pál*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Domokos Péter 1972. *A finn irodalom fogadtatása Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fábián István 1853: *A' szóelemzés' és szóértelmezés alap-elvei*. Romwalter Károly. Sopron.
- Fehér Krisztina 2012. Az affinitástól a hálózatokig, avagy a nyelvek filogenezise. *Magyar Nyelvjárások*. 77–105.
- Ferenczy Jakab – Danielik József 1856. *Magyar irók. Életrajz-gyüjtemény*. Szent-István-társulat. Pest.
- Fogarasi János 1843. *A magyar nyelv szelleme*. Heckenast Gusztáv. Pest.

- Fogarasi János 1852a. Némi felvilágositás a nagy szótár ügyében. *Pesti Napló* 629. sz.
- Fogarasi János 1852b. Még némi felvilágositás a nagy szótár és magyar nyelvtudomány ügyében. *Pesti Napló* 647. sz.
- Fogarasi János 1852c. Végszó a Pesti Napló academiai tudósitójának is a magyar nyelvtudomány és nagyszótár ügyében. *Pesti Napló* 658. sz.
- Fraknói Vilmos 1891. A pálya kezdete. In: *Hunfalvy-album*. III–XV.
- Fröbel, Julius 1847[2]. Die Völker der tatarischen Racen. In: Uő. *System der sozialen Politik.* Mannheim. I. 406–423.
- Gützlaff Károly 1850. A' chinai nyelvől és irásról. In: *Magyar Academiai Értesítő*. 87–88.
- Havas Ferenc 2002. A stadiális tipológia. *Nyelvtudományi Közlemények* 148–176.
- Havas Ferenc 2018. A klasszikus nyelvtipológia története. In: Uő. *Válogatott tanulmányok*. ELTE Finnugor Tanszék, h. n. 86–117.
- Hegedűs József 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hunfalvy Pál 1839. Drezdai levelek. I–V. *Athenaeum* II. félév. 9., 17., 21., 25–26., 49–50. sz.
- Hunfalvy Pál 1840. Rhapsodiák V. *Athenaeum* II. félév. 42–44. sz.
- Hunfalvy Pál 1841. Emlékezés Késmárkra. V. *Athenaeum* II. félév 47. sz. 742.
- Hunfalvy Pál 1850a. Igaz arany bulla. Intő és buzdító szózat, bevezetésül. Új Magyar Muzeum I. félév 1–35, 93–120.
- Hunfalvy Pál 1850b. Felvilágosító észrevételek az „Igaz Arany Bulla" című értekezést illető bírálatokra. Új Magyar Muzeum I. félév 216–229.
- Hunfalvy Pál 1851a. Nyelvészeti nagy tennivalóink s' a' finn népek' régisége. In: *Magyar Academiai Értesítő* 1–19.
- Hunfalvy Pál 1851b. A' nyelvhasonlitás' elveiről 's elemeiről. In: *Magyar Academiai Értesítő* 78–112.

- Hunfalvy Pál 1852. Némi felvilágositás a magyar nyelv-tudomány ügyében. *Pesti Napló* 635. sz.
- Hunfalvy Pál 1853. Kalevala. *Szépirodalmi Lapok*. I. félév. 147–152, 163–168, 179–188, 771–781, 787–792, 803–808.
- Hunfalvy Pál 1854a. Magyar nyelvtudománybeli mozgalmak. Új Magyar Muzeum I. félév 157–184.
- Hunfalvy Pál 1854b. Az altaji nyelvészetben mutatkozó mozgalmak. Új Magyar Muzeum I. félév 330–348.
- Hunfalvy Pál 1854c. *Plátón munkái I.* Ford. Hunfalvy Pál. Emich Gusztáv. Pest.
- Hunfalvy Pál 1855. Mit tartsunk Podhorszky Lajos tanulmányairól? *Magyar Sajtó*. 14. sz. (1855. július 17.)
- Hunfalvy Pál 1856a. Mit akar a Magyar Nyelvészet? *Magyar Nyelvészet* 1–19.
- Hunfalvy Pál 1856b. Felvilágositások a magyar egybehasonlitó nyelvészet ügyében. I–IV. *Pesti Napló*. (1856. jan. 13., 15., 16., 17.)
- Hunfalvy Pál 1864. *Reguly Antal hagyományai I. A vogul föld és nép*. Eggenberger Ferdinánd. Pest.
- Hunfalvy Pál 1870. A magyar nyelv szótára elveiről és azok miképi alkalmazásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 302–324.
- Hunfalvy Pál 1871. *Utazás a Balt-tenger vidékein*. I–II. Ráth Mór. Pest.
- Hunfalvy Pál 1883. *Ugor vagy török-tatár eredetü-e a magyar nemzet?* MTA. Budapest.
- Hunfalvy Pál 1986. *Napló 1848–1849*. Sajtó alá rendezte: Urbán Aladár. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- *Hunfalvy-album* 1891. *Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére*. Hornyánszky Viktor. Budapest.
- Kelemen József 1978[2]. A magyar szótárírás főbb kérdései a múlt század közepétől 1921-ig. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány köréből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest. 77–84.

- Képes Géza 1854. Elias Lönnrot kiadatlan levele. *Világirodalmi Figyelő* 341–348.
- Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.) 1985. *A magyar sajtó története.* II/1., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kozmács István 1987. Tudósítás Hunfalvy Pál kézirati hagyatékáról. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József. Sectio Ethnographica et Linguistica*. 115–122.
- Krompecher Bertalan 1937. Reguly, Hunfalvy, Budenz és nyelvészeti irodalmunk megindulása. *Magyar Nyelv* 6–7.
- Lajtai L. László 2016. Nemzeti eredetkérdések és historiográfiai viták. Hunfalvy Pál és a Századok. *Századok* 1147–1174.
- Lisztóczky László 1983. Hunfalvy Pál és a Kalevala. *Magyar Nyelvőr* 47–57.
- Loványi Gyula 1957. A Magyar Nyelvészet (Adalékok a magyar nyelvtudomány kialakulásának történetéhez). *Nyelvtudományi Közlemények* 3–34.
- Loványi Gyula 1961. Hunfalvy Pál életéből (Születésének 150. évfordulójára). *Nyelvtudományi Közlemények* 3–20.
- Miskolczy Ambrus 2014. A „Hungarus-tudat" a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. In: Uő. *A múlt megszelidítése. Eszmetörténet és historiográfia határán*. Gondolat Kiadó. Budapest. 9–36.
- Munkácsi Bernát 1912. Hunfalvy Pál emlékezete. I–IV. *Budapesti Szemle*. 422., 423., 424., 425. sz.
- Nádaskay Lajos 1855. Magyar Nyelvészet. I–IV. *Budapesti Hirlap* 885., 886., 891., 893. sz.
- Németh G. Béla 1976. A jozefinista illúzió fölvillanása 49 után (A Pesti Napló kezdeti szakasza). In: Uő. *Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Magvető Kiadó. Budapest. 414–444.
- Németh Renáta 2007. *A XIX. századi nyelvbölcselet és* A magyar nyelv szótárá*nak etimológiai elvei*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest, ELTE., BTK. http://doktori.btk.elte.hu/lingv/nemethrenata/disszert.pdf

- Palcsó István 1893. *A késmárki ág. hitv. ev. kerületi lyceum története.* Sauter Pál. Késmárk.
- Pápay József 1922. *A magyar nyelvhasonlítás története*. MTA. Budapest.
- Reguly Antal 1850. A' dzungárokról, 's azoknak a' magyarokkal állított fajrokonságáról. In: *Magyar Academiai Értesítő*. 155–168.
- Szentpétery Imre 1935. *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Szíj Enikő 2010. Nyelvtudomány és tudományos kontárság Hunfalvy korában és ma. *Nyelvtudományi Közlemények* 235–243.
- Szily Kálmán 1910a. Hunfalvy Pál emlékezete. *Magyar Nyelv* 1–12.
- Szily Kálmán 1910b. Hunfalvy Pál kézirati hagyatéka. *Magyar Nyelv* 232.
- Tarnai Andor 1969. *Extra Hungariam non est vita (Egy szállóige történetéhez)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trócsányi Zoltán 1911. Finnországi levelek I. *Uránia* 349–357.
- Trócsányi Zoltán 1912. Finnországi levelek II. *Uránia* 402–409.
- Varga Pál, S. 2005. *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Várkonyi Ágnes, R. 1975. Törvényen kívüliségben. In: Vörös Antal (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 87–89.
- Viszota Gyula 1909. A M. Tud. Társaság nagyszótárának története. *Magyar Nyelv* 49–63.
- Vladár Zsuzsa, C. 2014. Révai Miklós nyelvészete az *Antiquitates* tükrében. In: Révai Miklós: *Magyar irodalmi régiségek (Antiquitates literaturae Hungaricae)*. Ford. C. Vladár Zsuzsa. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – OSZK. Budapest. 9–37.
- Votisky Károly 1896. A lyceumi magyar önképzőkör története. In: *A késmárki ág. hitv. evang. kerületi lyceum 1895/96. tanévi értesítője.* Sauter Pál. Késmárk. 25–31.

- Wichmann, Yrjö 1923. *Paavali Hunfalvyn suomalaista kirjeenvaihtoa*. Vähäisiä kirjelmiä LIII. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 380–429.
- Zsigmond Gábor 1977. Hunfalvy Pál útja az embertudománytól az etnográfiáig. In: *Népi Kultúra – Népi Társadalom*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve X. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó. Budapest. 207–251.
- Zsirai Miklós 1940. Nem mind bíró, kinek pálca van a kezében! *Magyar Nyelv* 95–106.

ÖSSZEFOGLALÓ

Néhány adalék Hunfalvy Pál nyelvésszé válásának kérdéséhez és első nyelvészeti vitáihoz

A tanulmány annak kérdését járja körül, milyen motivációk sejthetők a Czuczor–Fogarasi-féle akadémiai nagyszótár meglepően korai és elszánt kritikusaként elhíresült tudós, Hunfalvy Pál (1810–1891) nyelvésszé válásának hátterében. A finnugor történeti összehasonlító és pozitivista nyelvtudomány legelső magyar, nemzetközileg is számon tartott intézményesítője 40 éves kora előtt lényegében nem foglalkozott ugyanis nyelvészeti problémákkal, élete utolsó szűk másfél évtizedét pedig szintén más, jellemzően történeti és történeti etnológiai szakkérdések kutatásának szentelte. A kevésbé ismert korai publikációi és eddig jelentős részben kiaknázatlan levéltári források fényében némileg újszerű kép látszik körvonalazódni az 1850 után bekövetkező pályamódosítás közvetlen és közvetett okairól és indítékairól. Általuk Hunfalvy Pál első nyelvészeti tárgyú vitái is némileg új színben tűnnek fel rámutatva többek közt arra is, hogy markáns fellépése korántsem volt előkészítetlen, fogadtatása elutasított, és hogy milyen nemzetépítési és „tudománydiplomáciai" megfontolások táplálták az 1850-es években kényszerpályára

került magyar szellemi élet talán legelső programadójának határozott törekvéseit.

Kulcsszavak: Hunfalvy Pál, paradigmaváltás, történeti összehasonlító nyelvtudomány, finnugrisztika, nemzeti identitás, kulturális nemzetépítés

ABSTRACT

The background of the career choice of Pál Hunfalvy and his first linguistic debates

The study examines the motivations behind Pál Hunfalvy's decision to become a linguist. Hunfalvy (1810–1891) was a scientist known for being a surprisingly early and unrelenting critic of the Czuczor–Fogarasi Dictionary of the Hungarian Language. Actually, the first internationally renowned Hungarian scientist who institutionalized Finno-Ugric comparative and positivist linguistics did not deal with linguistic issues in the first four decades of his life and also devoted his last fifteen years to historical and ethnological research. In the light of his lesser known early publications and the hitherto largely unexploited archival resources, a somewhat novel explanation is becoming apparent about the direct and indirect causes and motives of his career change after 1850. These sources also cast the first linguistic debates of Pál Hunfalvy in a new light indicating that his determined action was not unprepared and the reception was not negative. The sources also reveal the nation building and science diplomatic ideas behind the strong ambitions of Hunfalvy who was one of the first catalysts of Hungary's intellectual life being under duress in the 1850's.

Keywords: Pál Hunfalvy, change of paradigm, historical comparative linguistics, Finnougristics, national identity, cultural nation-building

A NAGYSZÓTÁR SZEMLÉLETÉNEK EURÓPAI ÉS MAGYAR ELŐZMÉNYEI

C. VLADÁR ZSUZSA*

1. Bevezetés

A nagyszótár alapvetően Teleki László gróf elméleti útmutatásai alapján íródott, ahogy a szerkesztők a Bevezetőben utalnak rá. A gróf gondolatmenetét és annak a nagyszótárral való kapcsolatát alaposan elemezte Békés Vera (1997) és Németh Renáta (2007), legutóbb az előző Czuczor–Fogarasi-konferencia kötetében pedig Horváth Katalin foglalta össze (2017). Teleki eszmerendszerének természetesen voltak előzményei, és a romantikus szemlélet elemei már korábban jelen voltak a magyar nyelvészeti gondolkodásban. Jól látszik ez abból is, hogy a nagyszótár által leggyakrabban hivatkozott szerzők: Gyarmathi Sámuel, Beregszászi Nagy Pál, és részben Révai Miklós mind ennek a szemléletnek a képviselői voltak. Ugyanígy a nagyszótár elemzésének központi fogalma, a gyök is régóta jelen volt az európai és a magyar nyelvészetben.

* Egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

A Czuczor–Fogarasi-szótár a következőképp határozza meg a nyelvész fogalmát: „Nyelvész: Személy, ki egy vagy több nyelvvel tudományosan foglalkodik, nevezetesen ki rendszeres nyelvtani ismereteket gyüjt, ki a nyelvek eredetét, elemeit vizsgálja, azokat öszvehasonlítja, stb. (Philologus)."

A meghatározás minden része (a rendszeres nyelvtan, a nyelvek eredete, összehasonlítása, elemeik meghatározása) külön-külön és együttesen is érdekes vizsgálati kérdés lehetne a nagyszótár értelmezésében. A következőkben ezek közül egyre, az elemre, azaz a gyökfogalomra fogok összpontosítani, ennek története és értelmezése közben érintve a többi kérdést is. A kérdéshez jó összefoglalás található Cser András kitűnő könyvében (2015: 72–80, 123–129), lásd még Németh (2007) és C. Vladár (2012). A dolgozatban szereplő idézeteket saját fordításban közlöm.

2. A gyökfogalom megjelenése az európai nyelvészetben

Az európai nyelvészet alapját adó görög–latin grammatikában nem volt tő- és gyökfogalom. Ezt a modellt ugyanis flektáló típusú nyelvekre alakították ki, melyekben a grammatikai változások a tő alakjának megváltozásával járnak, és a szóalakon belül sokszor nehezen határolható el a szótő és a grammatikai viszonyokat hordozó rész. Ezért az elemzés célszerű egysége a teljes szó volt. Az elemzés kiinduló formát, alapalakot *(thema*, *primitivum*, *primogenium*, *etymon)* és abból származó alakokat különböztetett meg. Az etymon keletkezésére nézve az ismert füszisz-theszisz vita zajlott. A theszisz hívők szerint nincs más kapcsolat a szó hangalakja és az általa jelölt között, mint a puszta megállapodás, míg a természet adta kapcsolatot feltételező füszisz hívők többnyire a hangszimbolikára vezették vissza a szavak hangalakját. Az okfejtés Platón *Kratülosz* c. dialógusától kezdve számos szerzőnél megjelenik, így Varrónál a *De lingua Latina* c. művében vagy a sztoikus filozófus Szent Ágostonnál.

A reneszánsz idején az európai nyelvészetbe (először a németeknél) átkerültek a héber grammatika eredményei, így a gyökfogalom is. A héber nyelvben három mássalhangzós gyökök vannak, s a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg. Héberből fordított latin neve a *radix* 'gyökér' lett. Átértelmezve a héber fogalmat, más nyelvek leírásában *radix*-nak kezdték nevezni a szónak azt a részét, amely mindennemű képzés és ragozás alapjául szolgál, lehet fiktív tő is, ez összemosódott a korábbi *primitivum*, *primogenium* szavakkal. A XVII. századra Németországban már általános lett a gyökfogalom. A gyökök neve a német szakirodalomban a *radix*-ból tükörfordítással *Wurzel* lett, ugyanígy a magyarban is később: *gyök*.

A gyökfogalom megjelenése összekapcsolódott egy másik gondolattal: az ősi gyökök egytagú és füszisz értelemben motivált jellegével. A német grammatikusok között már az egyik legkorábbi, Laurentius Albertus (1573) egy szótagos gyökökből *(Wurzel)* vezeti le a szóalakokat. Ez a nézet gyorsan elterjedt, és az egytagú gyökök léte a német tisztaság, romlatlanság, kifejezőerő, ugyanakkor a német nyelv közvetlen babiloni származásának bizonyítéka lett. Úgy vélték ugyanis, hogy az ősi nyelvnek a legegyszerűbbnek is kell lennie, ezért egytagú gyököket kell tartalmaznia (Mclelland 2010).

2.1. A gyökelmélet és a morfológiai elemzés

A gyökelmélet kialakulása több területen is változást hozott. Egyrészt a gyökfogalom a szinkrón elemzés segítőjeként a helyesírás egységesítésében, a nyelvi norma megteremtésében játszott szerepet. Másrészt a gyökökből szabályosan levezethető szóosztályok gondolata megalapozta a szavak helyett gyököket tartalmazó gyökszótárakat.

Meghatározó szerepe volt a XVII. században Georgius Schotteliusnak, aki több művében is foglalkozott a gyökök kérdésével. Ausführliche Arbeit Von der Teutschen c. munkájában, lépten-nyomon számos ókori és kortárs szerzőt idézve alátámasztásként (Gelliustól Varróig, illetve Goropiustól Ste-

vinusig), a következő elméletet fejti ki (1663: 50 skk): a nyelv gyök(er)eiből *(Würzel)* erednek a szavak, akár a fáknál a sokféle szép gyümölcs. A betűk a nyelvben nem véletlenek, hanem lényegi kapcsolat fűzi a megnevezést a jelölt dologhoz. Latin fordításban idézi Platónt: *Rebus singulis natura inest recta nominis ratio* (1663: 58). Ezzel a füsziszelmélet mellett foglalt állást.

A gyökök hangalakját illetően először az euphonia erényét említi: a német nyelv kiejtése a hangképző szerveket nem fárasztja, a füleket nem sérti. A német szavak hangalakja, ahogy a görögé és a latiné is, a jelölt dolgot festi, így például a *Wasser* kiejtése a víz folyását. Minden eredeti, tiszta német gyök monoszillabikus (Goropius szerint még több gyök van a németben, mint a héberben). Az igék gyöke az imperativusi alak. Vannak ugyan (elsősorban a felnémet nyelvjárásban) több szótagból álló gyökök is, pl. *Pflege*, amelyek esetében utólag került *e* a szó végére, hasonlóan a *Mutter*, *Vater*, *Himmel* stb., tehát eredetileg ezek is egytagúak voltak: *Moer*, *Vaer*, *Himl*.

Schottelius szerint a német szóalakokban három rész különíthető el: mind a gyökök, mind a képzők, mind a szóvégződések [ragok] egytagú egységek (1663: 66). A gyökök jelentőségével kapcsolatban Varróra utal: a nyelvben kevés eredeti/kiinduló szó *(vox primaria)* van, ám ezekből végtelen sok származik. Egyik elemzési példája a *Vortheilhaftigkeit* szó: *Vor* (praepositio) + *theil* (radix) + *haft* (derivationis terminatio) + *ig* (derivationis terminatio) + *keit* (derivationis terminatio).

Ha a varrói értelemben vett összefüggést a kiinduló szó és a származékok közt meg akarjuk tartani, az alapformát, a radixot a szó minden leszármazott alakjában is változatlanul kell feltüntetni. Schottelius a könyvben mindjárt gyakorlati példákon is bemutatta a német szóalakok felbontását és a gyök azonos írásmódjának helyesírási következményeit a származékokban. Ez lett a morfematikus helyesírás alapgondolata.

A magyar grammatikákban is megjelent a gyök fogalma. A héber grammatika az agglutináló típusú magyar nyelv leírására felszabadító hatással volt. Mivel a latintól különböző kategóriák is szerepeltek benne,

hivatkozási alapot és továbbfejlesztési lehetőséget kínált, segítségével vált felbonthatóvá a szóalak tőre és toldalékra. Maguk a szavak is a latinizált héber grammatika szavainak tükörfordításai: *radix* és *affixum*.

A radix fogalmának megjelenése tette lehetővé a tő felismerését a magyarban. Először az igeragozásnál: egyöntetűen az ige kijelentő módú jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakját nevezték radixnak. Ezt hamar követte 'a paradigma kiinduló alakja' értelmezés minden szófajban, a szóalak többi része pedig az *affixum* ('toldalék') nevet kapta. (Az affixum eredetileg 'birtokos személyjel' volt, innen terjedt ki az értelme az általában vett toldalékra.) Ez a felosztás még nem annyira elméleti megfontolásból, inkább praktikus alapon, a paradigma tanulását segítő szándékkal történt.

2.2. Helyesírási következmények

A morfémákat tükröző helyesírás igénye másfelől összefüggött a protestantizmus *sola scriptura* elvének elterjedésével, és ebből következőleg az olvasási szokások megváltozásával is. Az írás értelmező szerepével segített felismerni a szóelemeket, és például különbséget tenni azonos hangzású, de más jelentésű alakok közt. Schottelius nyomán a XVII–XVIII. századi német grammatikák és ortográfiák egységes hagyományban és ismétlődő példákkal hangsúlyozzák, hogy a szóelemző helyesírás lehetővé teszi a) a szótő és a belőle származó alakok azonos írásmódját, kiejtéstől függetlenül; b) a kiejtésben azonos, de más jelentésű szavak szétválasztását.

Magyarországra az elv valószínűleg a német nyelvművelő társaságok felől érkezett, a protestáns német egyetemeken tanuló magyar diákok közvetítésével. Míg a németben a morfematikus helyesírás elve a belső flexió kérdését érintette, az agglutináló típusú magyarban a szótő és a toldalék határán fellépő kiejtésbeli változások írásmódjának kérdését. A magyar nyelvészetben a szóelemző írásmód elve és gyakorlata először Geleji Katona István protestáns teológus 1645-ös *Magyar Grammatikátska*jában jelenik meg. Geleji kijelenti, hogy az írásnak nem kell a kiejtést követnie,

hanem az alapja a *ratio*, vagyis az azonos tőből származó szavak összetartozásának a helyesírás eszközével való megjelenítése.

Geleji számára viszont a helyesírásban az elemek tükröztetése volt a kiindulás, s ez felülírta a létrejött szóalak kiejtését. A *Magyar Grammatikátska* XXI. szabálya szerint: „A' derivatumokban a' primitivaknak bötüiket ſzükſégeſen meg kell az irásban tartani". Ez a szabály tartalmilag, sőt megfogalmazásában is ugyanígy ismétlődik sok kortárs és későbbi német és magyar munkában, magyar, német és latin változatban.

A szóelemző elv második programszerű következetes képviselője Tótfalusi Kis Miklós nyomdász volt, aki a Jansonius-biblia újrakiadása során alkalmazott írásmódját indokolta meg az 1697-es *Apologia Bibliorum* harmadik részében *(Ratiocinatio).* Tótfalusi az írásmód magyarázatában a terminológián is pontosít. Geleji (valószínűleg a német megfogalmazások hatására) még alapszavakról és származékokról beszélt, Tótfalusi már nagyon világosan tövekről és különböző fajtájú toldalékokról. „A tövek végén álló hangok közül sok megváltozik a kiejtésben az elöljáróknak, az esetragoknak, az igeragoknak és egyéb módosító szócskáknak a hozzátétele következtében […] a pontos ember mégsem így írja, hanem mindenütt föltünteti alakilag [...]" (1697: F7r). A töveket tehát alapformájukban kell megőrizni, és ugyanígy a toldalékokat is:

Tótfalusi elveit munkatársa és tanítványa, Tsétsi János vitte tovább. Helyesírási összefoglalója Pápai Páriz Ferenc népszerű latin-magyar szótára 1708-as kiadásának elejére csatolva jelent meg, és a szótár elterjedtségének köszönhetően jelentősen hozzájárult a szóelemző helyesírás elvének térnyeréséhez. A XVIII. század elejére már a magyar nyelvészeti gondolkodásban is általánossá vált az egytagú gyök elmélete. Helyesírási megjegyzéseiben Tsétsi (1708: 4) bevett dologként ír arról, hogy a magyar szavak gyöke egy szótagos. Példájában már megjelenik az abszolút tő fogalma is: „A tőszavak *(voces radicales)* a magyaroknál legnagyobb részben egy szótagúak. […] Így a *tanít*-ban a tő- vagy gyökhangok: *tan*, innen van a *tanáts*".

3. A történetiség szempontjának megjelenése

3.1. A toldalékok kialakulásának elméletei

Láttuk, hogy a német grammatikusok már a XVI. században azt állították, hogy a német nyelvre az egytagú alapszavak jellemzők. Az azonos tőhöz tartozó többtagú alakok léte ezért a szinkrón leíráson és elemzésen túlmutató kérdést is felvetett: a történetiségét. Ha a nyelvben a gyökök eredetileg egy szótagúak voltak, magyarázatra szorult a több szótagból álló alakok létrejötte, a toldalékok eredete. Az egyik elképzelés szerint az eredetileg változatlan alakú gyökök később alakváltozatokat fejlesztettek ki (Először: Scaliger *De causis linguae Latinae* 1540). A másik elképzelés szerint a nyelvtani toldalékok önálló szavakra vezethetők vissza, tehát végső soron ezek is eredeti gyökökből származnak, de önállóságukat elvesztve idővel más szavakhoz tapadtak. Jóval később, a történeti-összehasonlító nyelvészet (pl. Franz Bopp) is ezt az elméletet vallotta. Nyilvánvaló, hogy az agglutináló típusú nyelvek grammatikusai számára (amely nyelvekben a szóalakok szegmentálása sokkal egyszerűbb) az agglutinációs magyarázat kézenfekvőbb volt, így a magyar nyelvészetben ez terjedt el.

3.2. A gyökök eredetének elmélete

A következő kérdés a gyököknek maguknak az eredete, amely a gyökfogalom történetén át végig szorosan és közvetlenül kapcsolódott az ókori füszisz-theszisz vitához, ahogy ezt Schotteliusnál is láttuk. A szintén német Phillip von Zesen (1650-es évek) négy magán- és négy mássalhangzóból (*a*, *e*, *o*, *u*, illetve *b*, *d*, *l*, *s*) vezette le a nyelvi formákat, a kétszer négy hangot a négy elemnek feleltetve meg. Szerinte minden szó egy ősi, CV felépítésű gyökből származik, melyek később kibővültek (Cser 2010).

A 18. században Leibniz a *Nouveaux Essais sur l'entendement humain* (1765) c. művében utalt a gyökök és a hangutánzók viszonyára. Úgy vél-

te, hogy a szavak a hangszimbolika által motiváltak. Így például a *r* hang erőteljes mozgásra utal, mint a *ruhren*, *ruhr*, *rauben*, *radere* szavakban. De az egyik tulajdonság alapján kapott hangalak aztán egy másik közös jelentésmozzanat alapján metaforizálódhat, akár egy nyelvben, akár egy másikban. Így lesz a német *recke* 'hosszú csík' átvitt értelemben 'magas ember', aztán *reich* 'erős, gazdag ember', francia megfelelője pedig a *riche*. A gondolatmenet pontosan megegyezik a sztoikus nyelvfilozófia gondolatmenetével, például Szent Ágoston *crux* 'kereszt' → *crus* 'lábszár' etimológiájával (*De dialectica* VI, 9.), tehát a *crux* kemény hangjai a keresztre feszített ember szenvedését festik, ám a *crus* már egy másik mozzanaton, a formai hasonlóságon át kapcsolódva nyeri ezt a nevet. Másik példa: a németben pl. a *w* hang a mozgás kifejezésére szolgál, ld. *Wind* 'szél', *Welle* 'hullám', *Weg* 'út' és így tovább – ez utóbbi példák később Humboldtnál is visszaköszönnek (Trabant 1990: 144).

A berlini akadémia felhívására 1769-ben Herder megírta a nyelv eredetéről szóló Értekezés-ét, amelyben kifejtette, hogy a nyelv az ember műve, nem Isten adománya. Herder szerint az ember legfontosabb érzéke a hallás, ennek segítségével veszi birtokba a világot, ezért a nyelv első szavai természeti hangok utánzásai voltak. A nyelv a kultúrateremtés fő eszköze, az emberi nyelvek a különbözőképp fejlődő kultúrák szerint fejlődnek szét. (Ezt a szerves organizmus-elméletet később az 1820-as években Humboldt is magáévá tette, de elválasztotta a fizikai és a kulturális szakaszt.)

Herder gondolata szerint a gyökök (legalábbis az azonos ősnyelvből származó nyelvek esetében) a nyelvet beszélő nép egyénisége szerint alakulnak át, változnak el. Azok az értékes nyelvek, amelyekben az szavak hangalakja még jobban őrzi az eredeti kapcsolatot. Ezek a gondolatok, köztük a nyelvet beszélő népek (és ezek hangképző szervei közti eltérés) később visszaköszönnek a magyar szerzőknél is, ahogy a magyar nyelv kevéssé változó jellege, azaz ősisége is visszatérő gondolat.

Herder gondolatai Magyarországra elsősorban Adelung közvetítésével jutottak el, őrá hivatkozik minden jelentősebb szerző, Révai, Verseghy

és Teleki József is. Adelung elméletében is a természeti hangok utánzása és a hangszimbolika alapján alakultak ki a kezdeti gyökök, melyekben a hang jelentésének alapját a mássalhangzók hordozzák (ezért ezek állandók), minőségi jellemzőit pedig a magánhangzók (ezért ezek változhatnak).

A tizenkilencedik század elején a gyökök és régebbi formáik keresése különösen fontossá vált amiatt, mert a nemzetet a nyelv alapján kezdték meghatározni.

4. A gyökök és a nyelvhasonlítás

4.1. A gyökök és a nyelvhasonlítás a magyar nyelvészetben

Amikor az európai nyelvészeti gondolkodásba bekerült a gyök fogalma, a nyelvhasonlításban is szerephez jutott. A gyökszótárokba gyűjtött héber szókinccsel megismerkedve a nyelvhasonlítás is megindult, a héberrel foglalkozó (elsősorban német) tudósok a saját anyanyelvük és a héber közt kerestek összefüggést, és ennek kapcsán megalkották azokat a szabályokat, amelyek szerint a gyökök hangalakja megváltozhat. Ezeknek a szabályoknak természetesen semmi közük nem volt a mai értelemben vett szabályos hangváltozásokhoz, az átalakulást az antikvitásból származó metaplasmus-elmélettel magyarázták, mely szerint a hangok látszólag szabadon felcserélődhettek, elmaradhatott vagy bekerülhetett egy-egy hang.

A tudományos nyelvhasonlítás nyitódarabja a csillagásznak, Sajnovics Jánosnak a magyar és a lapp nyelv rokonságáról írt *Demonstratió*ja volt (1770), melyben a szerző összefoglalta és alkalmazta az akkorra már felfedezett szabályos hangmegfelelést. Sajnovics az alakok közti megfeleléseket tételes szabályokba szedte, ez a módszer aztán a történeti-összehasonlító nyelvészet megjelenéséig feledésbe merült. Hasonlításában központi sze-

rep jutott a radixnak, de inkább a hagyományos, 'a paradigma kiinduló alakja' jelentésben. Láttuk, hogy a magyar egytagú radixok gondolata elterjedt a 18. századra. Tótfalusinál ez a magyar–héber rokonság egyik bizonyítéka volt. A *Demonstratió*ban azonban már a magyar-lapp rokonság érveként jelent meg: „A legtöbb […] igénk a lappoknál két szótagból áll, és ebből következik, hogy csaknem minden igének a jelen idejű harmadik személye, amely a többi alaknak a gyöke *(radix),* természettől fogva egy szótagú. Ezt pedig a magyar nyelv szelleme joggal követeli saját magának" (1770: 110). A második kiadásban az egytagúság gondolata kiterjedt a kínaira is, amely olyan ősnyelvként jelent meg, amelyből mind a magyar, mind a lapp ered. A kínai ősiségét szerinte az bizonyítja, hogy ez a nyelv pusztán gyököket használ egymás mellé téve (mai terminussal: izoláló típusú). Mindamellett a *Demonstratio* nem foglalkozott a nyelvek eredetével, megmaradt a szinkrón nyelvrokonítás területén.

Sajnovics a felvilágosodás eszmeköréhez tartozott. 30 évvel később Gyarmathi Sámuel a német egyetemek, elsősorban Göttinga és a romantikus nyelvészet szellemi vonzáskörében már egy másik, új típusú kutatást folytatott: az egybevágóság, a hasonlóság felderítését. *Affinitas* c. művében (1799) nem a nyelvrokonságot, hanem a szerkezeti és szókincsbeli hasonlóságot kereste (Békés 1997, Németh 2007), vagyis nyelvrokonító helyett inkább korai tipológiai műnek tekinthető. A kulcsszó a hasonlóság, az *affinitas* (németül: *Aehnlichkeit*) volt, melynek csupán egyik alesete a közös eredetből származó egyezés. Nála azonban (Sajnoviccsal ellentétben) a szabályos megfelelések nincsenek megfogalmazva, inkább csak jelentésbeli és alaki hasonlóságot keresett. Gyarmathi azonban nem zárta ki, hogy a magyar nyelvnek az általa vizsgált északi nyelvek mellett másik irányban, a keleti nyelvekkel is legyen kapcsolata: „A tudást kedvelő olvasó ebben a Beregszászi-műben [*Aehnlichkeit* 1796, lásd lentebb] legtöbbet fogja fellelni abból, amire nyelvünk Keletről tett szert. Hogy Észak mit tud nyújtani ennek a témának a megvilágítására, azt kifejteni az én feladatom lesz" (1799/1999: 16).

A magyar romantikában aztán végig ez a fajta megközelítés uralkodott: hasonlóságokat, egybevágóságokat kerestek, és a vizsgálatot nem korlátozták egy adott nyelvcsaládra. Fontos hangsúlyozni, hogy a korban nem volt meg a mai értelemben vett leszármazási rendet feltételező, családfa jellegű rokonság fogalma, és maga a hasonlóság inkább fokozati kérdésként jelent meg. Az azonban alapelvnek számított, hogy csak az eredeti, alakban és jelentésben hasonló gyököket lehet figyelembe venni a hasonlításnál, ezt minden munka leszögezi. Nemcsak a szótöveket, hanem a grammatikai elemeket is hasonlították, nem függetlenül attól, hogy az agglutináló elmélet szerint ezek is gyökökből eredtek. Másik fontos jellemzőjük volt, hogy szemben a felvilágosodás racionalizmusával, nagyon erősen empirikus jellegűek voltak, azaz világosan megfogalmazott szabályok helyett nagyszámú példa felsorakoztatásával bizonyítottak, tehát a példatömegből kellett kirajzolódnia a szabályszerű mintázatnak. Ez a módszertan választja el a *Demonstratió*t az *Affinitas*tól, és teszi hasonlóvá az összes többi magyar romantikus nyelvészeti munkához, Beregszászitól a nagyszótárig.

A tipológiai jellegű nyelvhasonlítás másik nagy egyénisége az előbb említett Beregszászi Nagy Pál, aki *Aehnlichkeit* c. művében az *Affinitas*éhoz igen hasonló módszertannal és elvek szerint hasonlította a magyar nyelvet, de egy másik irányba: Észak helyett Keletre. (Beszédes a két mű címe is, mindkettő 'hasonlóság' jelentésű). Beregszászi azt hangsúlyozza, hogy minden nyelvnek, sőt dialektusnak egyedi karaktere van. A hangalakbeli eltérések oka szerinte a hangképző szervek eltérése az éghajlat, a nyelv szelleme és a kultúra elért foka szerint. A hangmegfelelések rendszere helyett nála azonban a régi metaplasmus-elmélet szerinti csoportosítást kapjuk: elmarad a szó elejéről valami; a szó vége képzőt kap; toldások; hangcserék, összevonások következnek be (1796: II. 2§, II. 7§). A nyelvek közti kapcsolatot fokozati kérdésnek tartva Herzelt idézi: „Azok a nyelvek tarthatók rokonoknak *(verwandte Sprachen),* amelyekben a karakterisztikus szavak (vagyis azok, amelyeknek azonosságából a nyelvrokonságra

biztosan következtetni lehet) vagy felerészben vagy legalább harmadrészben azonosak" (1796: 92). A magyar egytagú gyökök gondolatát ő is vallotta. Egy későbbi művében, az 1828-as magyar grammatikájában Tsétsire és Révaira hivatkozik az egytagúságról szólván, és ezt megtoldja azzal, hogy az egytagú gyök mindig mássalhangzóra végződik, tehát VC, CVC vagy CVCC alakú, a látszólag magánhangzóra végződőknél pedig egy nyugvó *h* vagy *j* van, mint a héberben (1828: 38).

Kalmár György nyelvfilozófus a tizennyolcadik század második felében német és holland egyetemi központokat látogatott meg. 1770-es *Prodromus*ában a magyar nyelv keleti rokonítását a gyökelmélettel kapcsolta össze. Szerinte minden magyar szóalak egytagú gyökre és egytagú toldalékokra bontható fel, ahány újabb szótag, annyi jelentés (1770: 45). Megismétli azt a sokszor emlegetett gondolatot, hogy jóllehet az európai nyelvekben az ige gyöke az imperativus, a keleti nyelvekhez tartozó magyarban az egyes szám 3. személy (nálunk a jelen, a többiben a perfectum alak). Kalmár megkülönböztette a radixot (ma: abszolút tő), amely mindig egytagú, a themától (ma: relatív tő), amely tartalmazhat képzőt is, így lehet többtagú.

A sokfelé történő hasonlítás és az egytagú gyökök elméletének összekapcsolása (és a nyelvek eredetének kutatása) aztán terjedelmes, gazdag fantáziájú művek sorát eredményezte. Csak egy példa: Pázmándy Sámuel *Schediasmata* c. történelmi munkájában (1786) azt fejtegette, hogy nyelvünkben a több szótagú szavak mind egy szótagos gyökökre vezethetők vissza, ezek nomenek. A radix primitiva, vagyis a mai értelemben vett fiktív tő is lehet nála, a keleti nyelvek gyökeivel egyezik, ezekből képzők révén lesznek magyar szavak. De a kapcsolatokat kiterjesztette más nyelvekre is: így például szerinte a *kar/ker* gyök (és a belőle származó *kerek*, *karika*, *kering*, *kert* stb.) rokon a latin *circulus* stb. szavakkal, és eredeti jelentése: *in suo circulo sedens* ('saját körében lévő'), a *ker* gyök pedig igeiként használatos a magyar parasztoknál is, akik *ker elő! ker hóóó!* szavakkal biztatják az ökröket arra, hogy nyakukat az iga alá kerítsék. A magyar gyökből ered

a német *kehren* is, a kerek mozdulatokkal történő söprés mozzanatán át (1786: 266–267).

4.2. Révai Miklós elmélete: szintézis és a magyar romantikus nyelvészet megteremtése

A korábbi megközelítéseket Révai Miklós foglalta koherens elméletbe a XIX. század elején. Gondolatmenetében a nyelv eredete, a nyelvek közti kapcsolat kérdése, a gyökelmélet és ennek helyesírási következményei szervesen összefüggő rendszerbe rendeződtek. A magyar nyelvészetben ő kezdett el foglalkozni a nyelv eredetével.

Révai szerint is a nyelv emberi találmány, a társas élet szükségszerűségei alapján, és valójában a hallás segítségével kezdődött és fejlődött ki, a természetes hangok utánzásával (onomatopoézis). Révai szerint az emberiségnek egy ősnyelve volt, és minden nyelv e hajdani közös ősnyelv leszármazottja, így végső soron mindegyik rokon mindegyikkel. A kérdés az, mennyire közeli ez a kapcsolat. Azok a nyelvek vannak közelebbi kapcsolatban, amelyek hasonló alakú szavakkal ragadják meg a világot, és azokat hasonló eszközökkel fűzik össze. A magyar nyelv a finnugor nyelvekkel közelebbi, a keletiekkel pedig távolabbi atyafiságban áll.

Révai is úgy vélte, hogy az ősi, elsőszülött emberi nyelvben, minden további nyelv ősében egy szótagból álló gyökök voltak, amelyek hangutánzó majd hanggal ábrázoló jellegűek voltak, az elvont fogalmakat is hangfestéssel ragadták meg (1908: 4–6). Az eredetileg egytagú, fogalmi jelentésű gyökök közül egyesek az idők során alaki és jelentésbeli önállóságukat elvesztve más gyökökhöz kapcsolódtak, így alakultak ki a többtagú, képzett gyökök, illetve a toldalékok. A gyökök összekapcsolódásakor a beszélők hanyag ejtése folytán történetileg hangtani változások is bekövetkeztek, az elemek határai elmosódtak. Ez a felelős azért, hogy a hangalakbeli változás végül olyan formákhoz vezet, amelyekben az eredeti gyökalakokat már nem vagy alig lehet felismerni. A nyelvtudomány feladata az, hogy

az etymologia, a szónyomozás segítségével elhatárolja a szóalakon belüli elemeket, és visszafejtse a gyökök eredeti alakját. A szóelemző (etimologikus) helyesírásnak pedig ezt kell fenntartania, és ez az írásmód egyúttal egy korábbi, valós ejtési állapotot őriz meg.

Noha minden nyelv egyetlen ősre megy vissza, az egyes nyelvekben különböznek a gyökök. Ennek oka pedig az, hogy minden nyelvnek megvan a maga természete, amely alapján szavait alkotja, minden nyelvben vannak a hangalakok felépítésére vonatkozó szabályok, amelyek az eredetileg hasonló hangalakok eltéréséhez vezetnek. A magyar nyelv kitüntetett jelentősége abban áll, hogy az ősi alaktól alig távolodott el, keveset változott, így az eredeti összefüggéseket hangalak és jelentés között jobban megőrizte. Révai nemcsak az egyik legtöbbet hivatkozott szerző a nagyszótárban, és nemcsak elvei vágnak egybe a nagyszótáréval, de konkrét elemzési megoldásai is, például a *-t* igeképző visszavezetésére a *te* 'faciť gyökre egyaránt megtalálható Révainál és a Czuczor–Fogarasi-szótár utószavában is.

5. A gyökszótárak

Korábban már szóba került, hogy a héberből eredő gyökelméletnek a helyesírás mellett egy másik praktikus területen is fontos szerep jutott: ez a szótárírás. A héber szavakat gyökszótárakban gyűjtötték össze. A héber szótárírási gyakorlatot a német tudósok a németre is alkalmazták: felismerték, hogy a gyökökből szabályos és áttekinthető módon egész szóosztályok képezhetők. Ezért a szavak helyett a gyököket kell szótárba szedni, ez a gyökszótárak készítésének alapgondolata (lásd például a főleg matematikával foglalkozó J. H. Lambertnél 1764: 2, § 129).

A XVIII. század végén nálunk is megjelentek a gyökszótárak. Kalmár *Prodromus*ában többször utal tervezett gyökszótárára, a *Lexicon Etymologicum*ra (pl. 1770: 199), de ez végül nem készült el. Kalmár az említett ke-

leti rokonságra alapozva és a gyökelmélettől vezetve alakította ki a gyökszótár gondolatát. Szóbokrokba csoportosította azokat a toldalékokkal ellátott származékokat, amelyek egyértelműen ugyanazon a gyök alapján keletkeztek. Ilyen szóbokor például a *vir* gyökből származó *virít*, *virág*, *virrad*, *virraszt*, *virrogat* stb.

Kresznerics Ferenc 1831-ben jelentette meg gyökszótárát. Ez a szótár gyökökre és szóbokrokra osztja be anyagát. Tehát minden gyökszó után megtalálhatók a képzéssel vagy összetétellel létrehozott származékai (gyökcsaládok). Kresznerics viszont a gyökök közötti összefüggésekkel nem foglalkozott.

6. A nagyszótár gyökelmélete

6.1. A gyök fogalma és vizsgálata

A magyar romantikus nyelvészet egyik csúcspontja, a Czuczor–Fogarasi-szótár is gyökrenddel készült. Ez a szótár körülbelül 2000 magyar gyököt különböztet meg. A nyelvészeti vizsgálódás központi fogalma náluk sem a szó, hanem az egytagú gyök. Ennek fogalmát közismerten így határozták meg az Előbeszédben: „[…] a szóelemzés is, t. i. azon elemek fejtegetése, melyekből a szók alkotvák. Ezek között főhelyen áll a tőelem, vagyis a gyök, melyben az alapértemény rejlik, azután a képzők, melyek a gyökhöz új-új eszméket kötvén azzal egy szervezetes egészet alkotnak. A gyökök és származékok legszorosb belviszonyban állanak egymással, melyet a közös alapérteményből lehet megismerni, t. i. amely származékok ebben egyeznek, azokról észszerűleg állíthatjuk, hogy ugyanazon gyöknek kisarjadzásai” (1862: Előbeszéd).

A gyökök elméletével Fogarasi külön munkában is foglalkozott. 1834-es nyelvtanában (12–14) azt írja, hogy a gyökök egytagúak vagy akár csak egy mássalhangzóból állnak, a végső gyökök hangalakja eredetileg

a fizikai benyomást jelenítette meg. Fogarasi idézett munkájában az egyes hangokhoz tartozó elsődleges jelentéseket is felsorolja, köztük az *r* 'erő, terjedés' értelmét (1834: 49). E felfogással már Leibniznél is találkoztunk. A magyar nyelv különleges értékét többek közt az adja, hogy szabályos, és alig vannak változatai: az ősi formájától alig tér el (nem változott), és nincsenek benne nagy dialektális különbségek sem.

Ebben a felfogásban tehát a hangváltozás az eredeti összefüggések ellen hat (ahogy ezt láttuk Révainál is), hiszen elfedi az eredetileg meglevő kapcsolatot a jelölt és a jelölő hangsor között, és ez mind egy nyelv történetén belül, mind a rokon nyelvek közti eltérések esetén érvényes. Épp ezért értékelődött fel a nagyszótár szerkesztői számára a magyar nyelv vélt eredetisége, ősisége: „[az elmúlt 600 évben = írott nyelvemlékek kora óta] a szógyökök jobbára illetetlenül épen szállottak reánk" (Előbeszéd).

A nyelvek külön egyéniségének gondolatából pedig egyenesen következett a nagyszótár alapgondolata, a belhasonlítás elsődlegessége. Fogarasi szerint (1834: 5–7) a nyelvet sem a nyelvhasználatból, sem a nyelvemlékekből, sem rokon nyelvekből nem lehet megfejteni. A gyököket alapvetően a saját nyelvből kell kifejteni, és csak ennek sikertelensége esetén lehet a párhuzamot mutató nyelveket segítségül hívni. Fogarasi még a különben mesterként tisztelt Révait is kritikával illette, szerinte még Révai Miklós is „az ő philológiájában […] alig ügyelt valamit tulajdon nyelvünkre, hanem csaknem egész belső alkatját a' magyar nyelvnek az említett nyelvekből 's öszvehasonlításaikból húzza le […]" (Fogarasi 1834: 6).

6.2. A nagyszótár vizsgálati módszertana

A nagyszótár elsősorban a belhasonlításra koncentrált, hiszen a nyelv belső összefüggéseit kereste. A belhasonlítás kudarca esetén nyúlt csak a külhasonlításhoz, más nyelvekkel való összevetéshez. Mivel ez nem a mai értelmű nyelvrokonság, hanem az egybevágóság feltárására irányult, a romantikára jellemzően nyitott, sokfelé kapcsolatot kereső és empiri-

kus vizsgálatot folytatott. A nagyszótár a maga feladatát a gyökök és az egyezések felsorolásában látta, a következtetések levonását pedig későbbre hagyta volna: Ez az akkori Akadémia elveivel egybevágott, és támogatását élvezte: „a' nyelvhasonlitás pedig a' rokon hangu és értelmű szók' egymás mellett elsorolására szoríttassék" (*Akadémiai Értesítő* 1851: 298). Ezt a nagyszótár Előbeszéde is megerősítette: „hol a kölcsönözés akár nyelvünkbe, akár nyelvünkből világos, ott az kijelentessék; hol pedig eléggé ki nem mutatható, ott kétesnek maradjon a szótárban is, egyszerűen az jegyeztetvén meg, hogy ez vagy amaz magyar gyökszó, ez vagy amaz idegen nyelvvel közös" (1862: Előbeszéd).

A romantikára jellemző volt a vizsgálat módszertana is: szemben az őt megelőző felvilágosodással és az őt követő történeti-összehasonlító nyelvészettel nem formulázott szabályokat, hanem az egymás mellé helyezett hatalmas tömegű példaanyaggal bizonyított. A nagyszótár ezt a felfogást érvényesítette az összetartozó gyökök esetében éppúgy, mint a nyelvek közti kapcsolatnál: „Ki a' szókat a' bennök rejlő alapfogalom, és hangjaik' szervi rokonsága szerint összehasonlítgatni kedveli, 's ezt az egész nyelv' birtodalmán keresztűl véve gyakorolja, nem leszen nehéz kitalálnia azon alaphangot, illetőleg betűt, melly a' gyök' lényegét képezi" (Czuczor 1855: 450, idézi Németh 2007: 186).

7. Összefoglalás

Az antik morfológiai modellből hiányzó gyökfogalom a latinizált héber grammatika nyomán került be az európai nyelvészetbe. A gyökfogalom megjelenése lehetővé tette a szóalakok morfológiai felbontását, praktikus következményként pedig megalapozta a szóelemző helyesírást és a gyökszótárak készítését a betűrendes helyett. A gyökök eredetének kérdése a motiváltságot és a nyelv eredetét érintette, végig az antik füszisz-elvet vallva.

A kezdetben elsősorban gyakorlati alkalmazású gyökelmélet a romantika korában, a nemzetalkotó nyelv megjelenésének gondolata révén új jelentőségre tett szert. A romantikus nyelvészet kialakuláskor a gyökök eredetének kérdése összefonódott a nyelvhasonlítással. A magyar nyelvészetben az elsősorban német földről érkezett eszméket a felvilágosodás és romantika határán álló Révai foglalta egységes rendszerbe. Rá, és az őt követő Teleki Józsefre hivatkozik a nagyszótár, amely már a romantika minden jegyét magán viseli.

A nagyszótár utólagos, későbbi értékelése az őt követő nyelvtudományi paradigmának, a történeti-összehasonlító nyelvészetnek a szemszögéből történt, annak fogalmait és vizsgálati módszerét számon kérve. A nagyszótár azonban nem ebben a paradigmában készült, hanem a magyar romantikus nyelvészetnek a csúcsteljesítménye, amelynek illő helyet kell kapnia a nyelvtudomány történetében.

IRODALOM

- Albertus, Laurentius 1573. *Teutsch Grammatick oder Sprachkunst.* Manger.
- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma.* Latin betűk, Debrecen.
- Beregszászi Nagy Pál 1796. *Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen.* Leipzig.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862. *A Magyar Nyelv Szótára I.* Emich Gusztáv, Pest.
- Cser András 2010. *A szótő és a toldalék fogalmainak megjelenése a korai magyar nyelvtanokban.* Előadás a *20 éves az Elméleti nyelvészet* szak konferencián, 2010. november 25–27.
- Cser András 2015. *A nyelvészeti gondolkodás fejlődése a humanizmus idejétől a XX. századig.* PPKE BTK, Budapest.
- Fogarasi János 1834. *A' magyar nyelv metaphysicája: vagy a' betüknek eredeti jelentései a' magyar nyelvre alkalmaztatva.* ifj. Kilian György, Pesten.

- Geleji Katona István 1645. *Magyar Grammatikatska.* Kinyomtattatott Gyula-Fejir-Váratt.
- Gyarmathi Sámuel 1799. *Affinitas.* Typis Joann. Christian. Dieterich. Gottingae.
- Herder, Johann Gottfried 1983 [1769]. Értekezés a nyelv eredetéről. In: Uő: Értekezések, levelek. Európa, Budapest, 199–242.
- Horváth Katalin 2017. *A Magyar Nyelv Szótárá*nak tudománytörténeti jelentősége. In: Eőry Vilma szerk., *Czuczor Gergely munkássága és A magyar nyelv szótára.* L' Harmattan-MANYSI, Budapest, 33-46.
- Kalmár György 1770. *Prodromvs Idiomatis Scythico–Mogorico–Chvno–(sev, Hvnno–) Avarici.* Landerer, Posonii.
- Kresznerics Ferenc 1831-32. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal.* I-II. Buda.
- Lambert, J. H. 1764. *Neues Organon.* Leipzig.
- Leibniz, Wilhelm Georg 1898 [1765]. *Nouveaux Essais sur l'entendement humain.* Edité par Henri Lachelier. Librairie Hachette, Paris.
- McLelland, Nicola 2010. Justus Georgius Schottelius (1612–1676) and European Linguistic Thought. *Historiographia Linguistica*, 37:1/2, 1–30.
- Németh Renáta 2007. *A XIX. századi nyelvbölcselet és A magyar nyelv szótárának etimológiai elvei.* Doktori disszertáció. Kézirat. doktori.btk.elte.hu/lingv/nemethrenata/ disszert. pdf.
- Pázmándy Sámuel, 1786. *Schediasmata praelvdialia cogitationvm coniectvralivm, circa originem, sedesque antiquas, & linguam, Vhro-Magarvm popvlorvm,* I. Landerer, Pest.
- Sajnovics János 1770 [1771]. *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum Idem esse.* Typis Academicis. Tyrnaviae.
- Schottel, Justus Georg 1663. *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen.* Zilliger, Braunschweig.
- Tótfalusi Kis Miklós (1684) 1697: *Ratiocinatio de Orthographia.* Claudiopoli.

- Trabant, Jürgen 1990. Le concept interieur de la linguistique. In: Tullio De Mauro, Lia Formigari (eds.) *Leibniz, Humboldt, and the Origins of Comparativism*. John Benjamins Publishing, 135-156.
- Tsétsi János 1708. Observationes orthographico–grammaticae. In: Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungaro-Latinum.* Brewer. Leutschviae.

ÖSSZEFOGLALÓ

A nagyszótár szemléletének európai és magyar előzményei

A nagyszótár központi fogalma a gyök. A tanulmány a nagyszótár szemléletének előzményeit a gyökfogalom történetén át vizsgálja.

Az antik morfológiai modellből hiányzó gyökfogalom a héber grammatika nyomán került be az európai nyelvészetbe. Megjelenése lehetővé tette a szóalakok morfológiai felbontását, megalapozta a szóelemző helyesírást, és a betűrendes szótárak helyett meghonosította a gyökszótárak készítését. Az egytagú gyökökről alkotott elképzelés a nyelv ősiségének bizonyítását szolgálja; az efféle gyököket az antik kor felfogása, az ún. füszisz elve szerint motiváltnak tartották.

A kezdetben főként gyakorlati alkalmazású gyökelmélet – a nyelv nemzetalkotó szerepe gondolatának megjelenésével – a romantika korában új jelentőségre tett szert. A gyökök kérdése összefonódott a nyelvhasonlítással és a nemzetkarakter kérdésével. A magyar nyelvészetben a német földről érkezett eszméket Révai foglalta egységes rendszerbe; rá és Teleki Józsefre hivatkozik a nagyszótár. A mű a romantika valamennyi szemléletbeli és módszertani jegyét magán viseli.

Kulcsszavak: Czuczor, nagyszótár, nyelvtudomány-történet, gyök, nyelvhasonlítás

ABSTRACT

The European and Hungarian background of the approach applied in the Dictionary of the Hungarian Language

The key concept of the Dictionary of the Hungarian Language is the root. The study examines the antecedents of the approach used in the Dictionary through the historical overview of the root concept.

The concept of root, absent in the ancient morphological model, was introduced into the European linguistics through the Hebrew grammar as a result of which the morphological decomposition of words became possible, the basis of etymological orthography was created and root dictionaries started to replace alphabetical dictionaries.

The theory of monosyllabic roots aims to verify the ancient origin of the language; such roots were considered to be motivated according to the antique perception, the principle of *physis*.

Root theory, which initially was mainly used in practice, was given a new prominence with the emergence of the conception of the role of language in nation-building in the Romantic era. The issue of roots became intertwined with the notions of language comparison and nation characterology. Ideas brought from Germany were consolidated in a unified system by Révai; he and József Teleki are the ones the Dictionary of the Hungarian Language refers to. The work bears every cultural and methodological hallmark of Romanticism.

Keywords: Czuczor, Dictionary of the Hungarian Language, history of linguistics, root, language comparison

HOGYAN HATOTT BITNICZ LAJOS CZUCZOR GERGELY NYELVÉSZI GONDOLKODÁSMÓDJÁRA?

MALECZKI JÓZSEF*

1. Bitnicz Lajos munkássága

Bizonyára elég ritkán hallható név Bitnicz Lajosé még nyelvész körökben is, holott alighanem nyugodtan kijelenthetjük, hogy ő két, illetve három jelentős XIX. századi nyelvészeti munka szerzője. Egyik írójaként nem teljesen ismeretlen az igazán érdeklődő és a nyelvészeti szakirodalomban körültekintően tájékozódó olvasónak. Szathmári István *A magyar stilisztika útja* című könyvének 2008-ban megjelent, javított és jelentős mértékben bővített kiadásában írt Bitnicz Lajosnak *A magyar nyelvbeli előadás tudománya* című, 1827-ben megjelent munkájáról.[1] Vígh Árpád is foglalkozott Bitnicz stilisztikai és retorikai munkásságával *Retorika és történelem* című könyvében.[2] Ám Bitnicz nyelvtankönyvíróként meglehetősen ismeretlen,

* Szakmai munkatárs (Magyar Nyelvstratégiai Intézet)

1 Szathmári István: *A magyar stilisztika útja*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2008 (309–316.)

2 Vígh Árpád: *Retorika és történelem*. Gondolat, Budapest, 1981 (112–115.; 117–124;

holott *Magyar nyelvtudomány* című munkája igencsak alapos, és minden bizonnyal kora nyelvtudományának legszínvonalasabb munkái közé tartozik. Egészen valószínű, hogy ezt Czuczor Gergely is így ítélte meg – de erről majd később. Előbb ejtsünk néhány szót Bitnicz Lajosról.

Bitnicz Lajos (1790–1871), akárcsak Czuczor Gergely, katolikus paptanár volt, később szombathelyi nagyprépost. Matematikát, magyar irodalmat és nyelvtant is tanított. Nyelvtankönyvön kívül írt gazdasági szótárt is, de foglalkoztatta a régészet és a néprajztudomány is, így hát jelentek meg e tudományterületekhez tartozó tanulmányai is. Itt a *Magyar nyelvtudomány.*[3] című munkájának első részét fogom gyakrabban emlegetni, de ennek keretében nem ismertetem nyelvészeti munkásságát, hiszen az most csupán Czuczor Gergely munkájával és nyelvészi látásmódjával való összefüggése miatt kerül szóba.

2. A pannonhalmi Czuczor-kézirat

Nemrégen, Czuczor Gergely halála 150. évfordulójának évében a Magyar Nyelvstratégiai Intézet akkori igazgatója, Bencze Lóránt egyik munkatársunkkal ellátogatott a Pannonhalmi Bencés Főapátság könyvtárába Cuczor Gergely keze nyomát nyomozva. Mutattak ott nekik egy mindeddig kiadatlan Czuczor-kéziratot, címe: „Magyar nyelv Czuczortul",[4] alcíme pedig: „Magyar Nyelv tudomány", és megkapták ennek számítógépen megjeleníthető változatát. A szóban forgó kézirat teljesen már nem lehetett ismeretlen a Czuczorral behatóan foglalkozó nyelvészek körében, ugyanis Németh

130–131.)

3 Bitnicz Lajos: *A magyar nyelvtudomány*. Első rész: A Magyar nyelv' természetéről. Második rész: Az írásbeli előadás természetéről. Trattner–Károlyi, Pesten, 1837

4 Czuczor Gergely: Magyar nyelv Czuczortul – Magyar Nyelv tudomány. Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Benedictina gyűjtemény, BK 188/I.4.b

Renáta bölcsészdoktori értekezésében[5] – ez javarészt Czuczor tudománybeli értékelésével foglalkozik –, futólag megemlíti ezt a Czuczor-kéziratot. Ennek keltezéséről biztosat nem tudhatunk, a könyvtár kézirattárában – kérdőjelesen – az 1860 körüli időszak van megjelölve, de ennek a keltezésnek helyessége kevéssé valószínű. Akkor ugyanis Czuczor Gergely már javában a nagyszótár írásával volt elfoglalva. Bár intézetünk munkatársa,[6] Eőry Vilma szerint azt sem lehet kizárni a lehetőségek közül, hogy ez a dolgozat már a *A Magyar Nyelv Szótára* bevezetőjének előmunkálata volt, minthogy egyik széljegyzete látszólag Budenzre hivatkozik, Budenz pedig csak 1858-tól kezdve értekezett a magyar nyelvről és magyarul. Csakhogy a széljegyzet, noha írásképe némileg hasonlít Czuczoréhoz,[7] nem származhat tőle, minthogy állítása teljesen ellentmond Czuczor gyökfelfogásának. Őszerinte ugyanis a szógyökök csakis egy szótagúak lehetnek, éppen ezt fejtegeti kéziratában is,[8] és a nagyszótár bevezető tanulmányában is.[9] A szóban forgó, igencsak nehezen olvasható jegyzet írásképének megfejtése pedig így hangzik: „*Sőt ellenkezőleg, legalább kéttagúak voltak és úgy koptak el. Budenz.*" A bejegyzés írásképére nézve (és mondandója szerint is) leginkább Budenztől származhatott, de ennek megállapítására egy írásszakértő illetékesebb lenne nálam. Mindenesetre hamarosan bemutatom a szóban

5 Németh Renáta: *A XIX. századi nyelvbölcselet és A Magyar Nyelv Szótárának etimológiai elvei*. ELTE BTK Disszertációk. doktori.btk.elte.hu/lingv/nemethrenata/disszert.pdf

6 A dolgozat keletkezésének idején: Magyar Nyelvstratégiai Intézet

7 Hogy ez a kézírás valóban Czuczoré, az nagyon is kétséges. A Főapátsági Könyvtár munkatársainak véleménye szerint a kézirat egésze másolat, de nem lehet tudni, kinek a kezétől való. Véleményüket a jegyzetíró helyesírási hibáit is látva igencsak meggyőzőnek tartom, és a kéziratot tollbamondás eredményének vélem. Ezúton is köszönöm Samodai Évának, a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár munkatársának erre vonatkozó közlését és minden egyéb segítségét.

8 Czuczor Gergely: i. m., „9. czikk": „A gyökér szavak és származékok"

9 Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Előbeszéd II. szakasz: A gyökökről

forgó lapot a – szerintem Budenz kezétől származó – széljegyzettel és aláírással, és kitérek jelentőségére is. A kézirat keletkezésének idejéről tehát mindössze annyit mondhatunk, hogy leginkább 1837-re vagy közvetlenül ez utánra tehető, hiszen Czuczor ekkor Pannonhalmán, az apátsági könyvtárban dolgozott alkönyvtárnokként[10] és a gyűjtemények másodőreként, bizonyára ott jutott ideje arra, hogy voltaképp kijegyzetelje Bitnicz Lajosnak éppen abban az évben kiadott könyvét, a *Magyar nyelvtudomány*t.[11]

Hogy ezt honnan lehet sejteni, annak igen érdekes, mondhatni, mulatságos a története. Intézetünk két fiatal munkatársa annak idején azt a feladatot kapta, hogy írja be számítógépbe a Pannonhalmán kapott Czuczor-kézirat szövegét, ők pedig igencsak szerették volna megtakarítani ennek a XIX. századi kézírásnak a kibogozásával járó vesződséget. Bár derekasan nekirugaszkodtak a feladatnak, és el is jutottak a 12-ik „czikkig" (összesen 32 van benne), egy idő után azt remélvén, hogy hátha mégiscsak megjelent már valahol ennek a szövegnek legalább egynémely része, beírták néhány mondatát a világhálós böngésző keresőjébe. És akkor nagy meglepetésükre rábukkantak Bitnicz Lajosnak *Magyar nyelvtudomány* című könyvére, benne pedig szinte szóról szóra a Czuczor-kéziratból kiragadott mondatokra. És innentől kezdve vált igazán érdekessé az összehasonlítás, ugyanis a szóban forgó Czuczor-dolgozat több helyütt, hosszú oldalakon keresztül csaknem szó szerint egyezik Bitnicz Lajos könyvének szövegével, majd a vége felé már csak fontosabb megállapításainak némelyike, a szöveg tematikája és tagolása egyezik meg Bitniczével.

Nem tudom, akad-e még a filológia történetében olyan eset, melyben éppen a filológusok lustasága vezetett felfedezésre, de itt szemlátomást ez történt. Célszerű lenne tehát a termékeny lustaságot a filológia

10 https://hu.wikipedia.org/wiki/Czuczor_Gergely

11 Bitnicz szóban forgó könyve a XIX. században már megvolt a Főapátsági Könyvtár gyűjteményében, de azt nem lehet tudni, hogy melyik évben került oda. Sem cáfolni, sem igazolni nem lehet azt, hogy 1837-ben már ott volt (Samodai Éva közlése).

tudományának munkamódszerei közé iktatni. Érdekességként még azt is megjegyzem, hogy a Bitnicz-könyv szövegét az Osztrák Nemzeti Könyvtár világhálón elérhető gyűjteményében lelték,[12] én is onnan másoltam ki. Meglelhették volna még a Humboldt egyetem elektronikusan hozzáférhető gyűjteményében és a Columbia egyetemében is, csak éppen egy hazai tudományos vagy bármilyen könyvtár oldalán nem.

3. A Bitnicz-könyv részleteinek egybevetése a Czuczor-kézirat megfelelő részeivel

Most pedig bemutatom Bitnicz Lajos könyvének néhány szövegrészét és a Czuczor-kézirat nekik megfelelő részeit. A bemutatandó példákat találomra választottam ki, minthogy itt most arra nincs lehetőségem, hogy összehasonlítsam a két írásművet szerkezete és tartalma szerint, pontról pontra haladva.

9. §. Nyelvünk' rokonsága.

Nyelvünk' eredete nemzetünk' regekorának homályában vész el, 's azért csak úgy deríthetünk rá némi világot, ha nyelvünket másokkal összehasonlitván, rokonságát — a' hasonló gyökérszavakon és hasonló természeten alapuló rokonságát kinyomozni törekszünk. Erre nézve nyelvünk, úgy látszik, a' Finn, vagy mint Klaproth a) nevezé, Urali nyelvághoz közelít leginkább, mert azon kivűl, hogy sok szava megegyez e' nyelvág' egyéb nyelveinek szavaival, p. o. ad, *ada*, ágy, *aigy*, rét, *rete*, vaj, *voj* stb. b) természete is nyilván azokéhoz hasonlít.

12 Österreichische Nationalbibliothek http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ168666608 Letöltve: 2016. VIII. 30.

A Czuczor-kézirat megfelelő részletének számítógépre átírt változata:

Nyelvünk eredete s rokonsága

Nyelvünk első eredetére vissza külön menni lehetetlen, az a régiség homá, lyába vesz el. Mit rola némellyek álitanak, hogy az emberi nemzet kezdetével vagy legalább is a zsidó patriarchákkal egykoru, elme futtatásnak talán, de nem tudományos álittásnak való. Mindazáltal származására némü fényt még is derithetünk, ha belső szerkezetét más nyelvekkel öszehasonlitjuk. Ezt tevén úgy találjuk, hogy nyelvünk szerkezete egészen elütvén az nyugotiakétul a keletiékkel áll közelebb rokonságban, akár birtokos álapotjait, akár szóragoztásait, és származtatásait, akár hajtogatásait vegyük tekintetbe, mely tulajdonságokban minden ugy nevezett Semiticai [?] nyelvek megegyeznek. Mivel pedig a zsidó, Arab, Sirus és Chaldeai nyelvek szinte ezen osztálhoz tartoznak, inét szoktuk a mienket ezekhez hason litani: mely hasonlitás azonban csak átaljános tulajdonságokra terjed; mert olly rokonság, mint például a Frantzia és Olasz vagy Cseh és Lengyel között vagyon, szavul sem létezik köztök. Egyébbiránt nyelvünk a finn vagy Urali nyelv ághoz leginkabb közelit, mert azonkivül, hogy sok eggyes szava meg egyez e nyelv ágnak szavaival, természeteis leginkább ahoz hasonlit.

Nyelvünk beszédejtései Bitnicz Lajos szerint:

10. §. Nyelvünk' beszédejtései.

Nyelvünk már, midőn eleink mai lakhelyünkön megtelepedtek, bibor. Constantin' tanusága szerint két beszédejtésre oszlott. Egyik volt a' Palóczoktól, Kunoktól, Jászoktól, Székelyektől és más mellékágaktól beszélt palócz nyelv, másik a' magyar nyelv, melly az elsőtől

különbözött ugyan, de egyik a' másikat megértette. Ezen palócz ejtés ma is divatozik a' Mátra körűl Heves, Borsód és Gömör vármegyében, beszélik azt néhol Abauj, Torna, Pest, Tolna és Baranya vármegyében, nem járatlan benne Veszprim', Somogy' és Szala' némelly tája, főkép Göcsej, kiterjed Vas, Sopron és Győr Vármegye' némelly környékeire, él vele a' Nyitravölgyi magyarság és, ha igaz, Telegd' tájéka is Biharban. Különben nyelvünk' ejtése két főágra szakad: egyik vastagabb, nyersebb, keményebb 's azért hihetőleg eredetiebb; másik csínosb, lágyabb. Tartományaik a' Duna és Tisza közt válnak el egymástól, de nem tisztán, mert a' dunai szóejtés bele vág a' tiszaiba és viszont. — E' két beszédejtéstől meg kell különböztetni a' magyar tulajdon irónyelvet, melly által nem értünk semmi különös egyedűl 's kizárólag valamelly tájéki saját beszédet, hanem így nevezzük a' nemzet' jelesb iróitól lassanként müvelt 's megtisztított nyelvet.

A Czuczor-kézirat megfelelő részletének számítógépre átírt változata:

A Magyar nyelv is, mielött eleink mai lakhelünkön megtelepedtek volna, Bíboros Constantin bizonyitása szerint két beszéd ejtésre oszlott, u. m. Palóczra és Magyarra. Az elsön a Palóczok, Hunok, Jászok, Székelyek, és más mellék ágak beszéltenek. a másik a többi Magyarok ajakain divatozott. Mindazáltal a beszéd ejtések annyira hasonlitottak volt egymáshoz, hogy eggyik felekezet a másikat nehézség nélkül meg érthette. E beszédejtésbeli külöbbség mais fön vagyon. A Palóczos kiejtés divatozik leginkább Mátra körül. Nógrád, Heves, Borsod, és Gömör vármegyékben beszélik azt néhol Aba, uj Torna, Pest, Tolna, és Baranya vármegyékben; nemjáratlan benne Veszprém, Somogy, es Szala némely tája, föképp Göczei; kiterjed Vas Sopron és Györmegye némely környékeire, és vele a nyitra völgyi magyar..ság is. Külömben nyelvünk ejtése két fö ágra szakad: eggyik vasta.. gabb, nyersebb, és keményebb, de a szónyomozás (Etimologia) szerint az eredetiséghez közelebb áll; a másik lágyabb, csinosabb, de a széphang..zat keresése miatt az eredtiségtöl sokban eltávozik. E két beszéd ejtéstöl meg kell külömböztetni a magyar irói nyelvet, mely által nem értünk valamely tájéki beszédet, hanem ugy nevezzük a nemzet jeles iróitul lassan..ként mívelt, s megtisztitott nyelvet.

Bitnicz Lajos nyelvünk gyökérszavairól:

7. §. A' nyelvek' gyökérszavai mind egytagúak.

Mint a' nyelvek kivált régiebbek, szembetűnőleg bizonyítják, az ősnyelv' elemei — az úgy nevezett gyökérszavak mind egytaguak. Igy a' chinai nyelvben minden szó csupán egy mássalhangzóból 's egy hozzá toldott hangzóból van alkotva. Nyelvünkben sok az egytagú gyökérszó 's majd minden szavunkat a' szónyomozás' törvényei szerint erőtetés nélkűl egytagú gyökerekből származtathatjuk. Hasonlót bizonyít a' zsidó nyelvről Gesenius a), a' Sanskritról Bopp b) 's a' németről Grimm

Czuczor Gergely nyelvünk gyökérszavairól (először a kéziratról átírva, majd pedig a kézirat megfelelő részének képe):

A gyökér szavak és származékok.

Minden szó, vagy gyökér, vagy ennek származéka. Gyökér szó az, melyböl más szavak erednek, és semmi szóképzöt vagy módositott ragasztékot nem foglal magában. Hatehát a szót minden hozzá járult ragasztéktul megfosztjuk, elötünik a gyökér. A szónyomozás, kikeresvén igy a nyelv szavaibul a gyökereket, egyszersmind megmutatja, mindszármaztak ezekbül annak divatozó szavai. Mivel pedig nyelvünkben a szavak nem elölrül, hanem hátulrul növekednek, önkint következik, hogy szavaink gyökereit mindig elölröl kell keresni. Gyökér szavaink mind egy taguak; bizonitják ezt mind a még élő, az az önállólag divatozó gyökér szavaink p:o: bú, les, nyom: mind a származékok fel olvadásából kitalált homályos értelmü, magyányosan nem divatozó, úgy nevezett holt gyökereink, mint e szavakban: dagad, feszit, a dag, és fesz gyökerek."

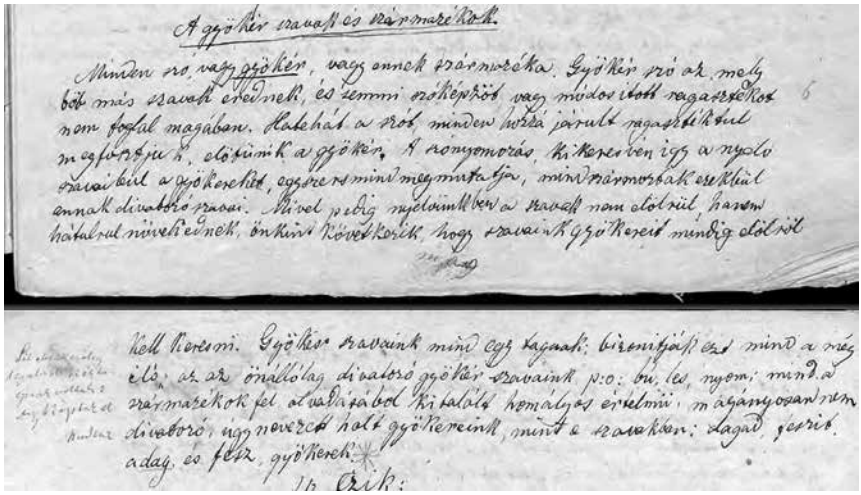

A gyökér szavak és származékok.

Minden szó, vagy gyökér, vagy ennek származéka. Gyökér szó az, mely böt más szavak érednek, és semmi szóképzőt vagy módos itott ragasztékot nem foglal magában. Hatehát a szót, minden hozzá járult ragasztéktul megfosztjuk, előtünik a gyökér. A szónyomozás, kikeresvén igy a nyelv szavaibul a gyökereket, egyszersmind megmutatja, mind származtak ezekbül ennek divatozó szavai. Mivel pedig nyelvünkben a szavak nem elölrül, hanem hátulrul növekednek, önkint következik, hogy szavaink gyökereit mindig elölről

Kell keresni. Gyökés szavaink mind egy taguak: bizonitják ezt mind a még élő, az az önállólag divatozó gyökér szavaink p:o: bú, les, nyom; mind a származékok fel olvadásából kitalált homályos értelmü, magányosan nem divatozó, úgy nevezett holt gyökereink, mint a szavakban: dagad, feszit, adag, és fesz, gyökerek.

Ik Czik:

4. A széljegyzet

A lap bal szélén látható széljegyzet minden valószínűség szerint Budenz Józseftől való. A széljegyzet képe felnagyítva:

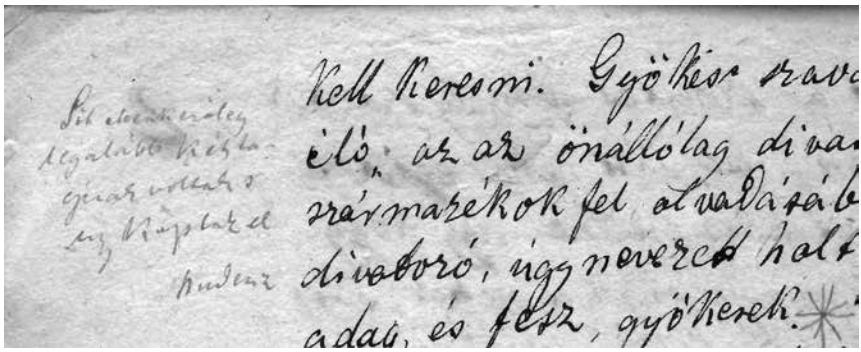

Kell keresni. Gyökés szava
élő, az az önállólag diva
származékok fel olvadásáb
divatozó, úgy nevezett holt
adag, és fesz, gyökerek.

Itt térjünk ki a széljegyzet állításának jelentőségére, hiszen korábban ezt ígértem. Szerzője azt állítja, hogy a gyökszavak eredetileg „legalább két

tagúak" voltak, és a második, illetve a többi szótag, úgymond, lekopott róluk. Ennek az állításnak a hátterében a nyelvünk finnugor származtatásáról szóló tan áll. E szerint volt valaha egy finnugor alapnyelv, és annak alapszavai többnyire kéttagúak voltak. Budenz és iskolája felfogását nem rendítették meg azok a nemzetközi szakirodalmi vélemények, amelyekre Bitnicz Lajos hivatkozott,[13] azok szerint ugyanis minden nyelv gyökszavai egytagúak.[14]

Még ez a néhány példa is jól szemlélteti Németh Renáta azon megállapítását, hogy Czuczor és Fogarasi nyelvszemlélete, nyelvészeti felfogása koruk uralkodó nyelvészeti iskolájának talajában gyökerezett. Ez a bölcseleti nyelvészet, a Herder, Humboldt, Schlegel és Hegel munkásságából kialakult, nyelvfilozófiai iskola. Legfőbb állításainak egyike, hogy „a nemzeti nyelvben a nemzet karaktere nyilvánul meg, ez alakítja ki a nyelv belső alkatát, a nyelvidomot, a nyelv sajátos természetét. Ez a bölcseleti nyelvészet egyik központi fogalma."[15] Bitnicz Lajos is ennek a gondolati és eszmerendszernek híve volt több elődjével, például Révai Miklóssal, Teleki József gróffal, valamint több más korabeli nyelvésszel együtt. Nem csoda tehát, hogy Czuczor éppen Bitnicz Lajos nyelvtanának kijegyzetelésével is alakítgatta saját nyelvtudósi szemléletét, hiszen Bitnicz is azon a véleményen volt, hogy „Nyelvét alkottakor a nemzet úgy szólván bele lehelte szellemét e' szülöttébe 's így lőn a nemzeti nyelv szelleme."[16] Ennek az iskolának nyelvészei teljesen természetes gondolatnak, sőt követelménynek tartották **a nyelv alakulásába való felelős tudósi beavatkozást**, hiszen ennek szellemében alakult meg annak idején az Akadémia elődje, a Magyar Tudós Társaság is. Ennek feladata pedig Révai Miklós szerint nemcsak a magyar nyelvnek a maga jogaiba való beiktatása volt, hanem

13 Bitnicz Lajos: i. m. Első rész: A Magyar nyelv' természetéről. 6.

14 Lásd a szógyök fogalmát Jacob Grimm meghatározása szerint: Grimm, 1843: 68–72.

15 Németh Renáta i. m. 116.

16 Bitnicz Lajos: i. m. Első rész: A Magyar nyelv' természetéről. 10.

– **szabályozása** és **fejlesztése** is. Nem csoda hát, hogy az utókor uralkodó nyelvészi ítélete Czuczor és Fogarasi szótárának tudománytalanként való megbélyegzésével nemcsak *A Magyar Nyelv Szótárá*t szorította ki a magyar nyelvtudomány művelőinek és a magyar felsőoktatásban részesülőknek a látóteréből, hanem azt a nyelvészeti iskolát is, melynek legnagyobb hazai teljesítményét végül Czuczorék mutatták fel.

*

Czuczor Gergely az itt bemutatott kéziratot nem közölte. Talán ő is úgy látta, hogy a benne megfogalmazott gondolatok jelentős része még akkor sem a sajátja, ha már elsajátította őket. Tudósi látásmódja azonban minden bizonnyal alakult, élesedett és tisztult Bitnicz Lajos munkájának alapos és elemző, hol elnagyolt, hol módosított és bővített kijegyzetelésével. Plágiummal vádolni őt tehát semmiképp sem lenne méltányos, legfeljebb azt vethetjük utólag a szemére, hogy sehol sem említette meg Bitnicz Lajos nevét.

IRODALOM

- Bitnicz Lajos 1837. *A magyar nyelvtudomány*. Első rész: A Magyar nyelv' természetéről. Második rész: Az írásbeli előadás természetéről. Trattner–Károlyi, Pest. [Österreichische Nationalbibliothek http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ168666608 Letöltve: 2016. VIII. 30.]
- Czuczor Gergely: Magyar nyelv Czuczortul – Magyar Nyelv tudomány. Kézirat. Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Benedictina gyűjtemény, BK 188/I.4.b
- Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. (Arcanum DVD könytár VI.)
- Jacob Grimms Grammatik der Hochdeutschen Sprache unserer Zeit – Für Privatschulen und Privatunterricht bearbeitet von J. Eiselein. Verlagshandlung zu Belle-Vue, bei Constanz, 1843. 68–72.

- Németh Renáta 2007. *A XIX. századi nyelvbölcselet és A Magyar Nyelv Szótárának etimológiai elvei*. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. ELTE BTK. Disszertációk.
- doktori.btk.elte.hu/lingv/nemethrenata/disszert.pdf
- Szathmári István 2008. *A magyar stilisztika útja*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Vígh Árpád 1981. *Retorika és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest.

ÖSSZEFOGLALÓ

Hogyan hatott Bitnicz Lajos Czuczor Gergely nyelvészi gondolkodásmódjára?

A dolgozat egy csaknem véletlen felfedezésről számol be.

A Pannonhalmi Főapátsági Könyvár kézirattárában őriznek egy Czuczor Gergelynek tulajdonított kéziratot, habár csupán a címének írásképe hasonlít Czuczor Gergelyére, az iraté nem. Címe így hangzik: „A magyar nyelv Czuczortul". Az irat a kézirattári katalógus szerint talán az 1860-as években keletkezhetett, e dolgozat írója szerint csaknem biztos, hogy sokkal korábbra, 1837 környékére keltezhető. Alighanem Czuczor Gergely diktálta valamelyik könyvtári alkalmazottnak, ő pedig nem volt egészen tisztában a korabeli helyesírás szabályaival. A kézirat legnagyobb érdekessége, hogy tartalma feltűnően – helyenként szó szerint – egyezik Bitnicz Lajos korabeli paptanár nyelvtankönyvének – A magyar nyelvtudománynak – szövegével. Ez a hasonlóság arra utal, hogy Czuczor valószínűleg diktálva kivonatolta nyelvésztársa voltaképp mindmáig ismeretlenül maradt, de rendkívül érdekes és értékes munkáját.

A szóban forgó kéziratot annak idején minden valószínűség szerint Budenz József is elolvasta, ugyanis széljegyzetet írt rá, sebben a szöveg egyik állításával vitatkozik. A kézirat (és Bitnicz Lajos könyve) szerint a magyar nyelv gyökszavai egy szótagúak, a széljegyzet írója szerint legalább

két szótagúak voltak, de egy szótagúvá koptak. Így tanúi lehetünk annak, miként bukkan most fel a XIX. századból a finnugor nyelvtudomány és a nyelvfilozófiai iskola közötti vita egyik fontos pontja.

Kulcsszavak: Bitnitz Lajos, Czuczor Gergely, Budenz József, a gyökszavak szótagszáma

ABSTRACT

The influence of Lajos Bitnicz on Gergely Czuczor' linguistic approach

The study gives an account of a near-accidental discovery.

A manuscript attributed to Gergely Czuczor is preserved in the Manuscripts Archive of the Library of the Pannonhalma Archabbey, although the handwriting is similar to that of Czuczor only in the case of the title and not the script. The title is the following: "A magyar nyelv Czuczortul" (The Hungarian Language from Czuczor). According to the catalogue of the Manuscript Archive, the work is supposed to have been written in the 1860ies, but the author of the present study dates it much earlier, around 1837. Presumably, Gergely Czuczor dictated it to one of the employees of the library who was not fully aware of the contemporary spelling rules. The most interesting point about the manuscript is that its content corresponds almost verbatim with the text of the grammar book titled "A magyar nyelvtudomány" (Hungarian Philology) of Lajos Bitnicz, priest teacher. This similarity indicates that Czuczor presumably epitomised – while dictating – the so far virtually unknown but extremely interesting and valuable work of his fellow linguist.

In all likelihood, the manuscript must have been read by József Budenz as he wrote a side note on it where he contests one of the assertions of the author. According to the manuscript (and the book of Lajos Bitnicz), the root words of the Hungarian language are monosyllabic whereas the

writer of the side note is of the opinion that the roots originally contained at least two syllables which in turn eroded and became monosyllabic. The manuscript manifests the 19th century occurrence of one of the cardinal issues of the debate between Finno-Ugric linguistics and Philosophy of Language.

Keywords: Lajos Bitnicz, Gergely Czuczor, József Budenz, number of syllables in root-words

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOS SZAKNYELVEK ÁLLAPOTA A CZUCZOR–FOGARASI-SZÓTÁR TÜKRÉBEN

VARGA ÉVA KATALIN*

1. A természettudományok fejlődése a 18–19. században

A természettudományok a 18. század folyamán minden területen gyorsan fejlődtek. Linné munkásságával megszületett az első tudományosnak tekinthető növény- és állattani rendszertani osztályozás és a kettős nevezéktan. Hatalmas lépéseket tett az orvostudomány a sejtelmélet megalkotása, az idegrendszer működésének és a fertőzések okainak megismerése révén. Lefektették az elektromosság vizsgálatának és felhasználási lehetőségeinek alapjait is.

A tudományok magyar nyelven való művelése kezdettől fogva kihívást jelentett tudósaink számára. Rájuk várt a magyar szaknyelvek megalkotásának a feladata is. Az ő érdemük, hogy az európai tudományosság eredményei a magyar olvasó számára is elérhetővé váltak. A 19. század

* Nyelvész (Semmelweis Egyetem)

elején a szaknyelvek megújítása javában folyt. A nagyszótár megalkotásának előmunkálataiként az Akadémia 1831-ben szótári bizottságot hozott létre a tudományok műszóinak összegyűjtésére. Ennek köszönhetően jelent meg a különböző szakmunkák mellett a matematikai, filozófiai (1834), a törvénytudományi (1843) műszótár (Gazda 2014). 1843-ban a Bugát Pál szerkesztette *Természettudományi szóhalmaz* (SzH.) összegezte két évtized szaknyelvújító tevékenységét.

A Czuczor–Fogarasi-szótárt (CzF.) eredetileg olyan értelmező szótárnak szánták, amely „a m[agyar] nyelvnek egyetemes szókincsét magában foglalja, nem zárván ki abból semmit, mi nyelvtanilag helyesen készült s bár mely ágán az életnek és tudománynak él és használtatik." A tervek szerint a szótár szóanyaga „a Társaság zseb-, táj- és műszótárain kívűl tekintélyesb szó- és tankönyveinkből lesz öszveszedendő" (Nagygyűlési határozat 1844. dec. 16-án, CzF. 11). Sajnos ezt a célkitűzést nem sikerült megvalósítani, az 1846. évi XVII. nagygyűlés „a csupán szoros-tudománybeli használatban levő műszókat a nagy szótárból kirekesztetni határozta" (CzF. 12). Ennek ellenére a szótár bőségesen adatolja a szaknyelvek műszavait is, így lehetővé teszi számunkra, hogy felmérjük a szaknyelvek állapotát és a szaknyelvi terminológiák kidolgozottsági szintjét.

2. A Czuczor–Fogarasi-szótár néhány szakszavának vizsgálata

Munkámban a korabeli természettudományok, a biológia, az anatómia, az orvostudomány, a kémia és a fizika néhány jellemző terminusának magyar névváltozatait vizsgálom a Czuczor–Fogarasi-szótár alapján. A szótározott szakszavakat összevetem Bugát *Természettudományi szóhalmaz*ával (SzH., 1843) és a kor nevezetesebb szakmunkáiban szereplő terminusokkal. A variánsok számbavételén kívül így nemcsak az egyes szakszavak jelentésfejlődését követhetjük nyomon, hanem átfogó képet kapunk az egyes fogalmakat megnevező terminusok történetéről is. A korszak jel-

lemző terminusalkotási módszerei, a szóképzés, szóösszetétel és szóelvonás mellett fontos szerepet kap a terminologizáció, azaz köznyelvi, nyelvjárási vagy elavult szavak terminussá válása, valamint idegen szavak vagy szószerkezetek tükrözése. Szemantikai és etimológiai elemzéssel sok belső magyar névalkotásnak tűnő terminusról derülhet ki, hogy valójában idegen mintát tükröz.

2.1. Párta és bibe

Linné *Systema naturae* című, 13 kiadást megért művében elvégezte a természeti világ osztályozását. Rendszere a morfológiai tulajdonságok összességén alapult. A növénytani terminológia köréből a virág két részének, a *párta*nak és a *bibé*nek a korabeli elnevezéseit vizsgálom.

A *párta* a sziromlevelek összessége: „A növénytanban némelyek így nevezik a bokrétát, vagyis a virágnak a csészén közvetlenül belüleső szines levelekből (szirmokból) álló részét. (Corolla)" (CzF.). A *párta* latin neve *corolla*, ez a *corona* 'koszorú' szó kicsinyítőképzős alakja. A német eredetű *párta* tudatos műszóalkotással kapta először 1858-ból adatolt növénytani jelentését (TESz. *párta*), a „Fejet kerítő szalag, vagy koszorú, milyet még maiglan több vidékeken a hajadonok jelvényül viselnek" (CzF.) jelentés metaforájaként. Korábbi neve, a *bokréta*, amelynek a CzF.-beli értelmezésben is megtalálható a 'koszorú, korona' jelentésmozzanat: „A virágnemű növények szirmos feje, koronája" (CzF.). A *bokréta* először 'koszorú' jelentésben fordult elő a Calepinus-szótárban (1585), 'virág pártája' jelentésben pedig Lippai használta elsőként (1753). A metaforikus átvitel alapja ebben az esetben a kis csomóba összefogott virágok és a szár végén elhelyezkedő virágzat hasonlósága lehetett (TESz. *bokréta*). A *bokréta* terminusértékű használatáról tanúskodik a *Magyar füvészkönyv* definíciója is: „a' nemző réſzeket körűl véſzi Bokréta (Corolla). Ez az a' fejér, vagy piross, vagy sárga, vagy kék, vagy más ſzínű (de igen ritkánn zőld) gyenge hártya, mellyet a' köznép tulajdonképenn virágnak nevez" (Füv. 1807: 7). Mind a *bokréta*,

mint az azt felváltó *párta* esetében tükörjelenséget kell feltételeznünk a latin *corolla* mintájára, s ezt a SzH. *virágkoszorú* 'corolla florum' adata is igazolhatja.

A *bibe* a termő legfelső, virágpor felfogására szolgáló része. A hangfestő eredetű, 'kis seb' jelentésű gyermeknyelvi *bibe* (vagy *bibi*) növénytani műszóként tudatos szóalkotás eredménye, a latin *stigma* 'a termő virágpor felvételére szolgáló része' (<görög στίγμα'égett seb helye') terminus fordítása. Az elnevezés alapja az, hogy a virág termőjének ez a része hegedő sebre hasonlít (TESz. *bibe*). A 19. században a *bibe* mellett az elhelyezkedésre utaló *csúcs* és a funkciót megnevező *porfogó* elnevezéseket használták (Füv. 1807: 6), ezeket a CzF. is adatolja: *bibe* (3. jelentés) „A virágokban kis bimbóhoz hasonló porfogó", magyarázó előtaggal *termésbibe* „A virág terméje v. nősténye hegyén ikrás szőrök vagy babugokból álló ragacsos rész, mely a reá hulló virágport felfogja, s azokat termékenyitő szütyőkké fejleszti. Növénytani munkákban a bibe szót önmagában is használják. (Stigma)"; *porfogó* „A növénytanban a virág anyjának […] leglényegesb része, […], mely a reá hulló virágport felfogja s azokat termékenyitő szütyőkké fejleszti; másképp: bibe vagy csúcs. (Stigma)"; *anyacsúcs* „Növénytanban, az anyaszál hegyén levő gömböcske, másképp: bibe vagy porfogó. (Stigma)".

2.2. Lárva és rovar

Földi János Linné nyomán magyarul írt *Természeti história*jában a bogarak átalakulásáról (*elváltozás*, *formaváltás*) így ír: „Azon formában, mellyben az illy Elváltozó állatok elsőben a' tojásból kibujnak, mondatnak Lárváknak" (Földi 1801: 285). A *lárva* rovartani jelentésében a Linné alkotta tudományos latin *larva* átvétele. A klasszikus latin *larva* 'álarc' jelentésű volt, ez volt a magyar *lárva* első, ma már régiesnek minősített jelentése is (TESz. *lárva*). A SzH. a *légyálkép*, *alak* és *hernyó* szavakat adja meg a *larva* rovartani jelentéseinek megfelelőiként. A (*légy*)álkép és az *alak* is tükör-

jelentés a *larva* régi, a 18. század végén még élő 'álarc' jelentése alapján: „Ezen bögöly, Linné előadása után petéit (ova) az ember hasának bőrébe teszi-le, mellyet a' kikelt álkép általfúr" (Reisinger 1831: 23); „úgy a kéreg alatt mint a fában alakok, bábok és kiképzett bogarak találtatnak" (Erdészeti Lapok 1865: 232). Az *alak* ebben a jelentésében már csak néhány szókapcsolatban használatos, például áttelelő alakok. Az álca az álarc, álorca összetételből alkotott nyelvújítási szórövidítés eredménye (TESz. álca). Rovartani jelentése későbbi (Nszt. 1873), a CzF. írásakor még nem terjedt el, ezért a szótár nem adatolja. A *lárva* a CzF.-ban az 1. 'álarc' jelentése melletti, a 2. jelentését a *báb* 2. jelentésével azonosítja: „A rovarhernyók azon alakja, midőn hengerded testöket burok takarja, melyből utóbb lepke-, pilleformában bujnak ki" (CzF. *báb*); „Így neveztetnek azon hengerded vagy gömbölyü héjak, melyekké a hernyók lárvái átalakulnak, s melyekben ezen állatkák színholt állapotban maradnak, míg teljes kifejlődésöket el nem érik. (Puppa)" (CzF. *hernyóbáb*). A *lárva* és a *báb* terminusok keveredését és összemosódását a 'rejtőzés' jelentéselemnek tulajdoníthatjuk: „mint Bábok (Bubák, Pupák) vékony szövésekbe rejteznek […] vagy vastagabb Tokokba zárkóznak […] életeknek ezen részét egy elrejtező álomban tőltik el […]. De az idő alatt […] megesik rajta a' nagy változás, hogy lárvás állapotjából tökélletes állattá (Insectum declaratum, imago) formáltatik" (Földi 1801: 286). Ezt a jelentésjegyet még egy 19. századi terminusalkotási kísérletben tetten érhetjük: „Ezen rejtőczök ([ti. bögöly]lárvák) ritkán ártalmasok, mivel tavaszszal ismét a' ganajjal együtt elmennek [= távoznak a szervezetből]" (MTSz. Mihálka 1846).

A köznyelvi *bogár* szót a *rovar* nyelvújítási tudományos terminus váltotta fel, amelyet a latin *insectum*, illetve a görög ἔντομον mintájára alkottak meg. A *rovar* alak két, egymással versengő képzésmód eredménye. A *rovar* alak a *ró* igéből jött létre a ritka *-r* képzővel a latin *insectum* (<*seco* 'vág') másolataként, a Bugát által ajánlott *robar* (SzH) pedig a *rovott* / *rovátkolt barom* (<német *Kerbtier* <*kerben* 'bevág, ró' + *Tier* 'állat') jelzős szerkezetből vonódott össze (TESz. *rovar*): „ROBAR […] A latin insec-

tum betüszerénti magyarítása, a szélesb értelmü, bogár' helyett, mintegy rovott, rovátos bar azaz, állat; vagy pedig mivel másképp: rovar, a v b-vé változott" (CzF.). A CzF. egyaránt dokumentálja a *robar*, *rovar*, *robartan*, *rovartan* alakváltozatokat.

2.3. Sejt

Az orvostudomány fejlődésének új irányt adott a szabad szemmel nem látható világ megismerése. A sejt fogalmát Hooke alkotta meg 1665-ben kiadott, kezdetleges mikroszkópja segítségével megvizsgált parányokat bemutató *Micrographia* című művében. A parafa metszetében megfigyelt „Pores, or Cells", „little Boxes", azaz nyílások vagy sejtek, kis dobozok a lép méhsejtjeire emlékeztették (Hooke 1665: 115). Az angol *cell* a latin *cella* 'kis kamra, szerzetesi szoba'; 'méhsejt' átvétele. Az elnevezést a növényi sejtek szögletes sejtfala motiválta. A magyar *sejt* szó mai, biológiai 'növényi és állati test legkisebb önálló alaki és élettani egysége' jelentésében tükörjelentés a latin *cellula* vagy a német *Zelle* mintájára. A *cella* is adatolható a magyarban 'kis üreg <az élő szervezetben>' jelentésben: „tzélláji, vagy-is üregei" (MTSz. Rácz Sámuel 1789: 23); „tzellákat, kis barlangotskákat formál" (MTSz. Bene Ferenc 1812: 191) „a *rostasejteket* (Celulae ethmoidales). Ha a homlokcsont fölülről és a papírlemez oldalrúl elvétetik, akor számos vékony egymás után fekvő csontlemezcsék látatnak, melyek hézagokat, az úgy nevezett rostasejteket hagyják magok közt. Ezen apró üregek fölül a homlokcsont sejtes széle által […] záratnak be" (Bugát 1828a: 56). Meg kell jegyzenünk azonban, hogy ezek a korai adatok nem a mai értelemben vett 'sejt' jelentést illusztrálják, és a TESz. által hivatkozott 1828-as első előfordulás sem vonatkozhat arra. Az állati sejtek leírására ugyanis eleinte az alakjuk alapján a *kis gömb*, *zsák*, *hólyag* metaforákat alkalmazták. Schleiden és Schwann csak 1839-ben alkotta meg a sejtelméletet, felismerve, hogy a növényi és az állati szervezetet ugyanazok az építőelemek alkotják. Ezáltal a *sejt* fogalma de-

motiválódott, hiszen a névadó jelentésmozzanat már csak egy bizonyos sejttípusra jellemző.

A CzF. *sejt*[2] szócikkének meghatározásából nem derül ki, hogy napjaink sejtfogalmát értették-e alatta: „1) Likacsok vagyis kis fiókok, vagyis ilyen fiókokból álló csoport, szövedék, a méhkasokban, melyekbe a méhek a mézet gyűjtik, vagy melyek néha üresen is maradnak. E szövedék viaszanyagból áll. 2) Átv. ért. hasonló szövedékek a növényi és állati testek szerkezetében. (Cellula, Zelle)." Összetételei azonban egyértelműen a modern biológiai jelentést igazolják: *sejtborék* „A sejt legkülsőbb része, mely a sejttartalmat szakadatlanul köröskörül zárja. (Zellmembran [=sejthártya], Zellwand [=sejtfal])"; *sejtképzeny* „A sejt életelve s leglényegesebb része. (Plasma, protoplasma)"; *sejtmag(csa)* „sejtben levő, gömbalaku testecske, mely a sejtképzeny egy részének megsűrűsödéséből veszi eredetét. (Cytoblast, Zellenkern)"; *sejtnedv* „Folyadék a sejtben, vagyis az ebben levő többféle anyag feloldott állapotban. (Zellflüssigkeit)" (CzF.).

2.4. Agy

Az idegrendszer működésének megismerésében is sokat haladtak előre az orvosok. Megszületett a kísérleti élettan, felismerték az idegek vezetőképességét, a gondolkodást pedig a szürkeállománnyal hozták kapcsolatba (Joó 2012).

A magyar *agy* eredetileg nem a központi idegrendszer részét jelentette, hanem a 'koponya, a fej csontos vázának felső része' jelentésben volt használatos (TESz. 1405 k.). Ezt a jelentést az ősi gyógyító eljárás, a koponyalékelés emlékét őrző *agyafúrt* összetétel is bizonyítja (TESz. *agyafúrt*). A 16. század első harmadában az *agy* jelentésszerkezetében jelentéseltolódás indult meg az *agya koponyája*, *agykoponya*, *főkoponya* típusú birtokos szerkezetek hatására (TESz. *koponya*): az eredetileg 'merítőedény' jelentésű *koponya* a 'fej csontos váza' jelentésben az *agy* helyébe lépett, eközben annak jelentése a 17. század folyamán az 'agyvelő' jelentés felé tolódott

el. Anatómiai névként Bugát Pál vezette be a latin *cerebrum* megfelelőjeként az *agy*, a *cerebellum* helyett pedig az *agyacs* (ma: *kisagy*) elnevezéseket (Bugát 1828b: 7). A SzH. tovább árnyalja az *agy* jelentéseit: „szűkebb értelemben cerebrum [=nagyagy], tágabb értelemben encephalon [=agyvelő]". Bugát a *gerincvelő* helyett a németből fordított *gerincagy* (*cerebrum vertebrale*) elnevezést szorgalmazza, hogy a szerv magasabbrendűségét ezzel is jelezze.

A CzF. az *agy* mindkét jelentését, a régit és az újat is dokumentálja: „A fej azon csontnemű, szilárd, félgömbölyű része, mely a velőt foglalja magában, s rendesen koponyának mondatik. Innen agyvelő am. az agyban foglalt velő". Átvitt értelemben pedig „a koponyának lágy fehér anyagból álló velőnemű tartalma, agyvelő, t. i. tartalmazó a tartalom helyett." A szótárban adatolt összetételekben az *agy* túlnyomórészt 'agyvelő' jelentésű: *agyalap*, *agyboríték*, *agyborozda*, *agygerenda* (corpus callosum), *agyhártya*, *agyháló*, *agykér*, *agysátor*, *agyvelő* az 'agy részei', *agybódulás*, *agydüh*, *agygyulladás* (*agyvelőgyulladás*), *agylob*, *agyseb*, *agysérülés*, *agyvízkór* az 'agy betegségei', *agygiliszta* és *agykerész* a 'juhoknál a kergekór okozója', *agykés* és *agyvéd* az 'agy boncolásához használt eszköz' jelentésben. Egyetlen összetételben található meg az *agy* régi 'koponya' jelentése, az *agyfúró* esetében: „Sebészi eszköz, melylyel a koponyacsontok megsérülése esetében a koponyát átfurják (Trepanum)" (CzF.). Ezekből a szaknyelvi adatokból arra következtethetünk, hogy a szótár írásakor az *agy* jelentésváltozásának folyamata befejeződött.

2.5. Fertőzés, ragály és oltás

A 18. század a pusztító járványok kora volt, pestis és kolera tizedelte a népességet. A fertőző betegségek pontos okát nem ismerték még, de terjedésük mechanizmusát egyre jobban kitapasztalták. Velencében már a 14. század óta alkalmazták a karantént, a fertőzőgyanús személyek negyvennapos vesztegzár alatt tartását. Az 1755–1757-es magyarországi pes-

tisjárványt elkülönítéssel és a fertőzött tárgyak elégetésével, kifőzésével állították meg (Regöly-Mérei 1969).

A *fertőz* és *fertőzés* a 'sáros fürdő, mocsár' jelentésű *fertő* származékai (TESz. *fertő*). A *fertőz* ige 'bemocskol, bepiszkít' > 'erkölcsileg beszennyez' > 'bujasággal megront' > 'nemibetegséggel megfertőz' > 'ragályos betegséggel megfertőz' jelentésfejlődésen ment át (vö. Ballagi *fertez*). Mai köznyelvi jelentése a latin *inficio* (*infectio*) 'beszennyez, megfertőz', *contamino* (*contaminatio*) és *contingo* (*contagium*) 'megérint, beszennyez, megfertőz' hatására keletkezhetett. Az orvosi művekben is nemibetegséggel kapcsolatosak az első adatai: „a' ragadványos formáknál teszi az elragadás' vagy fertőztetés időszakaszát, Stadium infectionis, és ez a' kankut olly nyilván előzi-meg, hogy azt néha a' tőkéletlen elragadás' egy nemének gondolhatni" (MTSz. 1830. Horváth ford.). A SzH. a *fertőz* igével és származékszavaival bőségesen adatolja az orvosi jelentést: *fertez* 'inficit, contaminat', *fertezés* 'infectio', *fertező* 'contagiosus', *ferteződés* 'infectio', *ferteződik* 'inficitur, contaminatur', *fertődzékeny* 'contaminabilis', fertődzékenység 'contaminabilitas'. Ezzel szemben a CzF. sem a *fertőz / fertez*, sem származékai (*fertőzés*, *fertőzet / fertezet*, *fertőzetlen / fertezetlen*, *fertőzik / fertezik*, *fertőztet / ferteztet*, *fertőztetés / ferteztetés*) szócikkeiben sem közöl 'betegséget terjeszt' jelentést: „Fertővel, azaz mocsokkal, sárral undokít, utálatossá tesz, beszennyez; erkölcsileg megszeplősít" (CzF.). Bár a *ragályoz* és a *dögösít* szócikkek meghatározásában is szerepel a „valamivel fertőztet" szerkezet, „Ragálylyal fertőztet", illetve „dögkórral fertőztet", a szótár írói feltehetően nem tekintették a 'betegséget terjeszt' jelentésfejlődés folyamatát lezártnak. A *fertőtlenít* ige pedig csak a 19. század végétől adatolható *fertőtleníteni* (1881); majd *fertőtleníteni* (1890) alakban: „Valamint a „desinfectio" új művelet, a neve is legújabbkori, legalább mi nálunk" (NyÚSz. 80.).

A fertőző betegségek egy másik jellegzetességét ábrázolja a *ragad* igéből képzett nyelvújítási *ragály* (1813–15). A *ragad* ige '<fertőző betegséget> terjeszt' jelentésben először a 15. századból adatolható, a belőle képzett *ragadvány*, *ragadovány* főnevek 'járvány, fertőzés' jelentésben pedig a 16.

század elejéről (TESz. *ragad*). A SzH.-ban *ragály*on kívül megtalálható a *ragályos* melléknév, a *ragályanyag*, *ragályhajlam*, *ragálykór* főnév, valamint a *ragályfertőzet* tautologikus kifejezés is. A CzF.-ban a *ragály* „Betegség neme, illetőleg működése, és tulajdonsága, melynél fogva az érintkezőkre általmegy, s azokat hasonló betegségbe ejti" jelentéssel szerepel, szócsaládjába tartozik a *ragálymentes* mellett a *ragályos*, *ragályosít* és a *ragályoz* „Ragálylyal fertőztet, ragadós betegségbe ejt, a ragályt mással közli". A *ragály*-lyal megegyező jelentésű *ragadvány*, valamint a *ragadós* melléknév tartozik még a szócsaládba: „mondják átszármazó, járványos, terjedő nyavalyákról: Ragadós rüh, kosz" (CzF.). A szótár ezen kívül adatolja még a *dögösít* „dögkórral fertőztet" és *dühragály* „Dühkórban kifejlett fertőztető anyag, mely érintés által ragadós. Másképp: dühméreg" főnevet is.

Európában a fertőző betegségek közül elsőként a himlő megelőzésére alkalmaztak immunizáló eljárást a 18. század elején. A Kínában már ősidők óta elterjedt módszer szerint a himlős beteg beszáradt pörkjéből vett anyagot juttattak immunizálás céljából az egészséges ember orrnyálkahártyára vagy bőrön ejtett sebébe. Az eljárás a *variolatio* (<*variola* 'himlő') vagy a kertészetből vett hasonlattal *inoculatio* (<latin *oculus* 'szem, rügy') 'szemzés' vagy *insitio* (<*insero* 'beilleszt') 'oltás' elnevezést kapta. A mai értelemben vett védőoltást a tehénhimlő kórokozójával 18. század végétől kezdték adni, ezt azonban *vaccinatio*-nak (<*variola vaccina* 'tehénhimlő' <*vacca* 'tehén') nevezzük (Kiss 2017). A magyar *olt* ige 'immunizáló anyagot a bőrfelületen keresztül a szervezetbe juttat' jelentésben először 1790-ből adatolt (TESz. *olt*[1]). Jelentésszerkezetében az oltás két módszere összemosódik, ahogy a CzF. az *olt*[2] jelentéséből kitűnik: „Állati testbe bizonyos kóranyagot, pl. himlőt igtat, hogy megfogamodván a valódi kártékony himlőbetegségnek elejét vegye. Kis gyermekekbe tehénhimlőt oltani". A szótárban címszóként szerepel még az *oltás*, *himlőoltás*, *himlőoltó* és a *védhimlő*. A SzH. az *olt*, *oltás*, *beoltás* és újraoltás (revaccinatio), *oltóanyag* és *oltófecskendő* szavakat tartalmazza.

2.6. Oxigén és higany

A 18. század végén Lavoisier felfedezései adtak lendületet a kémia fejlődésének. Ő jött rá arra, hogy a víz vegyület, felfedezte az oxigént, leírta az oxidáció folyamatát és ebből levezette az anyagmegmaradás törvényét (Szemrád 2009). A kémia eredményeinek tolmácsolását és magyar nyelven való művelését megnehezítette, hogy a népnyelvben még a leggyakoribb elemeknek, anyagoknak a neve is hiányzott, vagy ha léteztek elnevezések, azok nem voltak egységesek és egyértelműek. A magyar kémiai műnyelv tervezetét Schuszter János készítette el. Nevezéktana megalkotásakor elődjeihez hasonlóan egyaránt támaszkodott a nemzetközi és a már meglevő régi magyar nevekre (Szőkefalvi-Nagy 1972).

Az *Oxygenium* elnevezést is Lavoisier alkotta meg, jelentése 'savképző' (<görög **ὀξὺς** 'savanyú'). Szinte mindegyik korai szaknyelvújító ezt a jelentésjegyet használta fel az elem magyar nevének megalkotásában: *savanyusági matéria*, *savanyító*, *savanyítószer*, *savanyszer*, a Schuszter által 1827-ben alkotott *savító* is (Gazda 2016). Az oxigén másik korabeli neve az Irinyi nevéhez köthető *éleny* (1839., NyÚSz.), amely azonban a SzH.-ban a *savító*, *savított*, *savítólég*, *savítósark* mellett nem kapott külön szócikket, csak a *savító* szinonimájaként fordul elő az **élenylég**, **élenysark összetételekben.** Az *éleny* az *éltetőelem*, *éltetőtárgy*, *éltető levegő* szókapcsolatból (SzH.), illetve az *él* igéből az oxigén legfontosabb funkciójára utalva, az *arany* alapján kikövetkeztetett *-any /-eny képzővel kapta a nevét:* „A légalakú vegyelemek egyike, mely ezen nevezetet azon sajátságánál fogva nyerte, hogy az az élet fentartására múlhatlanul megkivántatik" (CzF.). Az élenyen kívül a szótárban megtaláljuk az élenyít 'oxidál', élenyítés 'oxidálás', élenyül 'oxidálódik' és az élenyülés 'oxidálódás', valamint az élenyvesztés címszavakat is. A kémiai ismeretek fejlődését is tükrözi a SzH.-hoz hasonlóan a CzF. *savító* szócikke is: „A savnak egyik fő alkatrésze. Legtöbb testeknek savítója az éleny, másoknak pedig az élenynyel hasonműködésü anyagok, úgymint: *halvany* [=klór], *büzeny* [=bór], *iblany* [=jód], *folyany* [=fluor],

kéneny [=kén], *reteny* [=szelén], *kékleny* [=kobalt], és a savnemző fémek közől: *mireny* [=arzén], *irany* [=tellúr], *dárdany* [=antimon]" (CzF.).

A higany azon kevés fém egyike, amelynek volt régi magyar neve. Az ótörök eredetű, a 16. századtól a 19. századig használt *kéneső* összetétel, jelentése 'élősdiek ellen használt folyadék', a *kén*nel nincs etimológiai kapcsolata. A *kénesőt* kiszorító *higany* nyelvújítási szó, Bugát alkotása a *híg* melléknévből az *-any* képző segítségével (TESz.). Az elnevezés alapja az, hogy „A mi légmérsékletünkben híg, vagyis folyó természetü, ezüstfehérségü fém" (CzF). Ezt a tulajdonságát ábrázolják a latinizált görög eredetű *hydrargyrum* (<ὕδωρ 'víz' + ἄργυρος 'ezüst') és a latin *argentum vivum* 'eleven ezüst' (vö. német *Quecksilber*, angol *quicksilver*, francia *vif-argent*) elnevezések is. A higanyt a tiszta arany előállítására használták, ezért az alkimisták az összes alkímiai átalakulás szimbólumának tartották. Az alkímiában a higanyt *Mercurius* reprezentálja (angol *mercury*, francia *mercure*). A planétákhoz rendelték a fémeket és a hét napjait is. A Merkúr bolygó napja a szerda (*dies Mercurii*, francia *mercredi*), ezzel magyarázható a higany Schuszter által alkotott *szer(e)dany* (SzH.) (<*szerda*) elnevezése. A CzF. egyaránt dokumentálja a *higany* és a *kéneső* elnevezéseket is. A gyógyításban ősidők óta használt higany orvoslásban betöltött szerepéről tanúskodnak a *higanyír*, *higanykenőcs*, *higanytapasz* összetételek (CzF.).

Bár Schuszter tervezete szerint eredetileg csak a fémek nevét képezték volna az *-any* képzővel, a halála utáni években Bugát, Irinyi és Nendtvich által megújított kémiai szaknyelvben más szótövekre is kiterjesztették használatát. Így jött létre például a *halvany* [=klór], a *köneny* [=hidrogén] vagy maga az éleny is. Az 1870-es évekre megállapodó kémiai szaknyelv sok esetben visszatért a nemzetközi elnevezésekhez és a régi magyar nevekhez. A valamikor igen széles körben használt *-any* képző csak a *higany* és a *horgany* [=cink] nevében maradt fenn (TESz.).

2.7. Villamosság

Az elektromosság és mágnesesség jelenségét már a görögök is ismerték, villamos áram hétköznapjainkban való felhasználását azonban csak a 18. századi felfedezések tették lehetővé. A leydeni palack, a későbbi kondenzátorok őse lehetővé tette az elektromosság tárolását. A részecskék pozitív elektródtól a negatív felé való áramlásán alapul a modern terminológia áram (angol *current*, francia *courant*, német *Strom*, orosz ток) terminusa.

Szily Kálmán (1879: 329–330) a következőképpen foglalja össze az elektromosság fogalmának magyar elnevezéseit:

> „A testeknek azt a sajátságos, de különben teljesen meghatározott állapotát, a melyet a deák *electricus*-nak, a német *elektrischnek* nevez, Molnár János kanonok, az első magyar physika írója 1777-ben *gyántás*-ra magyarosítja; Dr. Zay Sámuel 1791-ben a *tűztartó* szóval próbál szerencsét; Fábián József 1803-ban az *elektromos* szót javasolja; Varga Márton 1808-ban elsőbbséget ad a *menyköves*-nek; Katona Mihály 1814-ben visszatér az *electrumos*ra; Pethe Ferencz 1815-ben megint újat gondol ki s a *gerjedő*-t lépteti föl; Bugát Pál 1836-ban a *berzegenyes*-t, a mit már a Mondolat 1813-ban kifigurázott, *berzes*-re amputálja; Tarczy Lajos 1838-ban fölkapja a Toldy-csinálta *villanyos*-t; de 1843-ban már megbánja és használni kezdi a *villamos*-t; a 60-as évektől fogva, Szabó Józsefnek az akkori purista-dühöt elitélő, igen helyes felszólamlása után lábra kap az *elektrikus* meg az *elektrikai*; míg végre a legújabb években a *villámos* kezd tért foglalni."

Az *elektromos*, *elektrikus* nevek a görög ἤλεκτρον 'borostyán' szó származékai. A névhasználat alapja az, hogy az elektromosság jelenségét elsősorban a borostyánkő dörzsölésével idézték elő (TESz. *elektromos*). A borostyán vagy borostyánkő megkövesedett gyanta, ez motiválta a nyelvújítási *gyántás* elnevezést. A többi terminusalkotási kísérlet az elektro-

mosság által előidézett jelenségekhez kapcsolódnak. A *tűztartó*, *menyköves* és a *gerjedő* a szikrára, illetve a villámlásra, felvillanásra, valamint a jelenséget kísérő hanghatásra utalnak. Az elektromosság ma is élő *villany* és *villamos* terminusai nyelvújítási szóképzés termékei. Ugyanabból a 'fény, világosság' jelentésű *vil-* ~ *vill-* > *vir-* ~ *virr-* tőből származnak, mint a köznyelv *világ*, *világos*, *villám*, *villan*, valamint *virág*, *virrad* szavai: a *villamos* a *villam -s* képzős származéka, *villany* pedig az *-any* / *-eny* képzővel jött létre, míg a *villány* a *villám* hatására alakulhatott ki (TESz. *villamos*, *villany*). A 19. században az alakváltozatok egymás mellett éltek: *villám* (1859), *villámos* (1783), *villámosság* (1896), *villam* (1843), *villamos* (1843), *villamosság* (1886), *villany* (1831), *villanyos* (1835), *villanyosság* (1834) (TESz.). A CzF. a *villany* terminust részesíti előnyben: „Az egész anyagi természetben szétterjedve rejlő folyadék vagy erő, mely ezen erő tekintetében egymástól különböző testek (villanyvezetők és nem vezetők) dörzsölése által kibontakozva gerjedésbe jő, más könnyű testeket magához húz, nagyobb mérvben, pattogva, recsegve szikrázó fényt bocsát stb. (Electricitas, Electricität)." A *villany* származékai és összetételei közül a következőknek van önálló szócikke: *villanyerő*, *villanyerőmű*, *villanygép*, *villanyít*, *villanymérő*, *villanymutató*, *villanyodás*, *villanyodik*, *villanyos*, *villanyosít*, *villanyosítás*, *villanyosodás*, *villanyosodik*, *villanyosság*, *villanyoz*, *villanyozás*, *villanysűrítő*, *villanyszikra*, *villanyterhes*, *villanyüveg*, *villanyvezető*. Az előbbieken kívül adatolja a *villam*, *villamos*, *villamosság*, *villamoz*, *villamméró*, *villamszikra* alakváltozatokat és összetételeket is. A Bugát által alkotott *berz* 'electricitas' (SzH.) és származékai a *borzad* igével vannak kapcsolatban (TESz.). Az elnevezés a dörzselektromosságtól statikusan feltöltődő és felegyenesedő szőrzet képét idézi. A CzF. a *berz* szócsaládjából a következőket dokumentálja: *berzanyag*, *berzáradás*, *berzecz*, *berzeczes*, *berzeczesség*, *berzerő*, *berzerőmű*, *berzez*, *berzfény*, *berzfuvalom*, *berzkalauz*, *berzmozdító*, *berzmutató*, *berznemvezető*, *berzoszlop*, *berzözön*, *berzpisztoly*, *berzsárkány*, *berzsűrítő*, *berzszikra*, *berztartó*, *berztelep*, *berzterelés*, *berzütés*, *berzvisszalökés*, *berzvezető*.

3. Következtetések

A CzF. a többször változtatott előzetes koncepció és a nehéz körülmények ellenére hiteles képet nyújt a korabeli szaknyelvek terminológiájának állapotáról. Címszavai között megtaláljuk a régi és az új, szaknyelvi nyelvhasználat által igazolt terminusokat is. Meghatározásai a 19. századi tudományos igényeknek megfelelően vannak megfogalmazva.

A vizsgált szaknyelvi fogalmak megnevezésére szolgáló terminusok alapján a 19. századi természettudományos szaknyelvek terminológiái eltérő kidolgozottsági szintet mutatnak, ezt a terminusalkotó eszközök megválasztása is befolyásolhatta. A purista törekvések szellemében minden szaknyelvben kerülték az idegen terminusok közvetlen átvételét. Az orvosi nyelv legfőbb terminusalkotó eszköze a latin minták tükrözéssel való tudatos másolása volt. Ennek valószínűségét az egyes terminusok esetében megfigyelhető népes szinonimasorok jelenléte is alátámasztja. A tükrözéssel való terminusalkotás hozzájárult a nemzetközi terminológia fogalomrendszerének és szaknyelvi képének megismeréséhez, a terminológia egységesüléséhez és a terminusok gyorsabb rögzüléséhez. Bugát Pál munkásságának köszönhetően az orvostudomány szaknyelve tűnik a leggységesebbnek. Azok a szaknyelvek kevésbé voltak sikeresek, amelyekben a fogalmak megismerése után saját szemléletű megnevezéssel próbálkoztak, mivel a gyakorlati nyelvhasználatban nehezebb volt a szinonimák közötti választás. Ezen terminusok sorsa különbözőképpen alakulhatott: végül kiszoríthatta őket a nemzetközi név, mint az oxigén esetében láthattuk, de meg is maradhatott egyenértékű, szinonimikus használatuk, mint az elektromosság, villamosság, villanyáram esetében.

A CzF. szaknyelvi terminusainak rendszerszerű feldolgozása nemcsak a 19. századi szaknyelvek történetének alaposabb megismeréséhez járulhat hozzá, hanem segíthet bennünket a napjaink szaknyelvi folyamatainak helyesebb megértésében is.

IRODALOM

- Ballagi Mór 1868. *A magyar nyelv teljes szótára*. Heckenast Gusztáv. Pest.
- Bugát Pál 1828a. *Az egésséges emberi test boncztudományának alapvonalai. Hempel Adolf Fridrik után németből fordítva Bugát Pál által*. Trattner. Pest.
- Bugát Pál 1828b. *Boncztudománybeli mű- meg azon ritkább szavaknak deák–magyar szótára, melyek ezen munkában előfordúlnak*. Trattner. Pest.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* I–VI., [I–IV.] Emich Gusztáv. [V–VI.] Athenaeum. [I–V.] Pest [VI.] Budapest.
- *Erdészeti Lapok* 1865. http://erdeszetilapok.oszk.hu/00358/pdf/00358_229-246.pdf
- Földi János 1801. *Természeti história. A' Linne Systémája szerént*. Wéber Simon Péter költségével, és betűivel. Pozsonban.
- Füv. = Diószegi Mihály–Fazekas Mihály 1807. *Magyar fűvész könyv. Melly a' két magyar hazábann található növényeknek megesmerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerént*. Nyomtatta Csáthy György. Debreczenbenn.
- Gazda István 2014. *A Magyar Tudományos Akadémia 1831 és 1848 között megjelent kiadványainak nyomtatástörténeti megjegyzésekkel és teljes szövegű online hozzáférést lehetővé tevő linkekkel ellátott bibliográfiája*. A Magyar Tudománytörténeti Intézet tudományos közleményei 14. Magyar Tudománytörténeti Intézet. Budapest.
- Gazda István 2016. A kémiai elemek magyar neveinek változásai a periódusos rendszer megalkotásáig. 1745–1869. *Ponticulus Hungaricus* 20. 3. http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/gazda-istvan-kemiai-elemek-nevei.html
- Hooke, R. 1665. *Micrographia. Some Physiological Descriptions of Minute Bodies Made by Magnifying Glasses with Observations*

and Inquiries Thereupon. Shimmin, R., Edkind, K. (prepared by) 2005. The Project Gutenberg eBook. http://www.gutenberg.org/files/15491/15491-h/15491-h.htm [Letöltve: 2013. 05. 28.]

- Joó József Gábor 2012. A központi idegrendszer megismerésének fontosabb állomásai. *Horus* 153. 6. 235–239.
- Kiss László 2017. Égnek legszebb ajándéka. Barangolás a himlő elleni védőoltás magyarországi kultúrtörténetében. Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet. Budapest.
- MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár http://www.nytud.hu/hhc/
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára*. MTA Nyelvtudományi Intézet. http://nagyszotar.nytud.hu/index.html
- NyÚSz. = Szily Kálmán (szerk.) 1902 / 1992 Reprint. *A magyar nyelvújítás szótára*. Hornyánszky Viktor / Nap Kiadó. Budapest.
- Regöly-Mérei Gyula 1969. Fejezetek a fertőző betegségek történetéből. Gerlóczy Zsigmond emlékére. *Orvostörténeti Közlemények* 50. 57–86.
- Reisinger János 1831. Magyarország legnevezetesb bögölyeinek különrajza. *Orvosi Tár* 1. 4. 1–7.
- Szemrád Emil 2009. *Tudománytörténet. Jegyzet a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola hallgatói számára*. Rákóczi-füzetek LXV. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Beregszász.
- SzH. = Bugát Pál 1843. *Természettudományi szóhalmaz. Összegyüjté, és szószármaztatási elvekkel vegyité Bugát Pál*. A Magyar Királyi Egyetem betűivel. Budán.
- Szily Kálmán 1879. A természettudományi műnyelvről a magyar irodalomban. *Természettudományi Közlöny* XI. 121.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán 1972. A magyar kémiai szaknyelv kialakulása. In: Szabadváry Ferenc–Szőkefalvi-Nagy Zoltán *A kémia története Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest. https://www.kfki.hu/~cheminfo/hun/teazo/gyujt/nyelv2.html
- TESz. = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

ÖSSZEFOGLALÓ

A természettudományos szaknyelvek állapota a Czuczor–Fogarasi-szótár tükrében

A 18. század folyamán a természettudományok gyors fejlődése a szaknyelvi terminológiák átalakulását is magával hozta. A tudományok magyar nyelven való megszólaltatását a szaknyelvújítás mozgalma tette lehetővé. Munkámban a 19. századi természettudományos szaknyelveink terminológiájának állapotát, kidolgozottsági szintjét és a terminusalkotás módszereit vizsgálom néhány általam jellemzőnek ítélt terminus alapján, mint például *bibe*, *rovar*, *lárva*, *sejt*, oltás, *higany* vagy *villamosság.* Az eredeti elképzelések szerint a Czuczor–Fogarasi-szótár a szaknyelvek szókincsét is tartalmazta volna. Bár a Nagyszótár szaknyelvekkel kapcsolatos tervei nem valósultak meg, vizsgálatom alapján hiteles képet nyújt az egyes terminusok szaknyelvi használatáról, beágyazottságáról, szinonimáiról. A korszak leggyakoribb és leghatékonyabb terminusalkotó eszközének a tükrözés bizonyult, nyelvújítók belső magyar terminusalkotásai sokszor nem tudtak gyökeret verni. Nemcsak egy-egy terminus történetét kísérem figyelemmel, az adott fogalmat megnevező szinonimikus terminusok segítségével komplex terminológiatörténeti vizsgálatra teszek kísérletet.

Kulcsszavak: nyelvújítás, szaknyelvek, terminográfia, terminusalkotás, kalkok

ABSTRACT

The condition of the technical language of natural sciences in the light of the Czuczor–Fogarasi Dictionary

During the 18th century the rapid development of natural sciences also resulted in the transformation of the scientific terminologies. The techni-

cal language reform movement made it possible to use Hungarian in the field of science. In my study I examine the condition, the level of elaboration and the term creation methods of the Hungarian scientific terminology in the 19th century on the basis of some characteristic terms, such as *bibe (pistil)*, *rovar (insect)*, *larva (larva) sejt (cell)*, *oltás (inoculation), higany* (*mercury*) or *villamosság (electricity).* According to the original concept, the Czuczor–Fogarasi Dictionary would have contained the terminology of the scientific languages, as well. Although this was not realised, According to my analysis, the Dictionary presents a faithful picture of the use, the embeddedness and the synonyms of the particular terms. The most frequent and most effective term-creating tool of the period was calquing quite often the internal Hungarian terms created by neologists could not take roots. I do not only monitor the history of the selected terms but I also make an attempt to carry out a complex terminology-historical examination with the help of synonymic terms designating the particular concepts.

Keywords: language reform, technical languages, terminography, term creation, calques

GYÖKSZÓTÁR ÉS NYELVJÁRÁS: A GYÖKRENDRE ÉPÍTŐ SZÓTÁRAKNAK A TÁJNYELVEKHEZ VALÓ VISZONYA

FERENCZI GÁBOR*

1. Bevezetés

A magyar nyelvtudomány történetének szótárírói hagyományát vizsgálva rögvest világossá válik, hogy Czuczor Gergelynek és Fogarasi Jánosnak *A magyar nyelv szótára* című munkája nem előzmény nélküli a gyökrendre építő szótárak sorában. Elemzésem alapjául további két olyan szótári munka szolgált, amely a Czuczor–Fogarasi-szótár közvetlen előzményének tekinthető: Kresznerics Ferencnek a *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal* című műve, valamint Kassai Józsefnek a *Származtató, s gyökerésző magyar-diák szó-könyv, a mely a magyar szókat gyökeröknél fogva nyelvtanítólag, s itéletesen adja elé* című szótára (a tudománytörténeti adalékokat, valamint a CzF. további előzményeit ld. bővebben: Németh 2007: 14–15; 176).

* Szakmai munkatárs (Magyar Nyelvstratégiai Intézet)

A szerzőknek az anyanyelvjárásukkal, illetve egyéb, a nyelvhasználatukat potenciálisan alakító nyelvjárásokkal való kapcsolatának – életrajzi-tudománytörténeti szempontú – rövid áttekintése után, a fent említett három szótári munkát egymás mellé állítva vizsgálom. Azt vázolom fel, hogyan viszonyulnak a szerzők a tájszavakhoz, tehát hogy az általuk összeállított szótári anyagban országos viszonylatban **milyen mennyiségben és milyen elméleti-módszertani megfontolás alapján szerepeltetnek tájnyelvi elemeket.**

2. A szótárírókról általában

Mindegyik szótáríróra érvényes: az egyetemes műveltséget nemcsak mind magasabb szinten kívánta birtokolni, hanem munkássága által tudatosan törekedett arra, hogy kamatoztassa is a magyar tudományos életnek a reformkorban egyre gyarapodó szellemi közkincsét. Érdemeik elismerését bizonyítja, hogy mindegyikük felvételt nyert a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak sorába – ahogyan ama sajnálatos tény is közös életrajzukban, hogy a szerzők egyike sem vette kezébe fáradozása eredményét, szótári munkája teljességének nyomtatott kiadását. Meghatározta szótárszerkesztői elképzelésüket vidéki származásuk, s az a tény, hogy egymástól – kisebb-nagyobb mértékben – eltérő vidékek szülöttei voltak.

2.1. Kresznerics Ferenc

A szerzők közül a legidősebb, Kresznerics Ferenc 1766-ban született Iváncon. Gyermekkorát itt töltötte, ezért megállapítható, hogy a nyugat-dunántúli nyelvjárási régió őrségi csoportjának anyanyelvjárási beszélője

volt.[1] Tanulmányai során hathatott rá e nyelvjárási régió északnyugat-dunántúli nyelvjárási csoportjának nyelvváltozata Szombathelyen és Sopronban, illetve papnövendékként Pozsonyban tartózkodván a szomszédos nyelvjárási régió, a közép-dunántúli–kisalföldi régió déli részének, a csallóközi–szigetközi nyelvjárási csoportnak a tájnyelve.

Noha tapasztalatszerzés végett néhány évi kitérővel bejárta az ország több megyéjét, aktív korát javarészt a Szombathelyi Egyházmegye területén töltötte (így Nádasdon, Salomváron, Iváncon és Zalaegerszegen), ezért anyanyelvhasználatát alapvetően mégiscsak a már említett őrségi nyelvjárás, illetve a nyugat-dunántúli nyelvjárási régió másik két, szomszédos csoportjának, az északnyugat-dunántúlinak és a zalainak a tájnyelve határozta meg (ld. Juhász 2003a: 264–265). – Nem tagadván a tényt, hogy kifinomult tudományos érzéke révén más tájak nyelvjárási vonatkozásaira is felfigyelhetett (bizonyára fel is figyelt) a tanítványaival más vidékeken töltött utazásai során. Nagy gondot fordított a magyar közmondások (vagyis: a népi beszédmód szóelőfordulásai és frazeológiai alakulatai) gyűjtésére, s erre buzdította tanítványait is.

1812-től Ságon (napjainkban: Celldömölk-Alsóság) működött tovább plébánosként. Kutatói tevékenysége töretlen. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy 1808-ban, majdnem két évtizedes gyűjtőmunka után kezdi el rendszerezni szótára anyagát. A Ságon töltött plébánosi szolgálat nagyban hozzásegítette ahhoz, hogy elkészíthesse élete fő művét, a *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal* című szótárt. Ennek első köte-te 1831-ben, második pedig egy évvel később, 1832-ben jelent meg – ez utóbbit már nem érhette meg, mivel Ságon az év januárjában elhunyt (ld. Szinnyei 1891–1914, továbbá ld. még Lőcsei 2012: 6–7).

1 Juhász Dezsőnek a MNyA. tanulságaira építő nyelvföldrajzi felosztását főbb vonalaiban érvényesnek tekinthetjük a 19. századra nézve is; a nagyobb népességmozgások ekkorra már lezajlottak.

2.2. Kassai József

Kresznericsnél csak egy évvel volt fiatalabb a másik szótáríró, Kassai József, ő 1767-ben született egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kis településen, Bodrogkisfaludon. Tanulmányait Tokajon kezdte, majd a kassai főgimnáziumban folytatta. Kassainak mind szülőfaluja, mind az ettől hozzávetőlegesen 15 kilométerre, nyugatabbra található plébánosi szolgálati helye, Szerencs nyelvjárási szempontból átmeneti zónában található (ld. Juhász 2003a: 264–265), északnyugatról a palóc régió keleti tömbjének, délkeletről pedig az északkeleti nyelvjárási régió szabolcs-szatmári csoportjának nyelvjárási sajátosságai érvényesülnek. 1790-ben való pappá szentelése és a Tarcalon eltöltött négyéves kápláni szolgálata után 1794-től egészen 1824-ig, tehát kereken harminc évig végzett buzgó lelkipásztori munkát Szerencsen. Minthogy szülőfaluja nagyon közel esik papi szolgálatának helyéhez, bizonyára jól ismerte e település nyelvjárását. Ettől függetlenül Kassai már fiatalkorában megismerkedhetett akár távolabbi vidékek nyelvjárásaival is. Amikor ugyanis püspöke egyenesen a pesti papneveldébe irányította tanulmányainak folytatására, felfigyelhetett az ország különféle vidékeiről érkezett, ott tanuló szeminaristatársak egymástól eltérő, táji nyelvhasználatára. Ezen felbuzdulva nyelvtani és lexikográfiai jegyzetek készítésébe fogott.

Nyugdíjba vonulását követően 1827-től foglalkozott szótárának megszerkesztésével. 1833 és 1838 között Pesten adta ki Szepessy Ignác pécsi püspök segédletével élete e jelentős művének, a *Származtató, s gyökerésző magyar-diák szó-könyv*nek első négy kötetét. 1842-ben hunyt el, Pécsett (ld. Szinnyei 1891–1914). – Sajnálatos tudománytörténeti tény: a kiadásban csak a *T* betűig juthatott, az ötödik kötet s az azzal együtt kiadott toldalékkötet csak 1962-ben látott napvilágot, ezt Gáldi László rendezte sajtó alá (ld. Gáldi 1962). A szótár sorsa érdekes párhuzamot mutat a Czuczor–Fogarasi-szótár pótkötetének, a konferenciánk középpontjában álló *Toldalék*nak a kiadásával és bemutatásával.

2.3. Czuczor Gergely

Az előző két nyelvtudósnál csaknem 35 évvel volt fiatalabb a harmadik, Czuczor Gergely. Czuczor 1800-ban született egy felvidéki településen, Andódon. Kisgyermekkorát itt és a tőle 15 kilométerrel keletebbre fekvő városban, Érsekújvárban töltötte, ő tehát a palóc nyelvjárási régió nyugati palóc csoportjának anyanyelvjárási beszélője volt. Tanulmányait Nyitrán, Esztergomban, majd Pozsonyban végezte. Miután a pannonhalmi főapát 1817-ben felvette a Szent Benedek-rendbe, először a győri líceumban, azután a pesti központi szemináriumban hallgatott hittudományt.

Ha sorra vesszük, hogy tanulóévei, majd később kutatói-tanári pályája alatt mely településeken fordult meg, kitűnik, hogy – nem számítva a feltehetőleg más, távolabbi vidékekről a központi szemináriumba érkező tanulók nyelvjárását – alapvetően két nagy nyelvjárási régió tájnyelve hathatott rá közvetlenül. Nyitrán az anyanyelvjárásával kapcsolatban már említett területnek, a palóc nyelvjárási régió északnyugati palóc csoportjához tartozó térségnek a nyelvjárása; Pozsonyban pedig (miként Kresznerics pályájánál már említettem) a közép-dunántúli–kisalföldi régió déli részének, a csallóközi–szigetközi nyelvjárási csoportnak a tájnyelve. Győrben és bencés rendjének központjában, Pannonhalmán e régió észak-dunántúli csoportjának nyelvjárásával érintkezett. Esztergomban – a régió észak-dunai csoportjától némelyest északkeletebbre – lényegében egy ugyanezen nyelvjárás sajátosságait mutató átmeneti terület nyelvjárásával került kapcsolatba (ld. Juhász 2003a: 264–265). (Későbbi oktatói tevékenysége helyszínének, Komáromnak a népnyelve is ez utóbbi nyelvjárási csoportba sorolandó.) Közvetlenül pappá szentelése előtt pesti központi szeminaristaként – szintúgy, mint Kassainak is – alkalma lehetett az ország különféle részeiről érkezett szeminaristák nyelvhasználata által távolabbi vidékek

nyelvjárási jegyeit, elemeit is megtapasztalni.[2] Az Akadémia nagygyűlése 1845-ben megbízta egy magyar, egynyelvű nagyszótár anyagának összegyűjtésével és kiadásával. A mű kiadása 1862-ben indult meg, de annak teljes kiadását Czuczor már nem érhette meg; Pesten 1866-ban elhunyt (ld. bővebben: Szinnyei 1891–1914).

2.4. Fogarasi János

Czuczor Gergely kortársa, munkatársa, a nála egy évvel fiatalabb tudós, Fogarasi János 1801-ben született az Abaúj-Torna vármegyei (ma: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei) településen, Felsőkázsmárkon (ma: Kázsmárk). Népiskolai tanulmányait itt végezte, majd később a hozzávetőlegesen tíz kilométerrel délnyugatabbra fekvő városban, Szikszón töltötte gimnáziumi éveit. Fogarasi a palóc régió keleti tömbjéhez tartozó Hernád vidéki csoportnak volt anyanyelvjárási beszélője. Főiskolai tanulmányait Sárospatakon végezte. E település nyelvjárási szempontból átmeneti területen fekszik: nyugatról a már említett nyelvjárási csoportnak; keletről, illetve délkeletről pedig az északkeleti régió szabolcs-szatmári csoportjának nyelvjárási jegyei érvényesülnek a nép nyelvében (ld. Juhász 2003a: 264–265).

Tanulmányai után jó ideig az említett térségben tanítóskodott, e területek nyelvjárási jegyei alakíthatták nyelvhasználatát. Megemlítendő: akadémiai nyelvészeti-nyelvbölcseleti tevékenysége mellett zeneszerzőként és jogászként is működött. Az Akadémia 1841-ben választotta rendes tagjai sorába. Kossuth Lajos meghívására Pestre költözvén – egyéb közéleti tevékenységei mellett – a Pénzügyminisztériumban volt tanácsos egészen a Batthyány-kormány Pestről való elmenekülésig. Pesten – vájt fülű ze-

2 Raboskodásainak helyszíneit – Buda, Bécs, Kufstein (Ausztria) –, továbbá a két, várbörtönben töltött időszak közti tartózkodási helyét, Tihanyt azért nem említettem, mert e települések vagy egybevágnak a már említett nyelvjárási régiók területének valamelyikével, vagy olyan városokról van szó, amelyekben nem magyarul beszélnek, s ezáltal – értelemszerűen – nem találkozhatott azok területi változatainak egyikével sem.

nészként, s akár nyelvészként is – felfigyelhetett az ország különféle vidékeiről idetelepült s itt élő emberek egymástól eltérő, táji nyelvhasználatára.

A szabadságharc után is Pesten vállalt munkát, hogy az Akadémiának még 1845-ben rá és Czuczorra bízott nagy feladatában, a nagyszótár szerkesztésében-elkészítésében továbbra is tevőlegesen részt tudjon vállalni. A szótári munkálatokat Czuczor halála után egyedül végezte, a hatodik kötet 1874-ben került ki a nyomdából. Fogarasi 1878-ban hunyt el (ld. bővebben: Szinnyei 1891–1914). Mai tanácskozásunkat éppen a szótár pótkötetének, a *Toldalék*nak a bemutatása alkalmából rendeztük meg.

3. A szótáraknak a tájnyelvekhez való viszonya

A következőkben azt vizsgálom, hogyan vélekednek a szótárszerkesztők szótáruk elméleti-módszertani bevezetőjében a tájnyelvi elemekről s alakulatokról.

3.1. Kresznerics szótára

A szótár mintegy 50 oldalas bevezetőjének utolsó lapján a következőt találjuk: „Sokat [ti. a szótári anyagba bevett, számos lexikai tételt] a' nép' szájából is hallottam, ezeket is, ha az igaz magyar mértéket meg ütötték, föl jegyezgettem, hozzá tévén, hol, mikor, és melly értelemmel hallottam" (Kresznerics 1831: L, a zárójeles beszúrás tőlem, F. G.) Láthatjuk: mindössze egy rövid bekezdésnyi helyet szentel a szerkesztő a tájnyelvi elemek bekerültének nyugtázására, megokolására. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a magyar gyökszótárírás történetében úttörő munkát végzett, s figyelme a formálódóban lévő magyar köznyelv mellett (mondhatnánk: a legnagyobb természetességgel!) a nyelv ezen részlegére is kiterjedt, felismerjük ennek jelentőségét, s nem csak mellékes beszúrásként tekintünk erre a részletre.

Megjegyzem: Kresznerics írói stílusára alapvetően jellemző a lakonikus tömörség, így ír erről egyik tanítványa, Szilasy János: „[…] irásmódja, általában szólván, inkább velős mint csínos […]" (Szilasy 1832: XVIII). A kortárs tudósok is felismerték Kresznerics szótárának jelentőségét, s méltatták annak tájnyelvi vonatkozásait is. Vörösmarty így írt róla a Tudományos Gyűjteményben: „sok jó gyökeret 's eddig ösmeretlen szót élesztе fel részint hallás után a köz nép nyelvéből" (idézi Tóth 1998: 66). A Magyar Tudós Társaság értékelésének egy részlete is álljon itt: „minthogy az minden eddigi szó-könyvek között legbővebb, gondosan és itéletesen igyekszik használni mindennemű kutforrásainkat, […] végre a […] tájszavakban, sajátságos kifejezésekben gazdag, s ekként a magyar szótári literaturában kitünő jelenet" (idézi Tóth 1993: 547).

Kresznerics nagyon sok beszélt nyelvi elemet (tájszavakat, frazémákat) válogatott be szótári anyagába, ezek mellett rendszerint ott áll a megjegyzés hiteléül: „Hallottam Ságon" – és a dátum. Ezzel egyben lokalizálja a szótárába bekerült tájnyelvi anyagot. Azonban a különféle szógyököknek csak kis részét bővíti olyan lexémákkal, melyekhez tájnyelvi változatokat is közöl (a szócikkek felépítésének kategorizálását ld. részletesebben: Tóth 1993: 546–547). Álljon itt néhány, ma is élő tájnyelvi példa: a *vi* gyök alá betagozott lexéma a *viggyan* – 'derül', 'virul' értelemben. Példamondattal adja meg a magyarázatot: „Eggyet vigygyant a' nap". „Hallottam Sághon 1820. Jun. 28.". Egy másik – a *ka* gyökhöz kötve: *kalisztál*, jelentését így közli: 'a' kerék, midőn agya meg tágulván ide oda binog, tánczot jár'. („Hallottam 1824. Jan. 17."). Előfordul, hogy néprajzi jellegű megjegyzést (alkalmasint etimológiai fejtegetést) is fűz a szócikkhez, mint például a *fo* gyök alá betagozott címszónál, a *fonnyadó*nál: 'Tabescens. it. az a' lé, mellyben a' nyers kolbászokat kifőzik'. Így folytatja: „Ez a' lé zsiros, és a' ki pattogzott kolbászok miatt töltelékes, a' cselédeknek bé rántva adják. Sörtvélyeseknek nem jó adni, mert azt tartják felőle, hogy a' hasok el száradd, és talán innen nevezik Fonnyadónak". S a már jól megszokott beszúrás: „igy hallottam Sághon 1818. Jan. 18.".

3.2. Kassai szótára

Kassai József említést tesz szótári bevezetőjében Kresznerics munkájáról, mint egyik fontos, egyes szócikkeknél etimológiai magyarázatokat is tartalmazó előzményszótárról[3] (Kassai 1833–1838: 15–16). Saját szótárának a tájnyelviséghez való viszonyát szótára elméleti-módszertani felvezetőjének XII. fejezetében tárgyalja – *Vidéki, 's Tartományos szavainkról* címmel.

Egyből kiviláglik, hogy Kresznericsnél sokkal bővebben és tervszerűbben teszi mindezt. Nyilvánvaló, hogy szemléletét meghatározta egykori mesterének, Baróti Szabó Dávidnak a tájnyelviségről s annak a formálódó köznyelvhez való viszonyáról alkotott elképzelése: a nyelvújítás hatására a régi nyelvből és a nyelvjárásokból vett szavakkal és fordulatokkal akarta a korabeli magyar nyelvet felfrissíteni (ld. Máté 1997: 133). A táji elemek szótárába való felvételének három okát említi: ezen változatok nagyban hozzájárulnak a nyelv gazdagságához; a köznyelvi szavak eredetéről feltehetőleg pontosabb képet lehet általuk kapni; továbbá az ország távolabbi vidékeire utazóknak gyakorlati segítséget kíván adni a helyi érvényű szavak megértéséhez.

Szótárában a Kárpát-medence egészének nyelvéből meríti élőnyelvi elemeit, frazeológiai alakulatait. Előfordul, hogy egy-egy tájszó elterjedtségi körét nagyvonalúan csak így jelzi: *Duna-melléki szó*, vagy *erdélyi szó*, azonban a ritkábban használt tájszavak esetében pontosabb lokalizálásra törekszik, azokat vármegyéhez, sőt olykor konkrét településhez köti. Duna-melléki tájszóként a *la ~ lya* gyöknél hozza például a *langy* 'langyos' alakot. Megjegyzi, hogy a Hegyalján és a Tisza-melléken *lágy-meleg* alakban ismeretes. Erdélyi tájszó a *majorság*, jelentését latinul adja meg: 'Altilia',

3 Kassai elméleti-módszertani szempontból erőteljes kritikával illeti az általa felsorolt, korábban megjelent előzményszótárak többségét, így Kresznerics szótárát is, de ennek áttekintésére – tekintettel dolgozatom témájára – ezúttal nem vállalkozom (ld. Kassai 1833–1838: 15).

vagyis 'baromfi'. (A szó önállóan nem fordul elő, csak az *ap* gyök alatt közölt *apró-marha* címszónál található meg.) A *gudutz ember* alakulat megfigyelése szerint Baranya vármegyében él, a *gu* ~ *gyu* gyöknél szótárazza, s jelentését így adja meg: 'semmire való, gaz ember, gurduly ember'. Konkrét településhez, Bodrogkisfaludhoz köti egy, a *ba* gyökhöz betagozott szóösszetételnek, a *bába-szalag*-nak az előfordulási körét; jelentése: 'Solanum Dulcamara', vagyis 'ebszőlő csucsor', 'keserű csucsor' (növénynév).

Más, korábbi szótárírók anyagából is merít, például Szenczi Molnár Albertéből, Sándor Istvánéból, Pápai Páriz Ferencéből s a többiéből. Megjegyzi, idézem: „[…] de a' Hegyaljai szókat, mint oda való lakos, és tanú-bizonyság, Szó-Könyvembenn, a' maga helyénn, mondom-meg, és meg-magyarázom" (ld. Kassai 1833–1838: 107–109; továbbá 9–10). E gondolat egyezést mutat a Kresznerics-féle szótárkészítői elképzelésnek tájnyelvre vonatkozó részével, és nyilvánvaló is: a saját anyanyelvjárási elemeinek, alakulatainak jelentését legárnyaltabban ő tudja megadni. Álljon itt néhány példa a „hegyaljai szók" közül is. A *ku* gyöknél található a *kurdol* ~ *kúrol* alakvariáns, jelentése: 'rá-hurít, kemény szókkal rakja, ortzázgatja, pirongatja és feddi'; a *gu* gyök alatt a *gubbaszkodik*, jelentése: 'öszve húzja magát'; illetve – a *ko* gyöknél a – *kotyogós ember*, azaz 'kapatos, ittas', latinul is megadja: 'semi ebrius homo'.

3.3. Czuczor és Fogarasi munkája

A CzF. mind tartalmára, mind felépítésére nézvést – sokkal átgondoltabb, következetesebb az eddig vizsgált két másik szótárhoz képest. Nem véletlen, hiszen – mint tudvalévő – e szerzőpáros gyökelméleti s gyökvizsgálati gyakorlatra építő szótárának elméleti-módszertani megalapozása során sok egyéb, korabeli, bölcseleti-nyelvészeti szakmunka mellett mintaként tekintett többek között az említett művekre is – s ebbe beleértendők azok tájnyelviségre vonatkozó részei is. Sőt, nemcsak alaposság, hanem korszerűség is jellemzi a nagyszótárt, tekintve, hogy a kortárs európai történeti-össze-

hasonlító nyelvészek is gyökökkel dolgoztak az idő tájt (ld. Németh 2007: 175–176; továbbá ld. bővebben tárgyalva: Telegdi 1992: 182–200). A bölcseleti nyelvészet képviselői a magyarra, mint emberi nyelvre részint az emberi szellem, értelem megnyilvánulási formájaként tekintettek, mindazonáltal nyelvüket – eredeti nyelvnek minősítvén – különlegesnek tartották, s mint ilyenről azt feltételezték, hogy minőségében más nyelvekhez képest hívebben őrzi a nyelvalkotás korának állapotát, elsősorban a szógyökökben.

Ezért Czuczor és Fogarasi arra vállalkozott, hogy nyelvünk természetének tökéletesebb megismerése érdekében a szókészlet elemeinek, jellegzetességeinek bemutatására, összefoglalására szótárírásba kezd. A szerzőpáros emellett a bölcseleti nyelvészet jegyében az emberi értelem egyetemes működésének nyelvünkben megtalálható törvényeit is fel kívánta tárni (Németh 2013: 107).

A szótár a bő százoldalas bevezető II. részének 4. szakaszában tárgyalja a nyelvjárási elemek kérdéskörét – *Táj és elavult szók* címmel. A szerzők több szempontból járják körül a kérdést, s kiemelik, hogy „a hasonlításnak különös segédforrásai a táj- és elavult szók". A szótárba bevett tájszavak köre nem korlátozódik egy-egy vidék nyelvjárására, azokat az egész magyar nyelvterület szókincséből merítik (CzF. I. 1862: 17).

Megdöbbentő, hogy az akkoriban korszerűnek számító gyöknyelvészeti elképzelésen túl olyan megállapításokat is tesznek, melyek a XX. századi, sőt olykor a mai általános nyelvészeti, továbbá modern dialektológiai, geo- és szociolinvisztikai szemlélettel nézve is korszerűek. Óhatatlanul az antropológiai nyelvészet egyik elméletalkotójának, Sapirnek a tanítása juthat eszünkbe, ha a következőt olvassuk – idézem: „[Némely tájszavak] bizonyos tájaknak saját képzményei, mennyiben egyes vidéknek különös tapasztalati, gyakorlati, életnemi stb. ismeretei lévén, azok elnevezésére külön szókat szükségel" (1862: 17); vagyis a nép kultúrája tükröződik annak nyelvében. E megállapítás – a kisebb nyelvi részlegekre – a nyelvjárásokra is érvényes: egy adott terület népének kultúrája s világszemlélete tükröződik az általuk használt helyi nyelvjárásban. – Fontos azonban

megemlíteni, hogy e gondolatokat már William Humboldt is megfogalmazta a 19. század elején (ld. Wardhaugh 1995: 192–199).

De rögtön eszünkbe juthat egy másik teoretikusnak, Schuchardtnak az elmélete is, melyet a szakirodalom „*Wörter und Sachen*", vagyis a **szavak és dolgok módszere** néven ismer. Eszerint a szavak eredetét vizsgálva nem elég a hangtörvényekre vagy a szó jelentésére támaszkodni, a szavakkal jelölt dolgok, tárgyak tanulmányozásán túl a művelődéstörténeti tényezőket is figyelembe kell venni (ld. bővebben kifejtve: Máté 1997: 147–154).

Az ember a megismerő tevékenysége által az észlelt világ felbontására egyedi entitásokat, eseményeket, minőségeket közös kategóriákba sorol. Ehhez megismerési sémákat használ, s ezek alkalmazásával kiterjeszt egy-egy fogalmat más entitásokra. E kategorizációs taxonómiai folyamat tájanként eltérő lehet (ld. bővebben: Tolcsvai Nagy 2011: 87; Wardhaugh 1995: 204–206). Ezt az egészen korszerű, kognitív szemantikai gondolatot Czuczor és Fogarasi így fogalmazza meg: „némely tájakon a nemi (genericum) szókat a fajiaktól (specifikum) szabatosabban megkülönböztetik, s e végre saját szókkal élnek". Példaként hozza a *tüvis* (*tövis*) alakot, s megmagyarázza, hogy ez a köznyelvben egyszerre jelent 'szúrós cserjét' (*tövisbokor*), s az azzal jelentéstanilag metonimikus (rész-egész) viszonyban álló entitást, annak 'hegyes bökőcéjét', ld. *tüvis ment a lábába;* azonban ennek nyelvi leképeződése tájanként árnyaltabb, specifikusabb lehet (1862: 17).

Saját megfigyelésük szerint vannak a köznyelvben olyan szavak, melyek alaki tájszóként vele azonos jelentésben a tájnyelvben is megvannak, például *töpörtő*, *töpörtyü*. S vannak olyan tájszavak, melyek a köznyelvben alaki változatukban sem élnek, de olyan gyököt tartalmaznak, melyek a köznyelvben is megvannak, s ezen elemekkel jelentéstanilag rokonságot mutató szócsaládot alkotnak – Czuczor és Fogarasi példáját említvén: a tájnyelvi *pörc* főnév és a köznyelvi *pörzsöl* ige *pör* gyöke. A táji elemek változatgazdagságuk révén a szószármaztatásban is segítséget jelenthetnek: kiderülhet, hogy nem szükséges más rokon nyelvet segítségül hívni a nyelvészeti összehasonlító munkához, hanem azonnyelvi elemek kapcsolatba

hozatala által is megbízható eredményt kaphatunk egy-egy köznyelvi szó eredetére nézvést (ld. i. m. 1862: 17–18).

Rendkívül modern meglátásaik körét bővíti az is, ahogyan némely gyök, tőszó, képzett vagy összetett szó elavulásáról, annak folyamatáról beszélnek. „Az elavult szók […] melyek hogy hajdan önállóan is divatoztak […] némelyek csak a derék-[nyelvből] [értsd: köznyelvből] vagy irodalmi nyelvből vesztek ki, de még itt-ott él velök a tájszokás, pl. *sü* v. *süv* **a székelyeknél = sógor,** *es* **régente = jusjurandum [jelentése: 'eskü'], melyből a mai** *eskü* származott, de Csalóközben még hallani: *sok esre, hitre adják*, azaz esküvel erősített igéretre, hitelre […]" (1862: 18, a magyarázat beszúrása tőlem, F. G.).

Az areális nyelvészet Bartoli (1873–1946) által megalkotott, „areális normáinak" némelyikét csírájában tartalmazzák e sorok. Az **elszigetelt területek szabálya** azt mondja ki, hogy az archaikusabb formák általában az elszigetelt területeken őrződnek meg; vagy egy másik: a **perifériku**s **területek szabálya**, mely azt jelenti, hogy a szavak régiesebb változatai a központtól távolabbi területeken maradnak fent inkább. De ideidézhetünk egy másik, ennél korábbi, a nyelvi változások mechanizmusát felvázoló elméletet, melyet a nyelvészetben **hullámelmélet**ként (1872) tartanak számon, és Johannes Schmidt (1843–1901) nevéhez kötnek. Ennek – az ún. rivális, vagyis a klasszikus családfaelmélettel (l. bővebben pl. Telegdi 1992: 205–206) vitázó, azt több ponton bíráló elméletek egyikének – lényege: a nyelvi változások igen gyakran egy központból terjednek el körkörösen, egyre gyengülő hullámokban (ld. bővebben Juhász 2003b: 99–100). Mindegyik térnyelvészeti érvényű megállapítás évtizedekkel később született, mint a Czuczor–Fogarasi-szótár bevezető tanulmánya.

A szerzőpárosnak a köznyelv és tájnyelv egymáshoz való viszonyáról alkotott elképzelése egy ponton azonban tarthatatlannak bizonyult: némely táji elemről s alakulatról mint a köznyelv korcs vagy kiforratlan alakváltozatáról ír. Ennek kapcsán különféle ősi, nyelvjárási jelenségeket említenek, például *-nál* vagy a *-vel* rag bizonyos tájakon való, illeszkedés nélküli hasz-

nálatát (pl. *püspöknál*, *kapável* stb.). Elképzelésüket így indokolják: „[…] a tájejtés a szókat gyakran kivetkőzteti eredeti alakjaikból, s valóban elrontja, illetőleg elkoptatja […] Ily tájszók korcs volta abból látszik ki, hogy magukkal nem következetesek, mert aki így beszél *magávó*, *hatómás*, nem mondja *vóm*, v. *vém*, hanem *velem*, nem mondja: *hatóm*, hanem *hatalom*" (Czuczor–Fogarasi 1862: 18). Ezt a felfogást a nyelvtudomány már régen meghaladta. Saussure strukturalista felfogásának köszönhetően a nyelvet mint rendszert, s annak minden változatát mint részrendszert, de önmagában is önálló rendszert szemléljük. Ez az elmélet megoldást nyújt annak a zavarnak a feloldására, mely fölött Czuczor és Fogarasi a korabeli nyelvszemlélettel nem tudott úrrá lenni (ld. bővebben Telegdi 1992: 81–85).

4. A szótárakból vett közös példa: a fészekfentő

Sajnos csekély – hozzávetőlegesen tíz lehet – azon tájszavak száma, melyek mindhárom szótárban megtalálhatók, s ezek közül sem mindegyik tájnyelvi közlés. Most a tájnyelviek közül egynek, a *fészekfentő*-nek a szótárakban megadott jelentéseit villantom fel, mutatom be röviden.

Kresznerics a lexémát a *fé* gyöknél közli, s a tőle megszokott rövidséggel és egyszerűséggel így adja meg a jelentését: 'a fészekből utolsó költés'. Kassai a *fesz* gyököt véli felfedezni a *fészek* szóban, s az e lexémánál közölt összetételek és közmondások között található meg a *fészekfentő* tájszó. E tájszónak sem a jelentését, sem az előfordulási helyét nem adja meg, csupán a lexémát tartalmazó közmondások jelentéséből derül ki, hogy ugyanabban az értelemben használja, ahogyan Kresznerics is: 'a fészekben az utolsóként kikelt madárfióka'.

A Czuczor–Fogarasi a *fészekfentő*-t a *fész* „elvont törzsök" alá tagozza be, ennek derivátumát látja benne (sajátos etimológiáját ld. *fész* illetve *fesze* v. *fésze* címszók alatt). Egy további, átvitt értelemben használt jelentést

is megad: 'a testvérek között a legfiatalabbik és legutolsó szülött'. – *A fentő* címszó önállóan csak a CzF.-ban található meg, itt a *fen ~ fön* gyökhöz kapcsoltan van megadva, s a *fészekfentő*-höz itt további adalékot kapunk. Az egyik, átvitt értelemben használt jelentését így adja meg a szótár: 'fészekfentő, am. a fészeknek utósó (legfenső) szülötte; utósó gyermek'.

5. Összegzés

Vitathatatlan, hogy mindegyik szótárszerkesztőnek rendkívül nagy műveltsége volt. Éppen ezért óvakodnunk kell attól, hogy életútjuk egyes állomásai és szótáruk tájnyelvi anyagának nyelvföldrajzi vonatkozásai között közvetlen és kizárólagos összefüggést keressünk, s így esetleg tetszetős, mégis téves következtetésre jussunk. Helytállónak tűnik annak feltételezése, hogy – Kresznericcsel ellentétben – Kassai, s kiváltképpen Czuczor és Fogarasi, kisebb-nagyobb mértékben ugyan, de kiterjesztette figyelmét a magyar nyelvterület valamennyi nyelvjárására. Helytelen (és méltatlan is) lenne azonban ennek okát abban fellelnünk, hogy Kresznerics jóval kisebb részét járta be a magyar nyelvterületnek (főként annak nyugati régióját), mint Kassai, Czuczor vagy Fogarasi; vagy esetleg abban, hogy kevesebb azonnyelvváltozati kontaktushatás érte, mint a másik három szótárszerkesztőt, s ez eredményezte volna, hogy a magyar nyelvterület csekélyebb részéről emelt be tájnyelvi alakokat szótárába. Az okok inkább – a korábban elmondottak fényében – az egyes szerzők által meghatározott elméleti-módszertani keretek különbözőségében, továbbá az azokban tükröződő, nyelvről alkotott elképzelések rendszerszerűségének és korszerűségének mértékében keresendők.

IRODALOM

- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára I–VI.* [I –IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum, [I–V.] Pest, [VI.] Budapest.

- Gáldi László (szerk.) 1962. *Kassai József magyar-diák szó-könyvének 1815 körül szerkesztett*
- *befejező része a Toldalékokkal.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 2003a. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 2003b. A nyelvföldrajz. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia.* Osiris Kiadó.
- Kassai József 1833–1838. *Származtató, s gyökerésző magyar-diák szókönyv, a mely a magyar szókat gyökeröknél fogva nyelvtanítólag, s itéletesen adja elé.* Petróczai Trattner J. M. és Károlyi István, Pest.
- Kresznerics Ferenc 1831–1832. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal I-II.* A' magyar nyelv és a' szerző' néhány barátjai. Buda.
- Lőcsei Péter 2012. „Míg a' nyelv él, él a' nemzet is." Emlékezés egy XIX. századi szótáríróra. In: *Lyukasóra* – Különszám. XXI. évf. 2. sz. 6–7.
- Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Németh Renáta 2007. *A XIX. századi nyelvbölcselet és A magyar nyelv szótárának etimológiai elvei.* Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE BTK, Budapest. http://doktori.btk.elte.hu/lingv/nemethrenata/disszert.pdf. Utolsó elérés: 2019. január 28.
- Németh Renáta 2013. Az etimológia helye és szerepe a XIX. századi nyelvbölcseletben. In: Horváth Katalin (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia.* „Ha szabad a magyart a magyarból magyarázni". Magyar Művészeti Akadémia, Budapest. 107–118.
- Ronald Wardhaugh 1995. *Szociolingvisztika.* Osiris-Századvég Kiadó, Budapest.
- Szilasy János 1832. Kresznerics Ferencz' élete. In: Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. I-II.* A' magyar nyelv és a' szerző' néhány barátjai. Buda, 1831–1832. I–XIX.
- Szinnyei József 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái I–XIV.* Budapest, Hornyánszky. http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/ Utolsó

elérés: 2018. december 6.
- Telegdi Zsigmond 1992. *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tóth Péter 1993. A szótáríró Kresznerics. In: *Vasi Szemle* 4. sz. 540–548.
- Tóth Péter 1998. Kresznerics Ferenc (1766–1832). In: Köbölkuti Katalin (szerk.): *Szombathelyi tudós tanárok.* BDMK. Szombathely. 39–75.

ÖSSZEFOGLALÓ

Gyökszótár és nyelvjárás: a gyökrendre építő szótáraknak a tájnyelvekhez való viszonya

A magyar nyelvtudomány történetének szótárírói hagyományát vizsgálva rögvest világossá válik, hogy Czuczor Gergelynek és Fogarasi Jánosnak *A magyar nyelv szótára* című munkája nem előzmény nélküli a gyökrendre építő szótárak sorában. Elemzésem alapjául további két olyan szótári munka szolgált, amely a Czuczor–Fogarasi-szótár közvetlen előzményének tekinthető: Kresznerics Ferencnek a *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal* című műve, valamint Kassai Józsefnek a *Származtató, s gyökerésző magyar-diák szó-könyv, a mely a magyar szókat gyökeröknél fogva nyelvtanítólag, s itéletesen adja elé* című szótára (a tudománytörténeti adalékokat, valamint a CzF. további előzményeit ld. bővebben: Németh 2007: 14–15; 176). A szerzőknek az anyanyelvjárásukkal, illetve egyéb, a nyelvhasználatukat potenciálisan alakító nyelvjárásokkal való kapcsolatának – életrajzi-tudománytörténeti szempontú – rövid áttekintése után, a fent említett három szótári munkát egymás mellé állítva vizsgáltam. Tanulmányomban azt vázoltam fel, hogyan viszonyulnak a szerzők a tájszavakhoz, tehát hogy az általuk összeállított szótári anyagban országos viszonylatban milyen mennyiségben és milyen elméleti-módszertani megfontolás alapján szerepeltetnek tájnyelvi elemeket.

Kulcsszavak: bölcseleti nyelvészet, szógyök, szótárírás, nyelvjárás, geolingvisztika

ABSTRACT

Root dictionary and dialect: relation of dictionaries based on the system of roots with dialects

If one examines the lexicographic tradition of the history of Hungarian linguistics, it becomes immediately apparent that the Dictionary of the Hungarian Language (*A magyar nyelv szótára)* compiled by Gergely Czuczor and János Fogarasi was not the first dictionary based on the system of roots. In my analysis I focused on two further dictionaries that can be regarded as the direct forerunners of the Czuczor–Fogarasi dictionary, the bilingual (Hungarian-Latin) root dictionary of Ferencz Kresznerics [*A magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal* (Buda, 1831-1832)] and the bilingual (Hungarian-Latin) root dictionary of József Kassai (*Származtató, s gyökerésző magyar-diák szó-könyv, a mely a magyar szókat gyökeröknél fogva nyelvtanítólag, s itéletesen adja elé).* After the brief biographical and science historical overview of the authors' relation to their mother tongue dialect and to dialects potentially influencing their language use, I have conducted a comparative study of the three above mentioned dictionaries. In my study I examined the authors' attitude to dialect words, i.e. in what quantity (compared with the national occurrence) and on the basis of which theoretical-methodological approach do the authors include elements of dialect in their dictionaries.

Keywords: philosophical linguistics, roots, lexicography, dialect, geolinguistics

MORFÉMA-ALTERNÁCIÓ A MAGYARBAN; SZEREPE A MAGYAR NYELV SZÓTÁRÁBAN ÉS A MAI SZAKIRODALOMBAN

HORVÁTH KATALIN*

1. A morféma-alternáció

1.1. A morfológiai tipológia

A 19. század első felében a Schlegel fivérek és mások által kidolgozott alaktani (morfológiai) tipológia – aszerint, hogy a szótövek és a grammatikai morfémák milyen viszonyban vannak egymással – a természetes nyelveket három fő típusba sorolta. Megkülönböztetett analitikus **izoláló** 'tőszigetelő' (pl. ilyen a kínai vagy a vietnami), szintetikus **agglutináló** 'ragozó, ragasztó' (ilyenek pl. az uráli és a törökségi nyelvek) és szintetikus **flektáló** 'tőhajlító' (pl. az indoeurópai nyelvek közül főként a görög és a latin vagy a sémi nyelvek) nyelvtípust.

A magyar az **agglutináló** nyelvek közé tartozik. Ez azt jelenti, hogy a szótövekhez toldalékokat illesztve a képzőkkel új szavakat, új szótári

* Nyugalmazott egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Miskolci Egyetem)

egységeket, lexémákat, (derivációs morfológia), a jelekkel és a ragokkal pedig a mondatainkban különböző mondatrész-szerepeket betöltő – **szintetikus** – szóalakokat (inflexiós morfológia) hozunk létre (vö. Crystal 1998: 371–73).

A magyar képzőkben különösen gazdag, általuk pl. egy-egy igetőből új szavak sokasága származik: pl. *ad → adag, adakozik, adalék, adó, adott, adandó, adat, adás, adni, adva, adatik, adogat, adomány;* Vagy: *ker- → kerül, kerít, keres, kerge, kerget, kergül, keret, kerek, kerék, kéreg, kering*. A képzett szavak maguk is tovább képezhetők: pl. *keres → kereset, keresés, kereslet, keresni, kereső, keresett, keresendő, keresgél, kereskedik, keresve, keresmény* stb.

A természetes nyelvek azonban soha nem mutatnak föl tiszta alaktani típusokat. Nyelvünk meghatározó agglutináló volta nem zárja ki az esetenkénti **tőszigetelő** (izoláló) alaktani megoldások meglétét sem: az igekötők elváló formái, a névutók, a *fog* segédigével képzett jövő idő vagy a feltételes mód múlt ideje a magyar nyelv analitikus, izoláló vonásaihoz tartoznak. A tőhajlítással, a **flektálással**[1] kapcsolatban pedig gondoljunk az **allomorfia** (morféma-alternáció) jelenségére: az egy-egy tő- vagy toldalékmorfémából létrejövő két vagy több variánsra.

A magyar nyelv nemcsak képzőkben, hanem **alakváltozatokban** is igen gazdag. A morféma-alternáció következtében többalakú ige- és névszótövek (pl. *hal ~ holt, van ~ vala ~ volt, jön ~ jöv-, kő ~ köv-; ló ~ lov-; fa ~ fá-; kéz ~ kez-, madár ~ madar-, tükör ~ tükr-*), illetve a szavak és szóalakok dialektális, szociolektális, stiláris alakváltozatai (*ad ~ ád, hol ~ hun, kel ~ kél, kell ~ köll, idő ~ üdő, jön ~ gyön ~ gyün, tátos ~ táltos, föld ~ főd, kellene ~ kéne, mész ~ mégy, megy ~ megyen* stb.) jönnek létre.

1 A flektálás jelenségének (görög műszóval: *apofónia*, németül: *Ablaut*) az indoeurópai és a sémi nyelvekben fontos szerepe van: a morfémaváltozatok (allomorfia) vagy bizonyos grammatikai funkciót hordoznak vagy/és a szókészlet bővülésének fontos eszközei.

A hangrend és a magánhangzó-illeszkedés pedig toldalék-alternánsokhoz (*-gat ~ -get, -kod ~ -ked ~ -köd-; -ban ~ -ben, -hoz ~ -hez ~ -höz* stb.) vezet. A nyelvjárási alakváltozatok sok esetben megőrzött régiségek.

Szép számmal vannak azonban nyelvünkben olyan esetek is, amelyekben az alakváltozatok jelentése is megoszlik, a két alakhoz tartozó, kezdetben egyetlen jelentés kettéválik (párhuzamos alak-és jelentésmegoszlás), **szóhasadás** következik be, azaz új szótári egységek (lexémák) keletkeznek.

1.2. Az alakváltozatok szerepe a modern nyelvészetben

A nemzetközi és a hazai nyelvtörténeti-dialektológiai, illetőleg nyelvföldrajzi, areális nyelvészeti és szociolingvisztikai kutatások nyomán egyre pontosabb képet alkothatunk egy nyelv változatainak kialakulásáról, a nyelvjárások elhatárolásának nehézségeiről, a különböző változatok egymásra hatásáról, keveredéséről. A változások változatokon keresztül mennek végbe, a régi és az új, egyazon elem különböző nyelvjárási allomorfjai, a normaellenes és a normának, a nyelvi sztenderdnek megfelelő alakváltozatok akár hosszabb ideig élhetnek egymás mellett, illetve állnak szemben egymással, mígnem egyikük az esetek jó részében többé-kevésbé kizárólagos érvényre jut.

A 20. század modern nyelvészete csak fokozatosan ismerte fel a nyelvés alakváltozatok kutatásának fontosságát, és a feltárt ismeretek hasznosításának a jelentőségét, lehetőségeit. A **kommunikatív kompetencia** fogalma azokból a kritikai megjegyzésekből született, azokban a vitákban kristályosodott ki, melyek a kezdeti generatív koncepció homogén – dialektális és szociolektális változatoktól mentes – nyelvközösséget képviselő **ún. ideális anyanyelvi beszélő** nyelvi képességeként definiált kompetencia fogalmára irányultak (vö. Chomsky 1965).

Chomsky pályatársainak egy része, közöttük is elsősorban Dell Hymes, már az 1960-as években bírálta, mert nem találta kielégítőnek, a generatív nyelvtannak **a nyelv társadalmiságát**, s ebből fakadóan **a nyelvi**

variabilitást figyelmen kívül hagyó, a nyelvi változatokkal nem számoló kompetencia fogalmát. Hymes a nyelvet a kultúra és a társadalmi élet szerves részének tekinti, s ebben a kettős keretben tanulmányozza. A **szociokulturális lingvisztika** tehát a nyelvet a társadalom és a kultúra kontextusában vizsgáló nyelvészet, középpontba állítva a nyelvi változatok kutatásának kérdését (l. Hymes 1973: 485–504,1987: 219–29; vö. még: Labov 1963: 273–309, 1975: 255–85; 1988: 22–48; Saville-Troike 1992: 273–74).

A kommunikatív kompetencia fogalma az etnolingvisztika, majd az amerikai fogantatású antropológiai nyelvészet, később a tágan értelmezett szociolingvisztika alapvető fogalmává vált. Ezzel párhuzamosan Chomsky eredeti – a nyelvi képességek jóval szűkebb körét magában foglaló – kompetencia fogalma új nevet kapott: **nyelvi (grammatikai) kompetencia** vált belőle (l. Chomsky 1980: 224–25).

Az ugyancsak az 1960-as évektől kezdve fokozatosan kibontakozó **funkcionális nyelvészeti irányzatokban** a nyelvi variabilitás különböző formáinak kutatása szintén kitűntetett szerepet kap (vö. Tolcsvai Nagy 2005).

1.3. A szóhasadásról

Az új lexémákat létrehozó párhuzamos alak- és jelentésmegoszlást Grétsy Lászlónak *A szóhasadás* címmel 1962-ben megjelent kitűnő munkája nyomán nevezzük **szóhasadás**nak. Könyvének filológiailag igényesen feldolgozott gazdag anyaga az újabb keletkezésű, jól dokumentálható, az összetartozást még világosan felmutató alakpárokat (hármasokat) tartalmazza. A jelenségnek az „idők ködébe vesző, s ezért megoldhatatlan hang- és jelentéstörténeti" kérdéseket felvető ősmagyarkori eseteivel nem foglalkozik (Grétsy 1962: 15).

Nem így Benkő Lóránd, aki egy évvel később, 1963-ban jelentette meg az *Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez* c. – Mészöly Gedeon emlé-

kének szentelt – tanulmányát. Ebben dolgozta ki híressé vált etimológiáját: a *világ* és a *virág* ősi, eredetbeli összefüggését.

Tanulmánya elején a szóhasadás lehetséges eseteit négy típusba sorolja: Grétsyvel szemben nem csupán a tőszavakban (l. pl. *csal ~ csel, mál ~ mell, ügy ~ víz*) és az azonos képzőjű alakpárokban (pl. *agyarkodik ~ acsarkodik, csillog ~ sajog, vigyorog ~ vicsorog*) végbemenő hasadásokat vizsgálja, hanem az alapszó – képzett szó párokat (pl. *lágy ~ langyos, szív ~ szipog, töm ~ temet)* éppúgy, mint az azonos eredetű tövek különböző megvalósulási formáit (*feslik ~ fejt ~ fésű ~ fejsze, rejt ~ reked ~ révül, perzsel ~ pörköl ~ pirít*). Csak sajnálhatjuk, hogy Benkő pályája későbbi szakaszaiban a morféma-alternáció kérdéskörével, az ősmagyarkori szóhasadás újabb példáival érdemben már nem foglalkozott.

Nyelvtanaink – ha egyáltalán szólnak a jelenségről – a **belső szóalkotás** kevésbé jelentős, ritkább eljárásai (szóelvonás, szórövidülés, szóvegyülés, szóhasadás, mozaikszavak, betűszavak, népetimológia, rag- vagy jelszilárdulás, a tulajdonnevek köznevesülése) között tartják számon. Ám a morféma-alternáció következtében fellépő szóhasadás besorolását a szóalkotás ritkább, kevés új elemet létrehozó, ezért elhanyagolható eljárásai közé, nyelvünk nem igazolja. A szóhasadás jelentősége az új szavak létrejöttében jóval nagyobb, mint a valóban ritka szóalkotási módoké. Vizsgálata, a szóhasadással létrejött elemek számbavétele a szócsaládok rekonstruálásakor az **etimológiai kutatásokban** nélkülözhetetlen, ezért a jelenleginél jóval nagyobb figyelmet érdemelne.

A szóhasadáshoz (dublettek, esetenként akár jelentősen több – alak- és jelentés tekintetében egymással összefüggő, a kiinduló formákból levezethető – új elemek létrejöttéhez **nyelvtörténeti folyamatok**: hangtani-alaktani és jelentésbeli változások vezetnek. A változások eredményképpen létrejött új elemek azonban a mindenkori **szinkróniához** tartoznak, ezért a szóhasadás nyelvtörténeti, s egyben leíró nyelvészeti jelenség: a **szókincsbővülés** egyik jelentős módja. (További fontos funkcióit l. Horváth K. 2004: 133–142.)

Nézzük meg részletesebben, hogyan jönnek létre egy morféma (tő vagy szótári szó, illetve testes grammatikai morféma) alakváltozatai!

A nyelvtörténet folyamán végbemenő szabályos hangváltozások (hangfejlődési tendenciák) morfológiai következményekkel járnak, változásokat idéznek elő az alaktani rendszerben is: alakváltozatok keletkeznek, azaz **morféma-alternáció jön létre. Az alakváltozatokat szabályos hangváltakozások kötik össze: az újabb hangalakot az eredetit felépítő fonémák bizonyos – szabályos – változásai hozzák létre. Az eredeti tőmorféma differenciáló**dik, több alakúvá válik.

Adatok sokasága bizonyítja, hogy egy új forma vagy jelentés először, mint a régi változata tűnik fel a nyelvhasználatban: a változás kiindulópontja és végeredménye (az eredeti, **A = konzervatív** és a létrejött új, **B = innovatív** forma) egy ideig egymás mellett léteznek, mint stilárisan, dialektálisan, vagy szociolektálisan különböző változatok. „A nyelvi változás nem olyan, mint a nyári időszámításra való áttérés, nem olyan, hogy május elsejétől a beszélőközösség egyetlen tagja sem használja tovább az A elemet, hanem csupán a B-t. Vannak olyan időszakok, amikor A és B egymás mellett él eltérő stilisztikai értékkel, és a beszélők tudatában is vannak, hogy az A elem archaikus, a B pedig újszerű, s ennek megfelelően használják őket […]. Így tehát egy változás kezdete és vége eredetileg ugyanahhoz a szinkronikus állapothoz tartoznak" – állapította meg Roman Jakobson *A szinkrónia és a diakrónia egysége* c. cikkében (Jakobson 1972: 184–85).

A változás lefolyására az egymással szemben álló változatok küzdelme a jellemző. A változás nem közvetlenül, hanem ingadozásokon, a variánsok harcán keresztül érvényesül, a szabályba foglalható végeredmény ingadozásokból, szabálytalanságokból áll elő. Az „üres", funkció nélküli tőváltakozást vagy az egyik tőalak többé-kevésbé teljes általánosulása küszöböli ki, vagy pedig az alaki különbségeket a nyelv hasznosítja, tartalmassá teszi: az alakváltozatokhoz egymástól kisebb-nagyobb mértékben elkülönülő jelentések társulnak.

Például az *e* > *ö* szabályos hangváltozás a magyar példák egy részében egy **invariáns egység** stiláris, dialektális vagy szociolektális variánsait hozza létre (*fel ~ föl, kell ~ köll, restell ~ röstell, serte ~ sörte, szeg ~ szög, tejfel ~ tejföl, zsemle ~ zsömle* stb.). Ugyanez a változás azonban más esetekben (*felé ≠ fölé, nevel ≠ növel, sertés ≠ sörtés* stb.) szóhasadáshoz vezetett.

Vagy nézzük a hó ~ havas, jó ~ javít, javul, szó ~ szavak, szaval, tó ~ tavak, tavi példákat. Azt látjuk, hogy az ó ~ av hangviszony ezekben az esetekben csak tőváltozatokat, többalakú töveket hozott létre (*tó ~ tav-*; *hó ~ hav-* stb.). Ezek csak **egymást kizáró környezetben** léphetnek fel: ahol pl. a *tó* szerepel, nem lehetséges a *tav-* tőváltozat és megfordítva. (Hasonlóképpen a toldalékmorfémák esetében: *asztal**on***, de *szék**en**, gyümölcs*ön.)

Ugyanez az ó ~ av hangmegfelelés azonban a *só* és *sav* esetében szóhasadáshoz vezetett. *Só* és *sav* ma már vitathatatlanul két külön szó, de valamikori egyazon eredetüket mai nyelvünkben is tények támasztják alá. A *savanyú káposztá*t vagy a *savanyú uborká*t vidékenként ma is *sós káposztá*nak és *sós uborká*nak hívják; az ásványi anyagokban gazdag forrásnak vagy sóskút vagy *savanyúkút* a neve. Jól értjük és jól használjuk, a *megadja az étel savát-borsát* frazémát is: sózzuk és borsozzuk az ételt.[2] A sóska pedig savanyú ízű növény, nem sós. A *sósav* egyazon eredetű elemekből létrejött – tautologikus – szóösszetételünk.

Ha tehát egy komplex jelentéstartalom differenciálódik, specializálódik, s a specializálódott jelentések tartósan az egymás mellett élő alakokhoz kapcsolódnak, a variánsok önállósulnak, új lexéma jön létre: *sav ~ só → sav* és só; *cseléd ~ család → cseléd* és *család*; *nevel ~ növel → nevel* és növel. Azaz: **[A ~ A_v → A és B]**. A folyamat ábrázolása az 1. ábrán látható.

2 Igazolja ezt egy régi szakácskönyv is, ahol a következő utasítást olvashatjuk: „megborsold és *savát* is megadjad: meg kell hinteni gyengén sóval, borssal; sót, borsot csinálj össze, és hintsd meg vele"– idézi Kertész (1922: 82).

$$[A \sim A_v \supset jel_1 \sim jel_2] \begin{cases} \longrightarrow A \supset jel_1 \quad \textit{nevel, sav} \\ \longrightarrow B \supset jel_2 \quad \textit{növel, só} \end{cases}$$

nevel ~ növel
sav ~ só

egy szó változatai ⟶ két szó

1. ábra: A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás

Az alapszóból a képzett és az összetett szavak közvetlenül levezethetők: *só → sós, sóz, sózás, sóút, sótartó, sóbánya, sóhivatal, sóvágó, sóskút* stb. Ezek a származékszavak egyértelműen a *só* szócsaládjába tartoznak. Ám a *sav*-nak és származékainak (*savó, savany, savanykás, savanyú, savanyodik, savanyít*) összekapcsolása a *só* szócsaládjával, mint ennek egy részrendszerével, már nehezebb feladat, nagyobb készületet igényel. (A *só*-ról, szócsaládjáról, eredetéről részletesen l. Horváth K. 2012: 173–178.)

A közös eredetűnek vélt szavak a szinkróniában **a) szabályos hangmegfelelések**; és **b) a szójelentések közös jegyei** mentén kapcsolhatók össze. Ám fontos leszögezni, hogy az így megállapított eredetbeli kapcsolatoknak sem a nyelvjárási, sem a nyelvtörténeti adatok nem mondhatnak ellent. A leíró és nyelvtörténeti vizsgálatok eredményeinek összhangban kell lenniük egymással.

Végül lássunk egy csokorra valót a szóhasadás ismertebb példáiból! Pl. *agg ~ ó, bozót ~ bozont, cefet ~ cafat, család ~ cseléd, csekély ~ sekély, csel ~ csal, csillog ~ sajog, csillog ~ csillag, dobban ~ döbben, dong ~ döng, förgeteg ~ forgatag, gomb ~ gömb, göndör ~ kondor, gyúr ~ gyűr, hajlik ~ kajla, habar ~ hadar, hintó ~ hinta, időtlen ~ idétlen, íj ~ ív, kamara ~ kamra, kerek ~ kerék, kever ~ kavar, kondor ~ göndör, kornyadozik ~ görnyedezik, kópé ~ góbé, lágy ~ langy, magyar ~ megyer, makog ~ mekeg, mell ~ mál, nevel ~ növel, ó ~ avas, oroszlán ~ arszlán, padló ~ palló, pengő ~ penge, pörög ~ forog, sor ~ szer ~ -szor, -szer, -ször, sudár ~ sugár, tipeg ~ topog, tompa ~ tömpe, tulipán ~ turbán, toboz ~ doboz, tülekedik ~ dulakodik, vacok ~*

vacak, vicsorog ~ vigyorog, világ ~ virág, zeng ~ zönge stb. (Vö. Grétsy 1962; Benkő 1963; TESz., EWUng.)

2. A morféma-alternáció a Czuczor–Fogarasi-szótárban

Czuczor Gergely és Fogarasi János jelentős érdemének, termékeny megfigyelésének tartom, hogy a nagyszótár hangtant, alaktant és szójelentéstant tartalmazó, szóértelmezési és etimológiai szótárírói munkájukat elméletileg megalapozó, 160 oldalas nagy bevezető tanulmányában **a gyökök családosításában**, a szócsaládok rekonstruálásában kitüntetett figyelmet szenteltek az **alakváltozatoknak**.

Ha a szótárírók vitákat és esetenként erős elutasítást kiváltó etimológiai elveit és az elvekre épülő szófejtő gyakorlatukat meg akarjuk érteni, először is az általuk világosan elhatárolt két fogalmat kell megvizsgálnunk: a kül- és belhasonlítás fogalmát.

Külhasonlataikban – „nyelvek tömkelegében" (l. CzF. 1: 23) búvárkodva – magyar szavakat vetettek egybe a lehetőleg minél több, alaki és jelentésbeli hasonlóságot felmutató, idegen nyelvi megfelelővel, a célból, hogy e hasonlító vizsgálatok eredményeképpen világosabbá váljék a magyarral föltehetően rokon nyelvek köre. Megállapításaikat a nyelvtudomány mai ismeretei és követelményei szerinti kritikával kell értékelni, megítélni.

Sokkal fontosabbak azonban a szótár **belhasonlatai** – azaz Czuczoréknak a magyar gyökök (tehát a minden toldalék nélküli abszolút tövek) belső, eredetbeli összefüggéseit kereső vizsgálódásai –, mivel kutatásaik ezen a területen jelentős eredményekhez vezettek. Mindenekelőtt azért, mert a szócsaládok rekonstruálásakor kitüntetett figyelmet fordítottak a morféma-alternációra, tehát a **gyökök alakváltozataira** is. Idevágó fontos megállapításaik, eredményeik a mai magyar etimológiai kutatás részéről is figyelmet érdemelnek: gondolatébresztők és hasznosíthatók lehetnek.

A szótárírók szerint a belhasonlítás elsődleges célja a **szócsaládosítás**: a magyar gyökök[3] belső, szerves, eredetbeli kapcsolatainak a feltárása, mivel ez a szóértelmezések „egyik fő segédeszköze, sőt kelléke" (CzF. 1., Előbeszéd: 15). Egy-egy szócsaládba tartozó szavak **közös gyökből** vezethetők le. Legfontosabb felismerésük, hogy a fogalmakra vonatkozó magyar gyökök (tőszavak) között **kétirányú rokonság** figyelhető meg: egyenes ági és oldalági. „Vannak a nyelvekben bizonyos alapszók, melyekből **vagy belváltozás, vagy toldás** által másmás, alapeszmében egyező, vagyis ugyanazon eszméből kiinduló szók erednek. Amazokat a nyelvészek *gyököknek*, emezeket *származékoknak* szokták nevezni" – írják Czuczorék az Előbeszédben (CzF. 1: 63; az én kiemelésem: H. K.). Azaz:

a. Az **egyenes** ági **rokon szavak** „toldás által" keletkeznek, és ugyanarra a gyökre vezethetők vissza: Például: *for-* → *forog, forgó, forgandó, forgalom, fordul, fordít, forgat, forgolódik, forr* stb.; vagy: *pír* ~ *pir* → *piros, pirkad, pirong, pirongat, pironkodik, pirók, pirul, pirít* stb. Idetartoznak e képzett szavak további származékai: pl. *forr* → *forrás, forró, forráz, forrong, forral, forrad, forraszt, forradalom*; vagy: *piros* → *piroslik, pirosló, pirosít, pirosító, pirosodik, pirosodás, pirosas, piroska* stb. Egyenes

3 A szavak, szóalakok alapjául szolgáló, képző nélküli, legkisebb jelentéses szóelem korabeli műszava, a *gyökér* ~ *gyök*. Azaz a mai abszolút tő. Azzal a különbséggel, hogy Czuczorék esetenként a gyökökből is elvonnak egy, még mindig jelentéses **gyökelemet** vagy **gyökcsírát**. Ez több gyökszó „legelső eredetét, magvát" mutatja meg, és fűzi őket szervesen egybe: pl. a *gö-* csírája a *göb, göcs, gör, göm-*; a *fo-* a *fogy, fon, foly-*; a *csa-* a *csák, csáb*; a *ro-* pedig a *rom, roml-, romt* > *ront, romgy* > *rongy, romb-* stb. gyököknek (CzF. 1: 16; 2: 1717). A 19. században a gyökök kutatása, szótárakba foglalása fontos feladatnak számított: l. pl. a német nyelvtörténeti iskola ógrammatikus képviselőinek (F. Bopp, Th. Benfey, A. F. Pott) gyökszótárait. A magyar nyelvészet később – kritikusan viszonyulva a korszak elméletéhez és gyakorlatához – elvetette a *gyök* terminust. A műszó azonban az indoeurópai nyelvészeti terminológiában ma is használatos (lat. *radix*, fr. *radical*, ol. *radice*, ang. *root*, ném. *Wurzel*, orosz корень).

ágon az egyazon gyökből (tőből) különféleképpen **képzett** (és továbbképzett) **szavak** sorát kapjuk meg.

b. Az **oldalági rokonság** a „belváltozás" eredménye, a morféma-alternációra épül. A gyök – szabályos hangváltozások nyomán keletkező – variánsaiból s az alakokhoz társuló jelentésváltozatokból létrejövő két vagy több változat (l. CzF. 1: 15–17; vö. Horváth 2011: 76–82, 2017: 39–41). Azaz Czuczorék példáiban megfogható az a **közös jelentésjegy** is, amely az alakváltozatokat szemantikailag is összekapcsolja.

Ha ezek a belváltozás létrehozta származékok önálló szavakká válnak, **morfémahasadás**ról beszélhetünk. E gyök-alternánsok mindegyikének vannak egyenes ági rokonai is. Ha mindezt figyelembe vesszük, a következő kettős – **vízszintes és függőleges** – sorokat kapjuk. Például a *per-*, *for-* és *ker-* rokon jelentésű gyökök egyenes ági származékai és oldalági variánsai a 'forgással, keringéssel' kapcsolatos nagy fogalomkörre vonatkoznak:

per → *pereg, perdül, perdít, perget, pergő, pergés*
pör →*pörög, pördül, pördít, pörget, pörge, pörgő, pörgés* stb.

for → *forog, forgás, forgó, forgalom, forgatag, forr, forrás, forró*
fer → *ferde, ferdít, ferdül, fertő, fertőzés*
för → förgeteg, förtelem, förtelmes
für → *fürdik, fürdet, fürdő, fürdés, fürdőzés* stb. (CzF. 1: 88; 2: 904)

ker- → *kerül, kerít, keres, kerge, kergül, keret*
kör → körös, köröz, körül, körző
kor- → *korong, korc, korlát*
kar- → *karika, karám, karing* stb.

gör- → gördül, gördít, görög, görbe, görbít, görbül
gur- → *gurít, gurul, girbe-gurba, guriga* stb. (CzF. 1: 16, 97; 3: 549–50)

A'görbeség, kerekdedség, gömbszerűség' jelentésmozzanatok kapcsolják össze a következő alakváltozatokat:

gom- →*gomolyog, gomb, gombóc, gombolyag, gombolyít, gombolyodik*
göm- → *gömb, gömbös, gömböc, gömbölyű, gömbölyít, gömbölyödik*
gum- → *gumó, gumós, gumósodik*
güm- → *gümő, gümős, gümősödik, gümőkór, gümőkóros*
stb. (CzF. 1: 90, 1103)

A 'kidudorodás, kiemelkedés' közös jelentésjegye pedig az alábbi gyököket köti össze:

csúcs → csúcsos, csúcsosodik, csúcsosodás, csucsorít
csücs → csücsök, csücskös, csücsöri, csücsörít, csücsörödik
csecs → *csecses, csecserész, csecsbimbó, csecsemő, csecsszopó*
csöcs → *csöcsös, csöcsörész* (CzF. 1: 83, 924)

A szótárban következetesen ez a kettős rokonság együttesen hozza létre a magyar szócsaládokat. Az egymással eredetbeli viszonyban lévő, **egy szócsaládot** alkotó tő-variánsok **rokon** – egyazon fogalomkörbe tartozó – **fogalmak** egész sorát nevezik meg, és kapcsolják szervesen össze.

„Különösen az úgynevezett belső hajlitás, belalakulás igen terjedelmes szereppel bír a szóképzéseknél a magyar nyelvben" – írják a szerkesztők az Előbeszédben. „Ezen belső hajlítás alatt különösen azt értjük, midőn legkisebb hangbővülés nélkül, sokszor pedig e mellett is, a gyökben vagy törzsben leginkább csak az önhangzó módosulata (mélyebbre vagy magasbra változása) által állanak elé új vagy módosított fogalmakra új szók, még pedig gyakran igékből nevek és viszont" (l. CzF. 1: 17; vö. még: Lugossy 1858).

3. A morféma-alternáció a mai magyar szakirodalomban

Czuczor és Fogarasi a magyar tövek családosításakor az egyenes ági és oldalági eredetbeli kapcsolatokat, azaz a **szóképzést** és a **morféma-alternációt együttesen** figyelembe véve ígéretes irányban vizsgálódtak belső keletkezésű szavaink etimológiai összefüggéseinek a feltérképezésében. A magyar szótörténeti-etimológiai kutatásban azonban másfél évszázadra feledésbe merült ez az értékes hagyomány, hiszen a szócsaládok rekonstruálásakor ma is elsősorban szavaink egyenes ági rokonságának a számba vétele a cél. Gondoljunk csak arra, hogy a TESz. szerint a *ker-* és a *kör* eredetbeli összetartozásának a gondolata is téves vagy kérdéses![4]

Hogy hiteles képet alkothassak arról, hogyan, milyen részletességgel, milyen példaanyagon mutatja be és értékeli a mai magyar nyelvészeti szakirodalom az allomorfia, illetve a szóhasadás jelenségét, hét forgalomban lévő leíró, valamint két történeti nyelvtanunkban néztem utána.[5]

4 A TESz. a *kerek* szócikkében (2: 454) a két szócsalád eredetbeli kapcsolatát tévesnek ítéli, a *körül* szócikkében pedig (2: 623) kevéssé valószínűnek tartja. Az EWUng. korrigál: itt a két rokon jelentésű tő és szócsaládja etimológiailag összefügg (Lieferung 3: 738–40, 4: 820–23; vö. Horváth K. 1997: 208–212). Ám a két tő lehetséges további kapcsolata a *kor-* ~ *gur-* ~ *gör-* tövekkel, illetőleg e finnugor eredetű tövek esetleges – több kutató által már fölvetett – összefüggése indoeurópai megfelelőivel itt sem merül fel.

5 A vizsgált **leíró nyelvtanok** a következők: a Rácz Endre és Takács Etel készítette *Kis magyar nyelvtan* (6. kiad.1983); a Rácz Endre szerkesztette többszerzős egyetemi tankönyv, *A mai magyar nyelv* (7. kiad. 1988); a Keszler Borbála szerkesztette, szintén többszerzős egyetemi leíró nyelvtan, a *Magyar Grammatika* (2000); az Akadémiai Kézikönyvek sorozatában, Kiefer Ferenc szerkesztésében készült, a magyar nyelvre vonatkozó kutatások jelen helyzetének bemutatását célzó, sokszerzős akadémiai nyelvtan, a *Magyar nyelv* (2006); az É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc és Siptár Péter jegyezte Új magyar nyelvtan (1998); az akadémiai *Strukturális magyar nyelvtan* Kiefer Ferenc szerkesztette, többszerzős harmadik, *Morfológia* c. kötete (2000); s végül a Tolcsvai Nagy Gábor szerkesztésében készült szintén többszerzős magyar nyelvtan, a funkcionális kognitív *Osiris Nyelvtan* (2017). A vizsgált **történeti nyelvtanok**: a Bárczi Géza, Benkő Loránd és Berrár Jolán készí-

A sok kiadást megért, ismeretterjesztő céllal készült, világos szerkezetű *Kis magyar nyelvtan* a szóalkotás eljárásai között meg sem említi a szóhasadást. Szerzői nyilván úgy vélték: egy nagyközönségnek is szóló, népszerű kiadványt fölösleges terhelni egy ritka, ennél fogva kevéssé jelentős szóalkotási mód bemutatásával. Pedig a morféma-alternáció és a szóhasadás jelensége nyelvünkre nemcsak jellemző, hanem érdekes is: alkalmas lehet a nem szakmabeliek érdeklődésének a felkeltésére.

Hagyományosnak és megújított hagyományosnak tekintett egyetemi leíró nyelvtanaink a szóhasadás jelenségét az alaktan, történeti nyelvtanaink pedig a szókészlettörténet c. fejezetekben tárgyalják: a jelenséget és példáit e fejezeteknek a szóalkotás módjai, illetve a szóalkotással keletkezett szavak c. alfejezeteiben mutatják be. Az alfejezetek szerkezete mindegyik nyelvtanban a következő: a) képzett szavak; b) összetett szavak; c) a ritkább szóalkotási módok. A szóhasadás néhány példával – kivétel nélkül – a kevésbé jelentős, ritkább szóalkotási módok között szerepel. A 2000-ben megjelent *Magyar Grammatiká*ban a kisbetűs részben kap helyet (l. MGr. 343).

Ha nem is jelentőségéhez mérten, de legalább szólnak róla. E nyelvtanok közül a kérdéskör legteljesebb bemutatását a Bárczi, Benkő, Berrár szerzőhármas egyetemi nyelvtörténeti tankönyvében találjuk, Berrár Jolán tollából. Bár a szóhasadás itt is a ritkább szóalkotási módok között kapott helyet, kifejtése részletesebb, példaanyaga bővebb, elméleti megállapításai mélyebbek, mint a többi nyelvtanban (Berrár 1978: 344–47).

Az elsősorban külföldi (angol-amerikai) szakirodalomra építő, strukturális szemléletű, szerzőik szándéka szerint „új felismeréseket" közzé tevő leíró nyelvtanaink viszont meg sem említik ezt a nyelvünkre meghatározóan jellemző, többfunkciójú jelenséget (l. az É. Kiss, Kiefer és Siptár szerzőhármas Új magyar nyelvtanát [1998], a Kiefer Ferenc szerkesztet-

tette *A magyar nyelv története* (2. kiad. 1978), illetve: a Kiss Jenő és Pusztai Ferenc szerkesztette többszerzős *Magyar nyelvtörténet* (2003).

te *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* c. kötetét [2000]). Ezek a munkák nem szólnak belső szóalkotási eljárásokról (a kötetekben nem is szerepel ilyen fejezetcím). A szóalkotás módjai közül pedig kizárólag a szóképzést és a szóösszetételt mutatják be.

Az allomorfia vagy a morféma-alternáns fogalmak előfordulnak ugyan ezekben a nyelvtanokban, de szerepük kimerül a **többalakú tövek** (tő-alternáció), illetve a **többalakú toldalékok** (toldalék-alternáció) rövid – egy-két példával illusztrált – bemutatásában. Azaz csupán az **egymást kizáró környezetekben** előforduló morféma-alternációról szólnak.

A Kiefer Ferenc szerkesztette *Magyar nyelv* c. akadémiai nyelvtan (2006) – a könyv Bevezetője szerint is heterogén, mivel szerzői nem egységes elméleti keretben dolgoznak –, érdekes kettősséget mutat. A Kiefer által jegyzett Alaktan-fejezetben csak a szóképzés és a szóösszetétel kerül terítékre, míg A magyar nyelv szókészlete c. fejezet írója, Gerstner Károly A szóalkotással keletkezett szavak c. alfejezetben – egyetemi nyelvtanainkkal egyezően – a képzett és az összetett szavak bemutatása után szól a ritkább szóalkotási módokról, s benne a szóhasadásról is.

A Tolcsvai Nagy Gábor szerkesztette legújabb nyelvtanunk, a kognitív *Osiris Nyelvtan* (2017) Alaktan-fejezetét Ladányi Mária készítette. Gazdag és szakszerűen kidolgozott anyagában helyet kap – a Strukturális magyar nyelvtan Morfológia-kötetéhez hasonlóan – az egymást kizáró környezetben megjelenő, azaz egy-egy invariáns egység variánsait képviselő tő- és toldalék-allomorfia néhány esete (2017: 511–14). Ám a Szóalkotás c. alfejezetben csak a szóösszetétel (kompozíció), a szóképzés (deriváció) és az igekötőzés szerepel, mint „a szókészlet bővítésének legtipikusabb és legtermékenyebb morfológiai eszközei". Ezzel egyet is érthetünk, azzal azonban már nem, hogy ebben a fejezetben a morféma-alternációból fakadó szóhasadás egyáltalán nem szerepel. Ladányi Mária lábjegyzetben megemlíti ugyan a szókincsbővítésnek nem tipikus morfológiai eszközeiként a rövidítést, a betűszó- és mozaikszó-alkotást, de a nyelvi variabilitással kapcsolatos, az említetteknél sokkal jelentősebb szóhasadással keletkezett

szavainkról itt sem esik szó (2017: 594). Ez azért is meglepő, mert a könyv borítóján a következőket olvassuk: „Az *Osiris Nyelvtan* a magyar nyelv rendszerét a legkorszerűbb funkcionális nyelvészet elméleti keretében és módszertanával mutatja be, a nyelvtant a magyar anyanyelvűek közösségéhez, nyelvi kommunikációjához és kultúrájához közel hozva".

*

Fentebb láttuk: Czuczor és Fogarasi szerint „az úgynevezett belső hajlitás, belalakulás igen terjedelmes szereppel bír a szóképzéseknél a magyar nyelvben" (CzF. 1: 17).

Benkő Loránd a szóhasadást fontos, „nyelvünk történetében állandóan, a finnugor időktől máig ható nagy szóalkotási módnak" tekintette (Benkő 1963: 18).

Mai egyetemi nyelvtanaink – e véleményekkel szemben – a morféma-alternáció nyomán létrejövő párhuzamos alak- és jelentésmegoszlást kisebb jelentőségűnek vélik, a szókészlet belső bővítésében betöltött szerepét nem tartják túl fontosnak.

Újabb, korszerűnek tartott, korunk nemzetközi nyelvészetének meghatározó irányzataihoz jól illeszkedő leíró nyelvtanaink pedig e kérdéskörrel egyáltalán nem foglalkoznak. Mintha a magyar tőallomorfiára épülő szóhasadás jelenségét és fontos szerepét a szókészlet gazdagításában észre sem vették volna.

IRODALOM

- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1978. *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó. Berrár Jolán: A ritkább szóalkotásmódokkal keletkezett szavak. 340–347.
- Benkő Loránd 1963. Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. In: Pais Dezső – Benkő Lóránd (szerk.): *Szótörténeti és szófejtő tanulmá-*

nyok. Nyelvtudományi Értekezések 38. Budapest: Akadémiai Kiadó. 18–39.

- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Chomsky, Noam 1980. *Rules and Representations*. Oxford: Blackwell.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862. Előbeszéd. In: *A magyar nyelv szótára* I. Pest: Emich Gusztáv kiadása. 1–164.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* I–VI. I–V. Pest: I–IV. Emich Gusztáv, V. Atheneum, VI. Budapest: Atheneum.
- EWUng. = Benkő Loránd (szerk.) 1992–1998. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Lieferung I–VI. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Horváth Katalin 1997. Szócsaládok vizsgálata szinkrón összefüggések alapján. *Kör* szavunk szócsaládjáról. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus*. *Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvár: Egyetemi Nyomda. 208–212.
- Horváth Katalin 2004. Töprengések a szóhasadás jelentőségéről. In: *Variabilitás és nyelvhasználat.* Szerk. Gecső Tamás. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 133–142.
- Horváth Katalin 2011. Czuczor és Fogarasi a szócsaládokról – a szavak egyenes ági és oldalági rokonsága. Életünk 49. évf. 3–4. sz. 76–82.
- Horváth Katalin 2012. Név és kultúra – a *só* és szócsaládja kapcsán. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra – Kulturális nyelvészet*. Budapest: Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht. 173–178.
- Horváth Katalin 2017. *A magyar nyelv szótárá*nak tudománytörténeti jelentősége. In: Eőry Vilma (szerk.): *Czuczor Gergely munkássága és A magyar nyelv szótára*. Budapest: L'Harmattan – Magyar Nyelvstratégiai Intézet. 33–46.

- Hymes, Dell H. 1973. A nyelv a társadalomban. In: Szépe György (szerk.): *A nyelvtudomány ma. Szemelvények korunk nyelvészetéből*. Budapest: Gondolat. 485–504.
- Hymes, Dell H. 1987. Communicative Competence. In: *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. First Volume. Berlin–New York: Walter de Gruyter. 219–229.
- Jakobson, Roman 1972. A szinkrónia és a diakrónia egysége. In: Fónagy Iván – Szépe György (szerk.): *Hang – Jel – Vers*. 2. kiad. Budapest: Gondolat Kiadó. 177–185.
- Kertész Manó 1922. *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Budapest: Révai Kiadó.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. Lengyel Klára: A ritkább szóalkotási módok. 337–345.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc (főszerk.) 2006. *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Alaktan: 54–79. Gerstner Károly: Ritkább szóalkotási módok. 471–474.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. Zsilinszky Éva: A más szóalkotással keletkezett szavak. 199, 624, 731, 807.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. Új magyar nyelvtan. Budapest: Osiris Kiadó. Kiefer Ferenc: Alaktan. 187–289.
- Labov, William 1963. The social motivation of a sound change. *Word* 19. 273–309.
- Labov, William 1975. A nyelvi változás mechanizmusáról. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Szociolingvisztikai írások. Budapest: Gondolat Kiadó. 255–285.
- Labov, William 1988. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Figyelő* 4. 22–48.

- Lugossy József 1858. Hangrendi párhuzam nyelvünkben. Új Magyar Múzeum 8/1. 92–102.
- Rácz Endre (szerk.) 1988. *A mai magyar nyelv.* Budapest: Tankönyvkiadó. Velcsov Mártonné: A szóalkotás ritkább módjai. 166–168.
- Rácz Endre – Takács Etel 1983. *Kis magyar nyelvtan.* 6. kiad. Budapest: Gondolat Kiadó. A szóalkotás. 165–190.
- Saville–Troike, Muriel 1992. Communicative Competence. In: *International Encyclopedia of Linguistics* Vol. 1. Ed.: William Bright. New York – Oxford: Oxford University Press. 273–274.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk.1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 129. évf. 3. sz. 348–362.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. Ladányi Mária: Alaktan. 503–660.

ÖSSZEFOGLALÓ

Morféma-alternáció a magyarban; szerepe A magyar nyelv szótárában és a mai szakirodalomban

A magyar nyelv alakváltozatokban igen gazdag. A morféma-alternáció következtében többalakú ige- és névszótövek vagy a szavak dialektális, szociolektális és stiláris alakváltozatai jönnek létre. A hangrend és a magánhangzó-illeszkedés pedig toldalék-alternációt eredményezett. Szép számban vannak azonban a magyarban olyan esetek is, amelyekben a tőmorfémák alakváltozatainak a jelentése is szétválik: párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás, azaz szóhasadás következik be, új szavak keletkeznek. A szóhasadás a szókincsbővülés egyik jelentős módja.

A 19. században *A magyar nyelv szótára* szerkesztőinek, Czuczor Gergelynek és Fogarasi Jánosnak az érdeme, hogy a szócsaládok rekonstruálá-

sában kitüntetett figyelmet szenteltek az alakváltozatoknak. Legfontosabb felismerésük, hogy a magyar gyökök (tőszavak) között kétirányú rokonság figyelhető meg: **egyenes ági** (szóképzés) és **oldalági** (morféma-alternáció). Mindkettőt figyelembe véve ígéretesen vizsgálódtak belső keletkezésű szavaink etimológiai összefüggéseinek a feltérképezésében.

Sajnálatos, hogy mai nyelvtanaink viszont a tő-alternációra épülő szóhasadással és a szókészlet gazdagításában betöltött fontos szerepével érdemben nem foglalkoznak.

Kulcsszavak: nyelvi variabilitás, morféma-alternáció, szóhasadás, CzF.-szótár, allomorfia a mai magyar szakirodalomban

ABSTRACT

Morpheme alternation in the Hungarian language and its role in the present-day literature

The Hungarian language abounds in form-variants. Due to morpheme alternation, polymorphic verbal and nominal stems or dialectal, sociolectal or stylistic form variants of words are formed. Vowel harmony and consonant matching resulted in affix alternation. However, there are many cases in Hungarian when the meaning of the form-variants of root morphemes also diverges: parallel form and meaning distribution, i.e. paronymy occurs, new words are created. Paronymy is a major way of the expansion of vocabulary.

The merit of Gergely Czuczor and János Fogarasi, the editors of the *Dictionary of the Hungarian Language* in the 19th century is that they paid special attention to form-variants when reconstructing the word families. Most importantly, they recognised that there is a bidirectional relationship between the Hungarian roots (root-words): direct/lineal (word-formation) and collateral (morpheme alternation). Taking both relationships into consideration they had promising results in exploring the etymological relations of the internally generated Hungarian words.

It is regrettable, that paronymy based on root alternation and its important role in the expansion of the vocabulary are not given proper consideration in our modern grammar books.

Keywords: linguistic variability, morpheme alternation, paronymy, Czuczor-Fogarasi Dictionary, allomorphs in modern Hungarian technical literature

REJTETT TÖVEK RENDSZERE: A *LAP* ~ *LEP* TŐ TÁGABB CSALÁDJÁNAK SZERVEZŐDÉSE

CSENGEY ANDRÁS*

1. Előzetes megfontolások

1.1. A szógyökökről alkotott ellentmondásos nézetek

Amióta a magyar nyelvészeti szakirodalom nem használja a *gyök* szót, számos más megnevezés született nagyjából ugyanarra a fogalomra. *Alapszó, etimon, tő* – ahogy a TESz. utal rá[1]; *improduktív tő, elhomályosult tő, passzív* vagy *fiktív tő* – ahogy Benkő Lorándnál olvashatjuk (1984); vagy *fantomtő* – ahogy Kiefer Ferenc nevezi (2000). Ezek helyett javaslom most a címben szereplő *rejtett tő* kifejezést. Valójában azért született ilyen sok terminus, mert senki sem volt igazán elégedett a korábbi kifejezésekkel, sőt, néhányan a sajátjukkal sem. Benkő például, aki a témában írt könyve címében a *fiktív (passzív)* megnevezést választja, ugyanebben a könyvben a mellett érvel, hogy „ez a tő nem »fikció«, hanem valóságos, kielemezhető

* Megbízott szakmai munkatárs (Magyar Nyelvstratégiai Intézet)

1 Például a *sudár* szónál: „A szó voltaképpen a *sugár* alaki és jelentésbeli párja, mivel azonos etimonú alapszóból azonos képzővel keletkeztek." (III/610.)

morféma", és azt írja: „aki tud jobbat a szóban lévő fogalomra, ám alkosson ilyet, szívesen elfogadom" (23.).

A *rejtett tő* kifejezés azért tűnik találóbbnak az eddigieknél, mert ezeknek a töveknek a legszembetűnőbb tulajdonsága valóban az, hogy önállóan nem jelennek meg, csak különféle képzett formákban, így csak akkor ismerhetjük fel őket, ha ezeket a képzőket lebontjuk róluk. Például a *pördül, pörög* szavak *pör-* töve ilyen önállóan soha nem használatos, de számos képzett alakban megbújó szóelem. Egy másik fontos vonásuk szintén indokolttá teszi a *rejtett* jelző használatát. Ezek a tövek ugyanis gyakran többféle változatban is megjelenhetnek. A *pördül, pörög* szavakhoz nagyon közeli hangalakú és jelentésű *fordul, forog* szavak *for-* töve tekinthető a *pör-* tő *p-f* hangváltással létrejött változatának. Tehát azért is rejtettek ezek a tövek, mert mindig egy összetettebb alak részeiként találkozhatunk velük, és azért is, mert olyan változatokban élnek, amelyeknek a felismerése, és összefüggéseik átlátása első ránézésre nem egyértelmű, hanem elmélyültebb vizsgálatot kíván.[2] Így a most javasolt kifejezés kétszeresen is találónak tűnik.

A korábbi megnevezésekkel kapcsolatban viszont többnyire jogos ellenvetések merültek fel. Benkő már idézett könyvében is olvashatjuk, hogy ezek a tövek nem mondhatók egyértelműen passzívnak vagy improduktívnak (terméketlennek), hiszen a magyar szókincs nagyon jelentős hányadában ilyen tövekből építkezik.[3] *Fiktív*-nek sem célszerű nevezni őket, ha egyszer valós, kielemezhető morfémák. A *fantom* szó pedig ugyanarra a jellegzetességre utal, mint a *rejtett* jelző, csak egy indokolatlanul negatív többletjelentéssel és idegen szóval.

2 „[A] mai köznyelvi szinten egyediként vagy szűk családúként feltűnő fiktív tövű igéknek a régiségben és a mai nyelvjárásokban egész sor, velük kétségkívül összefüggő, egy tőről fakadt társaik vannak" (Benkő 1984: 152).

3 „Az ilyennemű vizsgálat jelentőségét az a puszta tény is kiemelheti, hogy a szóban lévő igecsoport nyelvünkben sok ezer lexémát tartalmaz, tehát a magyar igék nagyon tekintélyes hányadát alkotja" (Benkő 1984: 5).

Most tehát a fenti okok miatt a *rejtett tő* megnevezést fogjuk használni, ugyanakkor az is indokolható lenne, hogy térjünk vissza az eredeti *gyök* kifejezéshez. Ehhez a szóhoz azonban nagyon ellentmondásos megítélések kapcsolódnak a nyelvészek körében. Ha a *gyök* szót újra jól használhatóvá akarjuk tenni, akkor először tisztáznunk kell ezeknek az álláspontoknak a hátterét.

1.2. A gyök megnevezés ellen szóló érvek

A magyar nyelv szótárát – megjelenését követően – egy új, uralomra jutó paradigma felől érték többnyire méltatlan támadások. (A szemléletváltás működésmódját és körülményeit részletesen elemzi Békés Vera *A hiányzó paradigma* című művében.) A tudományos érdeklődés középpontjába a belhasonlítás és a szócsaládosítás[4] helyett a más nyelvek szókincsével való összevetés, és ezáltal a nyelvcsaládok rokonsági rendszerének feltárása került. Ez a változás szorította ki teljesen a korábbi nyelvbölcseleti irányzat[5] központi fogalmát, a gyököt. Ez azonban még nem ok arra, hogy a szókincs belső viszonyrendszere iránti figyelem újbóli élénkülésével ne vehetnénk megint használatba a korábban jól kidolgozott termin-

4 Az „itthoni szócsaládrendezést" (43) időrendben a külhasonlítás elé helyező módszer szükségességéről ír Lugossy József már 1856-ban. Ez a szándék és jogos igény azonban, legalábbis olyan módon és mélységben, ahogy Lugossy szorgalmazta, máig sem valósult meg. Már ekkor túlsúlyban voltak a magyar szókincs egyes elemeit más nyelvekkel összehasonlító munkák: „jelen értekezés a nyelvészeti teendők mérlegét igen egyenetlen állásba süllyedve találja" (46).

5 A Czuczor–Fogarasi-szótár értelmezéséből világosan látszik, hogy a korszak nyelvbölcselet fogalma nagyon közel áll ahhoz, amit ma egyszerűen nyelvtudománynak hívunk: „Bölcsészet, mely az emberi nyelv azaz beszéd eredetét, szervezetét s minden sajátságait az emberi elme egyetemes törvényeiből megfejteni, továbbá egy vagy több nyelvek tényeiből általános elveket elvonni, s ezekre újabb tényeket, illetőleg szabályokat alapítni törekszik" (CzF. 4: 903). A *bölcselet* szóhoz legfeljebb a mai nyelvállapotban tapad költői, filozofikus jelentésárnyalat. Abban az időben a nyelvbölcselet egyszerűen egy kortárs tudományos irányzat megnevezése volt.

ológiai rendszert, a *gyök* mellett akár a *gyökelem* és a *törzs* szakszavakat is felelevenítve.

Ha arra keressük a választ, hogy a mai tudományos közegben mi lehet az akadálya ennek, Honti László *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről* című könyvében, *A gyökészetről* című fejezetben bőven találunk érveket a *gyök* megnevezés ellen. Ezek nagy része idézet a korábbi bírálatokból, de a leginkább figyelemre méltó a szerző saját ellenvetése:

> „lehetne talán a Benkő (1984) által fiktívnek nevezett tövet gyöknek nevezni, pl. *hű-: hűl ~ hűt, fű-: fűl(ik) ~ fűt, gyű-: gyűl(ik) ~ gyűjt, ak-: akad ~ akaszt*, de az uráli nyelvektől tipológiailag idegen sémi gyökökkel ellentétben ezekben még akár a két mássalhangzót tartalmazó fiktív tövekben sincs funkcióval rendelkező magán- vagy mássalhangzócsere”[6]

1.3. A Czuczor–Fogarasi-szótár szemlélete

Honti kijelentése szöges ellentétben áll a Czuczor–Fogarasi-szótár előbeszédében írottakkal. Itt ugyanis a következőket olvashatjuk:

6 Honti László: *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről* (2012: 162). Ahogy később még kitérünk rá, az eltérő álláspontok itt a „funkció” szó eltérő értelmezéséből erednek. Honti – úgy tűnik – ez alatt csak grammatikai funkciót ért, pedig a sémi nyelvekben is van a gyökök hangcseréinek szókincsbővítő és szócsoportokat létrehozó szerepe is. A magyar nyelv a tőhangváltás lehetőségét elsősorban a szókincs gyarapítására használja, de ez még nem ok arra, hogy az így létrejövő egységeket ne nevezhessük gyöknek. Az alapvető hasonlóság miatt indokolt ez a megnevezés, még akkor is, ha tudjuk, hogy a sémi nyelvek gyökeinek a magyar gyököktől eltérő vonásai is vannak. (Éppúgy, ahogy a hangsúlyt is hangsúlynak nevezzük minden nyelvben, függetlenül attól, hogy az ebben rejlő lehetőségeket is más-más funkciókra használják a különféle nyelvek.)

„Különösen az úgynevezett belső hajlítás, belalakulás igen terjedelmes szereppel bír a szóképzésnél a magyar nyelvben. Ezen belső hajlítás alatt azt értjük, midőn legkisebb hangbővülés nélkül, sokszor pedig e mellett is a gyökben vagy törzsben leginkább csak az önhangzó módosulata (mélyebbre vagy magasabbra változása) által állnak elé új vagy módosított fogalmakra új szók" (17).

Tehát a nagyszótár éppen azt hangsúlyozza, amit Honti idézett kijelentése kétségbe von[7], hogy nem képzők hozzátoldásával, hanem magában a tőben történő hangcserékkel jönnek létre új szavak. Ráadásul ezt nem egy ritka, kivételes jelenségnek tekintik, hanem olyannak, amely „igen terjedelmes szereppel bír a szóképzésnél a magyar nyelvben". Például a *csap* és *csép* szavak esetében magánhangzó-, a *vál* és *fél* esetében pedig mássalhangzócsere történik. A szótár szerzői annyira alapvetőnek látják ezt a belalakulást, belső hajlítást, hogy általános következtetést vonnak le belőle a szókincs szerveződésére nézve:

„a nyelvalkotó ész a rokon fogalmakat rokon hangokkal szereti kifejezni" (65).

7 A Honti által idézett példákban valóban nincs hangváltás a tőben. Csakhogy temérdek példát lehet hozni, amikor viszont van. Ezt a jelenséget csak úgy lehetne tagadni, ha mindezeket az oldalágon rokon töveket nem tekintenénk rokonnak, kizárólag az egyenes ágú rokonságot fogadnánk el (a teljesen azonos rejtett tőből különböző képzőkkel létrehozott szavak rokonságát). Ez azonban egyrészt körben forgó érvelés lenne (az előfeltevés alapján, hogy nincs hangváltás, nem fogadnánk el rokon változatnak azt, ahol hangváltás van, és ezért jutnánk az előfeltevéssel azonos következtetésre), másrészt nem csak a CzF., hanem a TESz. eredményeinek is ellentmondana. Pl. Sanyargat: „Ismeretlen eredetű szócsalád. Tagjai esetleg a szintén ismeretlen etimonú ***senyved, szenved*** és a ***sínylik*** rokonságába tartoznak, azok veláris párhuzamaként." (III/485. A TESz. tehát lehetségesnek tart a tőben *s-sz, a-e-í, n-ny* hangcseréket.) Ha pedig a *sen- ~ szen- ~ síny-* tövek a bennük felcserélődő rokon hangok váltakozása ellenére a TESz. szerint is egy családot alkotnak, akkor el kell ismernünk az oldalági rokonság létezését a magyar szókincsben, és a tőhangváltások szókincsbővítő szerepét.

1.4. Egy vizsgálati mód, amely közelebb vihet a megoldáshoz

A kérdés az, hogy vajon melyik álláspont a helyes: a CzF. gyökök szerint családosító szemlélete, amely a belső hajlítás által létrejövő tőváltozatokat oldalági rokonoknak[8] tartja, vagy az ezt bíráló álláspontok, amelyek elavultnak, meghaladottnak tekintik a nagyszótár megközelítését. Az ebben a tanulmányban elemzendő szócsalád vizsgálatán keresztül arra a következtetésre jutunk, hogy a magyar szókincs rejtett töveit okkal nevezhetjük gyököknek is, mert jellemző rájuk a magán- vagy mássalhangzócsere, még akkor is, ha ennek a szerepe némileg más a magyarban, mint a sémi nyelvekben. A különbség lényege, hogy a magyarban a tőhangváltás elsősorban nem grammatikai funkciót tölt be, hanem a szókincsbővítés és a hangalaki és jelentésbeli párhuzamosságokra[9] épülő rendeződés fenntartása a legfontosabb szerepe.

Ahhoz, hogy a *rejtett tő*, vagy a *gyök* megnevezés, illetve fogalom alkalmazásának célszerűségéről, a CzF. szemléletének helyességéről, avagy esetleges hibáiról megalapozott véleményt formálhassunk, most egy új módszert fogok javasolni. Igyekszem az ebben rejlő lehetőségeket bemutatni, a módszer kereteit körvonalazni, és ebben a kezdeti formájában alkalmazni is. A magyar szókészletnek egy hangalakok alapján körülhatárolt halmazát fogjuk vizsgálni, a TESz. szócikkeire építve: azt a több mint kétszáz szót, amelyeknek a töve a képzésüket tekintve rokon *p, b, f, v* illetve az *l* hangokból épül fel. Mivel ez a fajta vizsgálat szokatlannak tűnhet, hiszen nem egy-két szó közvetlen etimológiai kapcsolatát elemezzük, hanem egy

8 Bővebben kifejti Horváth Katalin (2008): *Czuczor és Fogarasi a szócsaládokról – a szavak egyenes ági és oldalági rokonsága.*

9 Ezt a kifejezést már Benkő is használja, *Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez* című tanulmányában írja, hogy nyelvünk „párhuzamos alaki és jelentésbeli elágazásokkal különböző szavakat, szócsoportokat produkál" (1963: 18).

több száz szóból álló halmaz viszonyrendszerét, felmerül a kérdés, hogy van-e ennek a megközelítésnek létjogosultsága.

1.5. A szóhalmaz vizsgálatának létjogosultsága a nagyszótár szemszögéből

Természetesen a Czuczor–Fogarasi-szótár szemlélete alapján ennek a vizsgálatnak van értelme, hiszen a szerzők által is alkalmazott szócsaládosításnak ez az egyik lehetséges és alapvető módszere. A szótár első kötetében éppen a nagyobb rálátás érdekében szerepel a gyökök felsorolása és rövid jellemzése. Itt olvashatjuk például a következőket:

1. „*leb* = *lib, lob*, könnyű mozgás a levegőben: lebeg, lebenyő, lebernye, lebben, lebbent, lepke (lebke, lebegő)”

Majd fél oldallal lejjebb:

2. „*lib* (2), könnyüd mozgás, lebegés: libeg, libben, libbent. Fordítva: *bil*, billeg”

A szótárforma azonban még ebben a tömörített formában sem tudja rögzíteni az összes kapcsolódást. A *leb*-nél volt utalás a *lib*-re, a *lib*-nél a *bil*-re, de az ebből következő *leb-* ~ *bil-* másodfokú rokonságra már nem tud kitérni a szótár. Ahogyan a közeli rokon *lobog* tövét sem említi egyik gyöknél sem, pedig a *lob-* gyöknél szerepel a *libeg*:

3. „*lob*, lobog, lobogó, lobogás, lobogtat, lobban, lobbant. Vékonyhangon: *lib*, libeg

Tehát a hasonló hangalak alapján körülhatárolt nagyobb szóhalmazok viszonyrendszerének elemzése egybevág a nagyszótár szemléletével, de a

távolabbi vagy áttételes rokonságok kimutatásához szükségesnek látszik egy, a szótárformánál hatékonyabb ábrázolásmód, a felismert kapcsolatrendszert a maga összetettségében szemléltetni képes eszköz kidolgozása. Erre is teszek majd néhány javaslatot a továbbiakban.

Már ebből a néhány példából is látszik, hogy a gyökök alakváltozatai, és az ezekből képzett szavak igen terjedelmes családokat alkotnak. Ezeknek a terebélyes rokonsági rendszereknek a vizsgálatára nem elég az egyes szópárok közti összefüggéseket kimutató elemzés. Olyan módszerekre is szükség van, amelyek átfogóbb rálátást tesznek lehetővé, nagyobb halmazok együttes vizsgálatára is képesek. Erre lehet példa a most választott módszer, amelynek alkalmazása során az összes kiválasztott – hangalakjuk alapján egy bizonyos távolságon belül eső – szót sorra megvizsgáljuk, és jelentésbeli viszonyaik alapján csoportosítjuk őket. Így kiderül, hogy az adott szókészlet mekkora hányadánál párosulnak a hasonló alakokhoz rokon jelentések, és hogy ezek milyen elsődleges központi alapjelentések köré szerveződnek.

De vajon szemben áll-e ezzel a felfogással a Czuczor–Fogarasi-szótárhoz képest sok tekintetben más szemléletet képviselő TESz.?

1.6. A szóhalmaz vizsgálata a TESz. szemszögéből

Már egy-két példából is kitűnik, hogy a TESz. szemlélete nem mond ellent az előbbieknek, vagyis a gyökfelfogásra épülő szócsaládosításnak:

4. Ballag: Hangfestő eredetű, „összefügghet a *billeg*-gel, valamint a *bolyog ~ bolyong* családjával is".
5. Bólogat: Hangfestő, „összefügghet a *bóbiskol, bókol* stb. szócsaláddal, sőt esetleg a *billeg* családjával is".
6. Lebeg: „Hangutánzó-hangfestő eredetű szócsalád", „tagjai közeli rokonságban vannak egyfelől a *libeg, libben, lippen, lobog, lobban*, másfelől a *lefeg, leffen, leffentyű, lifeg* szavakkal."

Ha csak a legutóbbi szó, a *lebeg* példáját nézzük, akkor is egyértelmű, hogy az *i, e, o* magánhangzók és a *b, p, f* mássalhangzók váltakozása ellenére közeli rokon szavakról beszél etimológiai szótárunk is. Az egyes hangok cseréje révén elkülönült – de azért az alak és a jelentés tekintetében is közeli – tőváltozatok rokonságának számontartása tehát nem idegen a TESz.-től sem. Itt is szembesülünk azonban magának a szótárformának a korlátaival.

Azt megtudhattuk a 4. és az 5. példából, hogy a *ballag* és a *bólogat* is összefügghet a *billeg* szóval, azt azonban egyik szócikknél sem említik, hogy ezen keresztül akkor egymással is van egy áttételes kapcsolatuk, tehát tágabb értelemben véve egy családba tartoznak. A 3. példa esetében kivételesen belefért a szócikkbe, hogy a *lebeg* két különböző irányú rokonsági szálát is megemlítsék. A *libeg* ~ *lobog*, és a *lefeg* ~ *lifeg* ezek szerint szintén rokonok, de ezt már nem feltétlenül jelzik minden egyes szónál (a *lobog*-nál például nem csak a *lefeg* ~ *lifeg* szavakat, hanem még a *libeg* ~ *lebeg* igét sem említik.) Ugyanígy, az előbbi szavak egyikénél sincs utalás a *leppeg*-re, pedig ennél a szócikknél egyértelműen kiderül, hogy szintén a család tagja:

7. **Leppeg**: 1. 'lassan, lomhán megy, ballag' 2. 'nehezen, bárgyú módon beszél'; „Hangutánzó-hangfestő eredetű szócsalád. A *leffeg* rokonságába tartozik."

Természetesen ez érthető, hiszen egy szótár nem írhatja le az összes szónál a teljes kapcsolatrendszert: ez túl hosszadalmas lenne, és folyton ismételnie kellene önmagát. Így viszont óhatatlanul szétszabdalódik a valóságban sokkal szervesebb és egységesebb viszonyrendszer. Pedig már ez a néhány szó rámutatott, hogy egy szorosan összetartozó családról van szó, ahová a *lib-*, *leb-*, *lob-*, *lip-*, *lef-*, *lif-* tövek mellé fel kell vennünk a legutóbbi példa alapján a *lep-* tövet is. Ez tovább erősíti azt a gondolatot, hogy a szótárak és az egy-két szó etimológiai kapcsolatát elemző tanulmányok

mellett szükséges egy a nagyobb szócsaládok kapcsolatrendszerére összpontosító elemzés- és ábrázolásmód kidolgozása.

1.7. A (szóhalmazok vizsgálata során) feltérképezhető szócsaládokat összetartó erők

Ha olyan, ma is elfogadott elméleti hátteret keresünk, amely a hangkülönbségek ellenére indokolhatja a vizsgált tövek rokonságát, akkor elsőként a **szóhasadás** működésmódja kínálkozik. Ennek során ejtésváltozatokból, jelentéselkülönüléssel jönnek létre hasonló alakú szavak. Ilyen a Benkő által példaként felhozott *lohol*, *lehel* és *liheg* szavak összetartozása: „Hiszen egyáltalán nem lehetetlen, hogy a *lohol* és családja az alapetimon szempontjából azonos tövű a *lehel*-lel és a *liheg*-gel; a *fütyül* pedig egy tőről fakadt a *fecseg*-gel, *ficserékel*-lel, *fityetékel*-lel stb. Az efféle eseteket természetesen még tucatszámra lehetne sorolni. A látszólag szűk körű *leng, lendít, lendül* fiktív tövű igecsalád például valószínűleg ősi tőrokonságban van a *lebeg* igen nagy családjával; a *rejt*-nek a *reked*, *rekken* stb. ad kiterjedt tőrokonságot; a *piszmog* a *piszkol* és a *piszkál* családjainak töve felé mutat; a *cipel* a *szepelked(ik)* családjában találja meg etimonbeli kapcsolatait; a *ványad* töve azonos a *vánszorog* és a *ványol* szavakkal; stb. stb." (Benkő 1984: 152).

A szóhasadás mellett létezik azonban még egy hasonló, de kevésbé ismert jelenség is főleg hangutánzó-hangfestő jellegű tövek esetében. Létezik egy olyan erőtér, vonzások és egymásra hatások rendszere, amelyet pusztán az alakok és a jelentések összefüggései működtetnek. Erről az erőtérről így ír Grétsy László (1962: 113): „Az egymáshoz hangalaki és jelentéstani tekintetben közel álló – noha jobbára nem közös eredetű – hangutánzó-hangfestő szavak közt gyakran oly nagy mérvű keveredés, kölcsönhatás észlelhető, hogy az tárgyunk szempontjából még abban az esetben is figyelmet érdemel, ha etimológiai összefüggés nincs is a szópár tagjai közt." Majd idézi Benkő-t, aki szintén erről az erőtérről beszél: „Az azonos fogalomra vonatkozó, de születésükre nézve egymással össze nem

függő szóalakok erős alaki hasonlóságának fő oka hangfestő (és hangutánzó) szavaink egyik jellegzetes és eddig kellően nem hangoztatott tulajdonságában: a keveredésre és egymásra hatásra, egymásba való alaki és jelentésbeli besugárzásra való erős hajlandóságukban keresendő" (MNy. 50: 259; idézi Grétsy 1962: 113).

A továbbiakban még kitérünk arra, hogy amit Grétsy az egymáshoz hangalaki és jelentéstani tekintetben közel álló szavak közti „nagy mérvű keveredés"-ként, kölcsönhatásként ír le, Benkő pedig „egymásra hatásra, egymásba való alaki és jelentésbeli besugárzásra való erős hajlandóság"-ként említ, az nem kizárólag a hangutánzó szavak, tövek esetében működik. Kétségtelen, hogy itt jobban megfigyelhető, de bizonyos mértékben a teljes szókincsre is érvényes. Ezt nevezik a **mentális lexikon** működésében tapasztalt analógiás vagy hasonlósági hatásnak (Magyari 2008: 100).

A hasonló hangalakú és jelentésű szavak csoportosulásai mögött tehát szóhasadás vagy hangalaki és jelentésbeli átsugárzások, egymásra hatások állhatnak. Ezt a viszonyrendszert tehát nem csak a Czuczor–Fogarasi-szótár, hanem a TESz. és a mai nyelvészeti elméletek alapján is indokolt kutatni.

2. A *lap* ~ *lep* tőcsalád vizsgálata

2.1. A vizsgálat módja

A vizsgálat az összes olyan egy szótagos tőre kiterjedt, amelyben az *l* hang mellett az egymáshoz képzés és hangzás tekintetében nagyon közeli *v, f, p, b* hangok valamelyike szerepel (a CVC – mássalhangzó, magánhangzó, mássalhangzó – képletű szótag kezdő és záró mássalhangzójaként). A *libeg-billeg* féle hasonló hangzású és jelentésű párokra tekintettel megvizsgáltam az *l-v, l-f, l-p, l-b* sorrendű, valamint az ugyanezen mássalhangzókból fordítva, *v-l, f-l, p-l, b-l* sorrendben felépülő töveket is. A magánhangzók közül mindet számításba vettem, ha a velük alkotott szótag

értelmes magyar szavak töve lehet. Az így kapott tövekből képzett szavak viszonyrendszerét térképeztem fel a jelentéseik közötti összefüggések alapján. A vizsgálandó szavakat a TESz. megfelelő alakú szócikkei alapján gyűjtöttem össze, a rokonsági fokok megállapításánál felhasználva az ott található kölcsönös utalásokat is.

Így 219 vizsgálandó szót találtam, az összetett szavakat és a csupán a szócikkeken belül feltüntetett különböző képzőjű, de nagyon közeli változatokat nem számítva. A jelentések vizsgálatánál azt figyeltem, melyik az a legáltalánosabb, elvont jelentés vagy kép[10], amelyhez a legtöbb szó jelentése kapcsolódik, illetve hogy ebből hogyan ágaznak le a különböző irányokba fejlődő egyedibb jelentések. A kutatás egyik legfőbb célja volt azt tisztázni, hogy vajon a pusztán hangalakjuk alapján kiválasztott szavak jelentései valóban összekapcsolódnak-e egyetlen nagy családba, vagy csupán szórványosan találhatók összefüggő csoportok, amelyeknek egymással már nincs kapcsolata.

Az idegen szavakat nem zártam ki eleve a vizsgálatból, hanem utólag, ennek fényében állapítottam meg, hol a helyük a feltárt rendeződésben.

A legnagyobb nehézséget egy ilyen vizsgálatnál az jelenti, hogy tudunk-e olyan viszonyító, ábrázoló, szemléltető rendszert találni, amelyben a feltárt kapcsolódások a megfelelő részletességgel, mégis áttekinthetően

10 'Kép' alatt itt egy nyelvi elemhez kapcsolódó mentális reprezentációt értek. Azt a rögzített, élményszerű mozzanatot, amely egy adott szóhoz kapcsolódik, függetlenül attól, hogy ez melyik érzékszervhez vagy érzékszervekhez köthető (vizuális, auditív, taktilis, azaz látási, hallási, érintési vagy valamilyen belső, érzelmi emléknyomot mozgósít, aktivál). Fontos megkülönböztetni az egyedi, felszíni képeket az elvont, sokkal több helyzetben, különféle szereplőkkel eltérő megjelenési formákban is felbukkanó, de közös alappal rendelkező képektől. Ez utóbbiak tartoznak ugyanis a gyökökhöz, míg a belőlük leágazó egyedibb, felszíni képek rendre az egyre hosszabb, összetettebb szóalakok mellett jelennek meg. Mélyebb, elvontabb kép például a *tür-, tűr* tövekből képzett szavak többségéhez kapcsolódó, mindezekben közös reprezentáció (sőt, akár a *tur-, túr* tövekből képzett szavakat is bevehetjük ebbe a csoportba), egyedibb, felszíni kép pedig például a *hengerfejtömítés* szóhoz kapcsolódó konkrét, csak ehhez az egy nyelvi elemhez társuló reprezentáció.

jeleníthetők meg. Mivel ez a vizsgálati mód újszerű, igyekezni fogok több párhuzamos lehetőséget megmutatni. Mindegyiknek más-más előnye, hátránya van, de a szókincs összefüggésrendszerének áttekintéséhez ezekből kiindulva és némelyiket továbbfejlesztve hatékony eszközöket kaphatunk.

2.2. Ábrázolásmódok: Hogyan rögzíthetjük a felismert kapcsolatokat?

2.2.1 A jelentések viszonyainak ágrajza

Ha nemcsak a közvetlen rokonságot, hanem az áttételes, több lépésen keresztül megvalósuló jelentésbeli összefüggéseket is rendszerezetten, egyetlen képben szeretnénk láttatni, a viszonyrendszer bemutatására természetes módon kínálkozik a megszokott elágazásábra, amely a kapcsolatokat egy fa szétágazásaiként jeleníti meg.

A *lap* ~ *lep*[11] szócsalád jelentéseinek vizsgálatakor az első, legszembetűnőbb jelenség, hogy közülük nagyon sok kapcsolható a következő két kép valamelyikéhez:

a. 'Laposság, rálapulás, belepés'
b. 'Lebegés, lobogás, lifegés'

Ez a két kép, fogalmi kör pedig, bár alapvetően különbözik is, szintén összekapcsolható, mert mindkettő 'sík, de hajlékony, illeszkedni-, igazodni képes lapszerű dolog' létét feltételezi. Ennek a hajlékony, lapszerű dolognak, mint egy alapvető kép központi elemének a kétféle irányba elinduló,

11 A szócsalád megnevezéseként éppúgy szerepelhetne a *lif-*, *lef-*, *leb-*, *lib-*, *bil-*, *vil-* stb tövek bármelyike, ahogy a *lap* ~ *lep*. Választásom azért esett a családnak erre a két elemére, mert – mivel ezek önálló szóként is léteznek – könnyebb megjegyezni és névként használni őket.

már valamivel egyedibb jelentései (megjelenési lehetőségei) a 'rálapulás' és a 'lobogás'.

Ha a *lap* szóból indulunk ki, akkor ezt a fa tövébe írhatjuk. Közvetlen kisarjadzásként a hasonlóan sík, lapos dolgok nevei kerülnek mellé, mint a *lapu,* a *lapi,* a *lapát,* a *pala* vagy a *pallos.* A *lap* tőhöz kapcsolódó, hozzá közel álló jelentésű *lep* és *leb-* tövek a fa elágazásaiként szerepelnek. A *lep* oldalán a 'belepni, rálapulni képes' *palást, lepel, föl, lepedék* szavak szerepelnek, a *leb-* oldalán pedig a 'lapként libegni képes' *levél, fül, lepke* szavak. A *libeg* irányában továbbhaladva a *billegés* képéhez jutunk, és az ide kapcsolódó *villogáshoz, pillogáshoz,* vagyis olyan jelentésű szavakhoz, amelyeknek alapvető közös jegye a *váltakozás.* A következő ábra ezeket az elágazásokat szemlélteti:

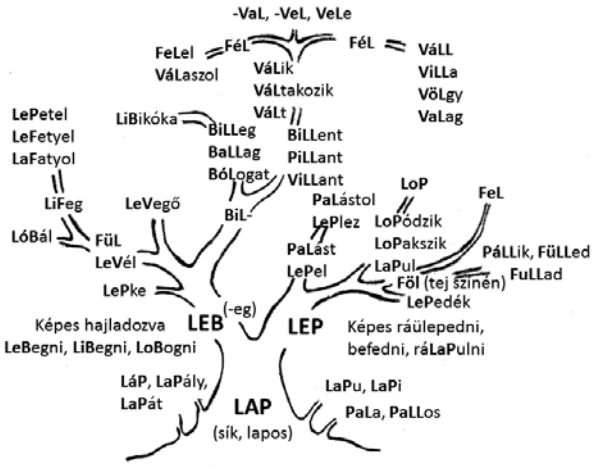

1. ábra: A *lap* ~ *lep* faábrája

Ennek az ábrának azonban, bár segít átláthatóbbá tenni a szócsalád kapcsolatrendszerét, van egy megtévesztő vonása: mindent a *lap* tőből szétágazóként szemléltet. Ezzel szemben a tényleges viszonyrendszer inkább egyenrangú csomópontok hálózata, fontos lenne a megjelenítésben ezt is tükrözni.

2.2.2. Többközpontú hálózat

A szócsalád jelentései közti hálózatot jobban leképzi egy olyan formán módosított rajz, amely több hasonló fontosságú központ köré szerveződik és inkább az idegsejtek kapcsolatrendszerére hasonlít. Így jobban látható, hogy a *lap* tő nem kitüntetett szerepű kiindulópont,[12] csupán egy a többi hasonló jelentőségű csomópont közül.[13]

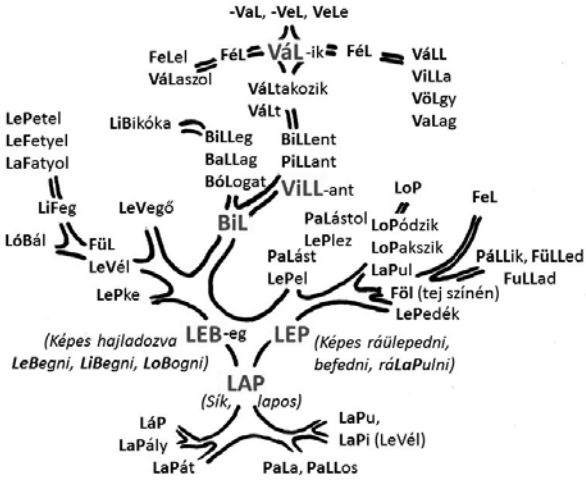

2. ábra: A *lap* ~ *lep* hálózata

12 Megtévesztő lehet, ha egy tőcsalád nem kötött elemeit (pl.: *mag, szak, kör, lap*) nagyobb súllyal vesszük számításba, mint az ezekkel rokon rejtett tőváltozatokat. Ebből adódhat az a téves szemlélet, amelyet az előbbi ábra mutat be. A családot megjelölő szópár szerepére ugyan lehet, hogy célszerű ezeket a szavakat választani – ahogy én is tettem a *lap* ~ *lep* család esetében; de tudatában kell lennünk, hogy nem feltétlenül a jelentések hálózatának központi elemei ezek, valószínűbb, hogy csak az egyik leágazást azonosíthatjuk általuk.

13 Ezt az ábrát tulajdonképpen bármilyen irányba elforgathatnánk, így akár a *leb-* vagy a *vál-* is kerülhetne alulra. Ezért nem is alulról fölfelé, hanem középről kifelé haladva érdemes végignézni a kapcsolatokat.

2.2.3. Sematikus rajzok

Ha magukat a központi képeket akarjuk megjeleníteni, amelyekből az ide kapcsolódó jelentések levezethetők, azt sematikus rajzokkal is ábrázolhatjuk.

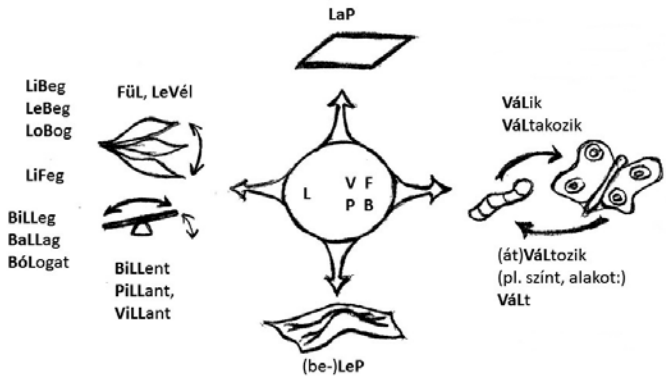

3. ábra: A *lap* ~ *lep* alapjelentéseinek sematikus rajza

Fölül a 'laposságot', alul a 'belepést', balra a 'lobogást, lifegést', és a hasonlóan ide-oda mozgást jelölő 'billegést' szemléltetjük; jobbra pedig az ezzel rokon, de átvitt értelmű 'valamivé válást', egy helyzet, vagy alak 'átváltozását', esetleg oda-vissza 'váltakozását' jeleníti meg a rajz.

2.2.4. Szóbeli körülírás

A jelentésirányok szétágazásának alapjául szolgáló központi képeket szóval is körülírhatjuk. A *'szélben lobogó, fényes és sötét oldalukat váltogatva villogtató kis lapkák'* képe például érthetővé teszi, milyen mindennapi tapasztalásból következhet a billegés, a villogás és a váltakozás jelentéseinek a kapcsolata. A *'víz felszínén lebegő levelekből, hordalékfából összeálló réteg'* vagy a *'tej színén bőrré sűrűsödő, lebegő föl'* pedig egy másik, hasonlóan

alapvető jelentőségű kép, amelyből a *laposság*, a *lebegés* és a *belepés* jelentéseinek kapcsolata válik érthetővé.

2.2.5. Képek

Mivel a szavak gyakran jellegzetes képeket idéznek fel, bizonyos esetekben egyszerűbb és szemléletesebb lehet egy fénykép, mint bármilyen szöveges magyarázat. Így van ez a *libegő*, *billegő*, *villogó* levelek esetében is.

4. ábra: Villanatkép

2.2.6. Gráfok

Ha a szócsoportba tartozó elemek vizsgálata alapján és az eddigiekhez hasonló ábrázoló, a rendeződést megjeleníteni képes eszközök segítségével sikerül a főbb jelentésbeli csomópontokat és azok viszonyát tisztázni, akkor ez a kapcsolatrendszer már gráfokkal is ábrázolható. Ez által sokkal letisztultabb, egyszerűbb, átláthatóbb, de mégis pontos ábrát készíthetünk.

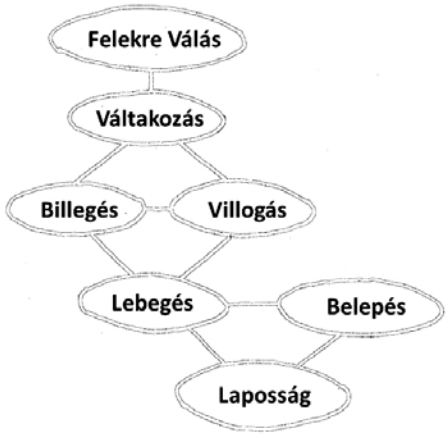

5. ábra: A *lap* ~ *lep* alapjelentéseinek kapcsolatrendszere

Így néz ki a vizsgált tőcsalád szavainak hátterében lévő jelentésmezők viszonyrendszere. Látható, hogy a 'laposság – belepés – lebegés' hármasa összefügg. Ugyanígy a 'lebegés – villogás – váltakozás – billegés' négyes csoportja is. A 'villogás' és a 'belepés' jelentésmezői közt azonban nincs összekötő vonal, ami jól tükrözi, hogy ezek nem kapcsolódnak közvetlenül.

2.3. A statisztikai vizsgálat lehetőségei

A TESz.-ből kigyűjtve a *v, f, p, b* illetve az *l* hangokból felépülő tövű szócikkeket, 219 vizsgálandó szót találtam. (Az összetett szavakat, a *pl-* mássalhangzó torlódással kezdődőket és néhány elavult szót nem vettem fel a listára.) A kigyűjtött anyagot ezután három kategóriába soroltam:

(+) kapcsolódik a tárgyalt jelentésmezők valamelyikéhez.
(-) nem köthető a tárgyalt jelentésmezőkhöz.
(?) kérdéses, nem egyértelmű a kapcsolat.

Például az *l-b* mássalhangzókból felépülő tövek származékainak listája így kezdődik:

1. *láb* (?);
2. *lábad, lábadozik* (+) „a lább ~ láb igéből" (TESz.), amely a *lebeg*-gel van kapcsolatban;
3. *lább* (+);
4. *lábbó* (+) „a lább igéből";
5. *lábbog* (+) ~ lebeg;
6. *labda* (-) szláv eredetű és nem köthető a tárgyalt (laposság, lebegés, belepés stb.) jelentésekhez…

Ezzel a módszerrel osztályozva az *l-b* tövű szavakat, azt az eredményt kapjuk, hogy 80 százalékuk kapcsolódik a tárgyalt jelentésekhez, 15 százalékuk kérdéses, és 5 százalékuk nem kapcsolható ide. Hasonlóan nagy arányban, többnyire 50-80 % között találunk a feltárt jelentésmezőkhöz kapcsolódó szavakat a többi tőváltozat származékainak esetében is. Egyetlen kivétel ez alól a *b-l* tőváltozat, ahol mindössze az ide tartozó szavak 15 százaléka kapcsolható a tőcsalád jellemző jelentéseihez, 78 százalékuk pedig egyáltalán nem köthető ezekhez.

E tanulmány terjedelmi korlátaira és központi kérdéseire tekintettel nem elemzem részletesebben a *b-l* tőváltozat sajátos helyzetét (az ilyen kérdésekkel külön dolgozatban érdemes foglalkozni), mindössze arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a statisztikai vizsgálat akár egyes tőváltozatokra lebontva is olyan hasznos eszköz lehet, amelynek segítségével a szókincs eddig nem vizsgált jellemzőit és szabályszerűségeit fedezhetjük fel. A témánk szempontjából legfontosabb eredmény most az, hogy a teljes tőcsaládra nézve a tárgyalt jelentésmezőkkel összefüggő szavak aránya 62 %. (Még a *b-l* tőváltozatnál tapasztalható kis arány ellenére is.) A szókészlet ezen részének statisztikai vizsgálata tehát azt mutatja, hogy a vizsgált szavaknak jóval több mint a fele a feltárt jelentésmezőkhöz köthető.

Ez a nagy arány megerősíti azt az eddig csak a példák sokasága alapján formált, de most már számokkal is alátámasztható meggyőződést,

hogy a fentebb tárgyalt, egymáshoz kapcsolódó jelentésmezők valóban határozottan kötődnek a *v, f, p, b* illetve az *l* hangokból felépülő tövek hangalakjaihoz.

2.4. Az idegen szavak kérdésköre

Az idegen szavak esetében két csoportot különíthetünk el. Az első a kétségkívül átvételnek tekinthető szavak köre. Meglepő módon ezeknek a szavaknak is feltűnően nagy hányada kapcsolódik a tárgyalt jelentésmezőkhöz, ráadásul legtöbbször ugyanahhoz, amelyhez a hasonló hangalakú magyar szavak is tartoznak. Ilyen egyezés például a német eredetű *luft* és a magyar *levegő* közeli alakja vagy a laposság fogalmához kapcsolódó *paletta, platni, plató,* és *pult* szavak, amelyeknek a tövében a magyar *lap*-hoz hasonlóan *p-l* hangpár szerepel, csak épp fordított sorrendben.

Az egyezések nagy számából az következik, hogy a *p-l, b-l, f-l, v-l* hangokból felépülő tövek nem kizárólag a magyarban kapcsolódnak a 'laposság', a 'lebegés', a 'felfelé irányulás' képeihez. Elképzelhető, hogy ezek a kép-hang összetartozások több nyelvcsaládban is azonosak, vagy akár a hangutánzó jellegből adódó univerzális jelenségek. Ezeknek a felvetéseknek a megerősítéséhez természetesen sok nyelv hasonló szemléletű vizsgálatára lenne szükség.[14]

Az idegen eredetűnek tartott szavak másik csoportja esetében azt találtuk, hogy több esetben indokolt lehet az idegen származtatás felülvizsgálata. A *lepény* szócikkében például a TESz. is megemlíti, hogy vele „összevethető szó csupán a szerb-horvátban és a szlovákban van, azokba pedig

14 Ilyen kutatásra vállalkozott például a következő tanulmány, amelyben 4298 mai beszélt nyelv szavainak hang- és jelentésmintázatait vizsgálták, és számos olyan elemet azonosítottak, amelyek egymástól távoli nyelvek szókincsében is hasonlóságot mutatnak („a careful statistical examination of words from nearly two-thirds of the world's languages reveals that unrelated languages very often use (or avoid) the same sounds for specific referents" (Blasi et. al. 2016).

kerülhetett a magyarból is", és hogy a *lapos* szó tövéből hangrendi átcsapással is magyarázható. A *lapu*, a *lapát*, a *lapocka* és a *villa* szavak viszont ma egyértelműen szlávként vannak számon tartva, holott ugyanúgy levezethetők magyar tövekből is, mint a *lepény* szó. Általában is érdemes lenne felülvizsgálni annak az érvelési gyakorlatnak a helyességét, hogy ha távolabbi szláv nyelvekben is megtalálható egy magyar szónak a megfelelője, akkor a belső keletkezés lehetőségével már nem foglalkozunk, hiába adódna innen is meggyőző magyarázat. Ez az eljárás ugyanis egy megalapozatlan, bizonyítatlan előfeltevésen alapul, nem pedig forrásokkal alátámasztható, biztos ismereteken. Ezek hiányában a tudomány akkor jár el helyesen, ha az ilyen szavak esetében mindkét lehetséges eredetet számon tartja. Pontosan ezt teszi Czuczor és Fogarasi szótára is, megemlítve, de nem kizárólagossá téve a szláv megfelelőkkel való kapcsolatot a *lapát* esetében:

„Világos, hogy e szónak gyöke *lap,* mivel a lapát többékevésbé mindegyik lapos. Eredetileg rövid *lapat,* mely a nyelvszokás szerént úgy nyult meg, mint *korlát, porgolát, forbát, borbát, korczolát, fuvát* s némely mások. Egyébiránt nem azon *at, et* képzőjü szókhoz tartozik, melyek igéktől származva elvont értelmüek, pl. *csapat, csipet, menet,* hanem azokhoz, melyekben a *t* általánosb jelentőségü, milyenek: *evet, kuvat, kerecset, követ.* Megegyezik vele a szláv *lopata,* de azért eredeti magyarságát annál kevésbbé lehet kétségbe hozni, mivel a magyarban nemcsak gyöke közismeretű, hanem számos rokonhangu, s értelmü szók nemzetségével áll öszveköttetésben, holott a szláv nyelvben ezt nem találjuk. l. Stephanovics Vuk szótárát, hol a *lopata* és *lopac* szókon kivül egy hasonértelmü sincsen följegyezve. Sokkal több rokonságot mutatnak a latin megfordított *pala,* továbbá *palma, palear, palla, pallium, paludamentum, planum, planities,* melyekben lapos kiterjeszkedés az alapfogalom, valamint a német *platt,* a hellen *πλατις, πλατεια* szókban is. Finnül: *lappio.*"

2.5. A szavak, mint evolúciós rendszerben fejlődő mintázatok

A Czuczor–Fogarasi-szótár szemlélete – ahogyan ebből a példából is látszik – nem zárja ki, hogy egy magyar szónak több irányban is legyenek külső kapcsolatai (szláv, latin, finn stb.); ráadásul ezek mellett a szó belső rokonsági rendszerét sem vonja kétségbe (*lapos, lapát* stb.). Ez talán megfoghatatlanabbnak tűnhet, mint a TESz. egyetlen kapcsolatot és annak biztos irányát is határozottan kijelölő állítása (hogy a *lapát* szó szláv eredetű), de ez a szemlélet segít hozzá bennünket a valóság pontosabb, teljesebb leírásához.

A nyelvek szókészlete ugyanis olyan hang- és jelentésmintázatok összessége, amelyek egymással szerves rendszert alkotnak. Ezért már maga az átvétel szó is megtévesztő leegyszerűsítés. Még az egyértelműen bizonyítható, a közelmúltban történt szóátvételek sem tekinthetők pusztán átvételnek. Ilyenkor valójában egy idegen nyelv egyik elemének a hatására a befogadó nyelv létrehoz a saját rendszerében egy, a mintául szolgáló elemhez nagyon hasonló hangalakú és jelentésű egységet. Ez azonban nem azonos az eredetivel. Teljesen más a környező nyelvi közeg, amelybe beilleszkedik: más a hozzá közel álló elemek hangalakja és jelentése, ami alapvetően meghatározza, milyen módosult formában, és milyen hiányzó jelentéskört fedhet le az új szó. Az új közegben élő szó azután idővel még jobban idomul az átvevő nyelvhez, vagyis a befogadó jelrendszer többi mintázatával kölcsönhatásban fejlődik, így egy idő után már nagyobb arányban hordozhatja a belső kapcsolatrendszer hatására kialakult jegyeit, mint a keletkezésekor meghatározó idegen minta nyomait.

Hosszú távon tehát a rendszerbe átvétellel belépő elemek is szervesülhetnek. (Ez esetben a valamikori idegen minta hatása egy idő után arányaiban akár teljesen eltörpülhet a mellette szintén hatást gyakorló számos belső nyelvi mintához képest.) Ez azért lehetséges, mert a szavak valójában olyan összetett mintázatok, amelyek sokoldalú kapcsolatrendszerben

élnek, és ezeken keresztül számos hatás együttese határozza meg egy-egy szó mai formáját és jelentését – sohasem kizárólag egyetlen előzmény. Fontos tudatosítanunk a nyelvi jelrendszer elemeinek ezt a természetét, mert a jelek nem tárgyak, ezért valójában nem lehet őket átvenni, csak mintául venni; azaz többé-kevésbé hasonló formában, de mégis minden egyes alkalommal (használatukkor) egyedi módon megjeleníteni, újraalkotni. Ha elfeledkezünk az élő evolúciós rendszerek működésmódjának erről az alapvető sajátosságáról, és minden szó eredetét egyetlen forrásból akarjuk magyarázni, kizárva a további hatásokat és előzményeket, akkor ahhoz hasonló hibába esünk, mint ha egy ember családfáját egyetlen ősére akarnánk visszavezetni, megfeledkezve az összes többi leszármazási ágról.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a maga helyén ne lenne értelme számon tartani az idegen eredetű szavakat mint szócsoportot, de tudatában kell lennünk annak, hogy ez egy aprólékosabb szemszögből nézve leegyszerűsítése egy összetettebb folyamatnak. Ezért előfordulhatnak olyan esetek is, amikor az idegen hatás és a belső hatás nagyjából egyforma mértékű. Ilyen esetekben nagyon is indokolt mindkét hatást elismerni, mert ezek nem feltétlenül zárják ki egymást.[15]

3. A tőcsalád vizsgálatának tanulságai

3.1. Az eredmények jelentősége, alkalmazhatósága

A vizsgálat azt igazolta, hogy a rejtett tövek összefüggő rendszerbe szerveződnek, amelybe a vizsgált szókészlet túlnyomó hányada bekapcsolódik.

15 Főleg az ilyen tövek esetében (mint az *l-p, p-l* vázra épülő tővariációk is), ahol egymással eredetüket tekintve nem rokon nyelvekben is hasonló tövek köré szerveződnek hasonló jelentésű szócsaládok, könnyen elképzelhető, hogy ezek egyes elemei úgy kerülhetnek át egy másik nyelvbe, hogy ott is egyből a meglévő szócsalád természetes tagjaként tekintenek rájuk.

Ezt nevezhetjük gyökrendszernek, szócsaládrendszernek vagy a rejtett tövek rendszerének. A belső hangváltozások révén létrejövő tőváltozatok csoportosulásai alapján olyan jelentésbeli csomópontokat, alapvető jelentésösszetevőket ismerhettünk fel, amelyek közös képi hátterük miatt rokonsági hálózatot alkotnak. Ennek a hálózatnak a feltérképezése az emberi gondolkodás működését világítja meg.[16] Főbb csomópontjainak feltárása közelebb vihet bennünket akár az univerzális szemantikai alapegységek azonosításához is.

3.2. Kapcsolódási pontok a kognitív nyelvészettel, a mentális lexikon kutatásával

Az univerzális szemantikai egységek meghatározására tett kísérletet többek között Anna Wierzbicka (1985), ilyen típusú alapegységek feltételezésével: ÉN, TE, VALAKI, GONDOL, TUD, AKAR, ÉREZ, MOND, CSINÁL, TÖRTÉNIK, MOZOG, SZERET… Jean Aitchison (1987, 1994, 2003.) azonban *Words in the Mind* című könyvében Wierzbicka javaslatát nem értékeli sikeresnek. A következőket írja: „Since theese attempts at listing semantic primitives failed, does it meen that we should abandon

16 Az alapvető képekre épülő jelentések rokonsági hálózatáról és az ezzel párhuzamos, a hangalak szintjén jelentkező kapcsolatokról – éppúgy, ahogy az általuk alkalmazott nyelvtani szabályok nagy részéről – a nyelvhasználóknak többnyire nincsenek tudatosított ismereteik. (Legfeljebb néhány nagyon egyértelmű esetet ismernek fel, hacsak nem foglalkoznak kifejezetten ezzel a kérdéssel.) Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szókincs analógiás viszonyainak ez a rendszere ne lenne nagyon is valóságos, működő szerveződés és szervező erő, ami egyrészt a szótanulás, a szófelidézés és értelmezés folyamataiban, másrészt a szókészlet elemeinek formálásában, alakításában fejti ki a hatását. Ha feltérképezzük ezt az öntudatlanul létrehozott hálózatot, betekintést nyerhetünk egy a beszéd kialakulása óta szervesen fejlődő fogalmi térképbe. Ez által hozzáférhetővé, kutathatóvá válik az a nyelvenként különböző, de bizonyára univerzális vonásokat is hordozó gondolkodásmód, amely által a nyelvek felosztják, fogalmakba rendezik, és ezek viszonyítása (közelebbi vagy távolabbi rokon elemként való rögzítése) által leképezik a valóságot.

the search for them? No, but we need to realize that any true primitives are likely to exist only at an underlying level. Consequently, future proposals need to be more abstract and wide-ranging than previous ones" [17] (79).

Aitchison ilyen fajta egységeket tart elképzelhetőnek: TARTALMAZÓ, TÁRGY, KÖZEL-TÁVOL, TELI-ÜRES stb. Azt írja, „These are arguably recurring patterns wich influence our experience, but they cannot always be easily linked to particular lexical items"[18] (79). A mostani vizsgálatunk során feltárt főbb jelentésbeli csomópontok, a LAPOSSÁG, BELEPÉS, LEBEGÉS, BILLEGÉS, VILLÓDZÁS, VÁLTAKOZÁS és a SZÉTVÁLÁS közel állnak az Aitchison által várt, elvontabb, mélyebb szinten létező szemantikai alapegységekhez, ráadásul valós lexikai egységekhez is tudjuk kötni őket. Ezeket neveztük rejtett tőnek, vagy az eredeti szóhasználattal gyöknek. Sőt, ezen túl még az is erősíti ezeknek a szemantikai egységeknek a megalapozottságát, hogy nem csupán spekulatív úton, hanem a szókincs tényleges elemeinek vizsgálata által jutottunk el a felismerésükhöz. Így tudtuk azonosítani őket a hozzájuk tartozó hangalak (a közeli változatokban élő hangmintázatok) és a jelentés (összefüggő jelentésmezők) szintjén egyaránt.

Úgy tűnik, hogy a szókincs elemi hangalakjai (a két-három fonémából álló tövek) alapvető képekhez kapcsolódnak, amelyeket nagy arányban jelenítenek meg hangfestő jellegű mintázatok különféle változatai. A közeli alakokhoz a vizsgált szókészlet 62 százalékában rokon képek tartoztak. A vizsgálat alapján tehát megerősíthetjük a Czuczor–Fogarasi-szótár korábban már idézett megállapítását, hogy: „a nyelvalkotó ész a rokon fogalmakat rokon hangokkal szereti kifejezni" (I. 65).

17 „Mivel ezek a szemantikai alapegységek számbavételét célzó kísérletek kudarcot vallottak, talán abba kellene hagynunk a keresésüket? Nem, de fel kell ismernünk, hogy bármely valóban alapvető egység valószínűleg egy mélyebb szinten létezik. Következésképp a jövőbeli javaslatoknak elvontabbaknak és tágabb értelműeknek kell lenniük, mint a korábbiak voltak."

18 „Ezek kétségtelenül visszatérő mintázatok, amelyek befolyásolják a tapasztalásunkat, de nem mindig köthetők könnyedén egyedi lexikai egységekhez."

Ez a gondolat teljesen egybevág a legújabb mentális lexikont vizsgáló kutatásokkal is, hiszen ezek során írták le az úgynevezett **hasonlósági (analógiás) hatást**. Ez az emberi emlékezet működésében feltételezett két hatás egyike. A másik ilyen tényező a **gyakorisági hatás**. E szerint kevesebb időt vesz igénybe egy adott inger felismerése, ha az alak gyakoribb, mert minden aktiválás erősíti a memórianyomot (Clahsen 1999; Baayen – Dijkstra – Schreuder 1997). A hasonlósági (analógiás) hatás pedig azt jelenti, hogy a szavak felismerése és azonosítása során egy inger a hozzá hasonló alakokat is aktiválja valamilyen mértékben. Clahsen 1999-es, angol nyelven végzett kísérletében például akkor ragoztak nem létező szóalakokat rendhagyó módon, ha azok hasonlítottak egy ismert rendhagyó szó alakjához.

Ez az utóbbi felismerés logikus magyarázatot kínál annak a rendeződésnek a létrejöttére, állandósulására és önmagát folyamatosan fenntartó működésmódjára, amelyet mi a hasonló hangalakú és jelentésű tövek között tapasztaltunk. Ez lehet az oka azoknak az alakot és jelentést is fokozatosan egymással kölcsönhatásban módosító, alakító átsugárzásoknak, amelyekre – amint korábban már idéztük – Grétsy László és Benkő Loránd is felhívták a figyelmet. A gyakorisági hatás pedig arra adhat magyarázatot, hogy miért lehetnek a rejtett tövek sokkal mélyebben rögzült, állandóbb elemei a szókincsnek, mint a felszíni (különféle képzett formákban megjelenő, egyedibb jelentést hordozó, tényleges) szóalakok: egy-egy ilyen tőváltozat számos képzett szóban szerepel, így sokkal gyakrabban jelenik meg, mint a felszíni szóalakok bármelyike.

3.3. A kutatás további lehetőségei

A Czuczor–Fogarasi-szótár szemlélete tehát nem avult el, hiszen az egyik mai irányzat, a kognitív nyelvészet eredményeivel több ponton is egybevág, egyes kérdéseinek megválaszolásában pedig akár előre is vihet, és segíthet abban, hogy még jobban megértsük a mentális lexikon természetét és működését.

Igaz tehát, hogy az a szemlélet, amelynek az érvényességét most a *lap ~ lep* tőcsalád szavai alapján vizsgáltuk, lassan 150 éve a tudományos érdeklődés peremére szorult; de azért nem tűnt el teljesen. A huszadik századi kutatások, bár kevésbé hangsúlyosan és kissé más szemszögből, de foglalkoztak a témával. Ezt idéztük fel, amikor a passzív tövekről, a szóhasadásról vagy az alaki és jelentésbeli átsugárzásokról ejtettünk szót. A mai kognitív vizsgálatokhoz pedig annyira jól illeszkedik ez a megközelítés, hogy egyértelműen időszerűnek tűnik a felelevenítése, a mai eredményekkel és szakszókinccsel összehangolt megújítása és alkalmazása.

Az eredmény, hogy ennek a tőcsaládnak az esetében szervesen kapcsolódó jelentésmezőket találtunk, amelyek párhuzamba állíthatók a rokon hangalakú tövekkel, azt jelzi, hogy ehhez hasonló vizsgálatot a többi tőcsalád esetében is érdemes elvégezni. Ezáltal pontosabban feltárhatjuk a szócsaládok határait, egymáshoz fűződő és belső viszonyrendszerüket, és a teljes szókincs alapján legmeghatározóbbnak mutatkozó szemantikai alapegységeket is azonosíthatjuk – a hozzájuk tartozó legjellemzőbb hangmintázatokkal együtt.

A rejtett tövek hangmódosulásai ugyanis – amint láthattuk – igenis funkcióval bírnak: a szókincs bővítésének eszközei, illetve egy, a hangalakok és jelentések párhuzamos megoszlására épülő szerveződés működtetői. Vizsgálatunk azt igazolta, hogy a Czuczor–Fogarasi-szótár szemlélete helyes alapokra épült. Érdemes tehát ezt a megközelítést és módszert mai tudomány adta lehetőségek és keretek között újragondolni és továbbfejleszteni, mert ma is eredményes lehet, jól hasznosítható az újabb tudományos kérdések megválaszolásában is.

IRODALOM

- Aitchison, Jean 2003.[3] *Words in the mind.* Blackwell Publishing. Malden, Oxford, Melbourne, Berlin.
- Baayen, R. H. – Dijkstra, T. – Schreuder, R. 1997. Singulars and Plurals

in Dutch: Evidence for a Parallel Dual-Route Model. *Journal of Memory and Language*. 37. 94-117.

- Benkő Loránd 1963. Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. In: *Nyelvtudományi Értekezések.* 38. szám. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma.* Latin betűk. Debrecen.
- Clahsen, H. 1999. Lexical entries and rules of langague: A multidisciplinary study of german inflection. *Behavioral and Brain Sciences.* 22. 991-1060.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862-1874. *A magyar nyelv szótára I–VI.* [I –IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum, [I–V.] Pest, [VI.] Budapest.
- Blasi, Damián E.–Wichmann, Søren–Hammarström, Harald–Stadler, Peter F.–Christiansen, Morten H. 2016. Sound–meaning association biases evidenced across thousands of languages. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences* (*PNAS)* September 27, 2016 113 (39) 10818-10823. (Edited by Anne Cutler, University of Western Sydney, Penrith South, NSW, Australia.) https://doi.org/10.1073/pnas.1605782113 https://www.pnas.org/content/113/39/10818
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László 2012. *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Horváth Katalin 2008. Czuczor és Fogarasi a szócsaládokról – a szavak egyenes ági és oldalági rokonsága. *Életünk* 49: 3-4. 76-82.
- Horváth Katalin 2017. A Magyar Nyelv Szótárának tudománytörténeti jelentősége. In: Előry Vilma szerk., *Czuczor Gergely munkássága és A magyar nyelv szótára.*
- L' Harmattan-MANYSI, Budapest, 33-46.
- Kiefer Ferenc szerk. 2000. *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Lugossy József 1856. *Szócsaládrendszer. Nyelvészeti egymásután.* Emich Gusztáv Könyvnyomdája. Pest.
- Magyari Lilla 2008. A mentális lexikon modelljei a magyar nyelvben. In: Gervain Judit – Pléh Csaba szerk. *A láthatatlan nyelv.* Gondolat Kiadó. Budapest.
- Pléh Csaba 2006. Szótár a fejünkben. In: *Iskolakultúra*, 16 (7-8). 152-159.
- TESz. = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára I–III.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Wierzbicka, Anna 1985. *Lexicography and Conceptual Analysis.* Ann Arbor, MI: Karoma.

ÖSSZEFOGLALÓ

Rejtett tövek rendszere: A *lap* ~ *lep* tő tágabb családjának szerveződése

Egy olyan új vizsgálati módszer lehetőségét vázolja fel a tanulmány, amely a Czuczor–Fogarasi-szótár szemléletét ma is hatékonyan képes alkalmazni. Néhány szó egymáshoz fűződő etimológiai viszonyának elemzése helyett egy egész szócsalád vázlatos feltérképezésére vállalkozunk. A töveik rokon hangalakja alapján egymással összefüggésbe hozható összes szót megvizsgáljuk, és jelentésbeli viszonyaik alapján csoportosítjuk. Így kiderül, hogy az adott szókészlet mekkora hányadánál párosul a rokon hangalakhoz rokon jelentés, és hogy ezek milyen főbb jelentésmezők köré szerveződnek.

Felvetjük a viszonyrendszer többféle ábrázolásának lehetőségét, és a feltárt összefüggéseket ezek segítségével szemléltetjük. A szerveződés alapegységeiként azonosítható elemek a *rejtett tövek*, vagy 19. századi megnevezésükkel élve a *gyökök* különféle alakváltozatokban élő formái. Az általuk megjelenített elvont jelentésmezők közel állnak a kognitív nyelvészet által keresett univerzális szemantikai alapegységekhez.

A vizsgált szókészlet szavai közt kimutatható párhuzamos alaki és jelentésbeli megoszlás tényeire egy a szókincset összetartó erőtér, vonzások és egymásra hatások rendszere adhat magyarázatot, melyet pusztán az alakok és a jelentések összefüggései, analógiás hatásai működtetnek. A szókincs ilyen, belső kohézióra törekvő, önszervező működésmódjára is rávilágít az elemzés. A vizsgálatra további hasonló kutatások épülhetnek.

Kulcsszavak: a magyar szókincs szerveződése, mentális lexikon, rejtett tövek, morfémaalternáció, gyökrendszer

ABSTRACT

The system of hidden roots: the organisation of the extended family of the *lap* ~ *lep* root

The study outlines the opportunity of a new research method which enables the effective application of the approach of the Czuczor-Fogarasi dictionary even today. Instead of analysing the mutual etymological relation of a few words, we aim at the schematic identification of a whole word family. Examining all the words that fall within a certain distance on the basis of their word forms, we classify them on the basis of their semantic relations. This way, the percentage of the examined word stock where the related word forms have related meanings and the major semantic fields can also be determined.

We suggest the possibility of various depictions of the system of relations whereby we illustrate the explored interrelations. The elements identified as the basic units of the relation system are the forms that exist in different variants of the **hidden roots** or – by their 19th century name – *roots*. The abstract semantic fields indicated by them are close to the universal basic semantic units quested by cognitive linguistics.

The parallel distribution of word forms and meanings within the examined word stock can be explained by the system of the force field,

the attractions and interferences cohering the lexis. The system is operated merely by the interrelations and analogical effects of the forms and meanings. The analysis also highlights this cohesive and self-organised operational mode of functioning of the lexis. The results can be used to design further, similar researches.

Keywords: organisation of the Hungarian vocabulary, mental lexicon, hidden roots, morpheme alternation, root system

A MAGYAR NYELV SZÓTÁRÁNAK FELHASZNÁLHATÓSÁGA AZ ÚJABB ETIMOLÓGIAI KUTATÁSOK EREDMÉNYEINEK TÜKRÉBEN

LŐRINCZ GÁBOR*

1. Bevezetés

*A magyar nyelv szótárá*nak (a továbbiakban CzF.) szakmaiságát sok nyelvész még napjainkban is megkérdőjelezi annak ellenére, hogy a szóban forgó mű saját korának bizonyítottan egyik legkiemelkedőbb (ha nem a legkiemelkedőbb) magyar nyelvészeti alkotása volt: „A Nagyszótár minden tekintetben kimeríti a tudományosságnak, a nyelv tudományos vizsgálatának a paradigmán belül érvényes kritériumait. Az a tudományos paradigma, amelynek keretein belül készült, a korszakban az Akadémia által is képviselt romantikus liberalizmus, közelebbről a nyelvtudományban kialakult bölcseleti nyelvészet elmélete" (Németh 2007: 221).

* Egyetemi adjunktus (Selye János Egyetem)

A nyelvészek idegenkedésének fő oka leginkább a szótár etimologizálási és nyelvhasonlítási elveivel magyarázható még akkor is, ha szófejtései közül már többet igazoltak a modern nyelvészeti kutatások: „Utóéletében a szótárt a kritika legtöbbször szófejtései miatt kárhoztatta. Kétségtelen, hogy ez a legsebezhetőbb pontja, ez a legkevésbé időtálló része. Ám a szótárban sokkal több a helyes szófejtés, mint azt bírálói állították, s a modern kutatások nemegyszer a Czuczor-Fogarasi etimológiai megoldását igazolták velük szemben" (Éder 2000: 58).

Bár a jelen dolgozatban a CzF.-nak az etimológiai kutatásokban való felhasználhatóságával foglalkozom, utalnom kell arra, hogy a szótár a modern nyelvészeti irányzatok számára is nagyon fontos kutatási terület lehetne. „A gyökelmélet alapján azt a gondolatot fogalmazhatjuk meg, hogy a nyelvi jelek jelentős számban nem önkényesek, hiszen ha adva van egy valamilyen jelentéssel rendelkező gyök (fogalom/jelentés + alak/forma), akkor ez a gyök több tucat vagy akar több száz szóban is megjelenhet. A gyök jelentését, az alapjelentést, hordozó alak/forma pedig átláthatóvá teszi azoknak a szavaknak a jelentését, melyekben előfordul (legalábbis valamilyen mértékben). A jelentés átláthatóságának, transzparenciájának kimutatása Czuczor és Fogarasi munkájában egybecseng a kognitív nyelvészet egyik alaptételével, amely szerint a nyelvi jelek jelentős számban nem önkényesek" (Kövecses 2013: 186).

Már a dolgozat elején szeretném tisztázni, mit tekintek az etimológiai kutatás szempontjából újabb eredménynek: elsősorban az Új magyar etimológiai szótár (a továbbiakban ÚESz.)[1], illetve a kétezres évek eleje óta több kiadást is megért cseh etimológiai szótár (Rejzek 2001) adataiból indulok ki, másrészt pedig néhány olyan szófejtő cikkre támaszkodom, amelyeket az elmúlt tíz évben publikáltak. A fentieken kívül természe-

1 A két kötet anyaga még nem teljes, az utolsó, 2016-os munkaváltozat egy ideig hozzáférhető volt a Nyelvtudományi Intézet honlapján, a dolgozat írásának idején (2019 első napjaiban) azonban már nem érhető el ezen a felületen.

tesen viszonyítási alapként minden esetben figyelembe veszem a TESz. megállapításait is.

Mivel egyik fő kutatási területem a nyelvi variativitás témaköréhez kapcsolódik, dolgozatomban olyan lexémákat vizsgálok, amelyek (vagy amelyeknek tövei) szorosan összefüggnek az alakváltozatok kérdéskörével. Egy korábbi tanulmányomban (Lőrincz G. 2018) már foglalkoztam a CzF. alakváltozatainak és az ÚESz. vitatott eredetű lexémáinak összefüggéseivel, azóta azonban további olyan összefüggésekre lettem figyelmes, amelyek akkor – a két szótár szóanyagának hatalmas terjedelmére való tekintettel – elkerülték a figyelmemet. Teljességre természetesen jelen esetben sem törekedhetem, már csak azért sem, mivel most nemcsak újabb vitatott etimológiájú, hanem néhány bizonytalan és ismeretlen eredetű szót is vizsgálok. Velük összefüggésben olyan jövevényszónak minősített lexémákkal is foglalkozom, amelyek esetében a CzF. adataiból kiindulva – és a vitatott eredet megállapításának logikáját szem előtt tartva – szintén joggal megkérdőjelezhető az egyértelműen bizonyítottnak vélt származtatás.

2. Elméleti alapvetés

Kiindulásképpen két alapvető kérdéskört kell tisztáznom: 1) milyen alapelvei vannak a szófejtésnek; 2) hogyan kapcsolódnak az alakváltozatok/variánsok az etimológiai kutatásokhoz.

Horváth Katalin (2008: 68–76) a szófejtésben szem előtt tartandó tendenciákat a következőképpen összegzi:

1. a történeti kutatások során a szavakat nem önmagukban, hanem részrendszerek, mezőösszefüggések elemeiként kell vizsgálni, ezzel együtt pedig a **belső rekonstrukció elvét**, a szinkrón nyelvi rendszer összefüggéseit is szem előtt kell tartani;

2. a szójelentések meghatározása közben célszerű a komponenses jelentésvizsgálatot alkalmazni, valamint figyelembe venni a kontextuális jelentést, illetve a tautologikus (szinonim) kontextusokat;
3. a szóeredet megállapítása során szem előtt tartandók a társtudományok (régészet, történettudomány, néprajz, művelődéstörténet stb.) megállapításai is.

A fentieken kívül Horváth Katalin két olyan további vizsgálati szempontra is rámutat, amelyeknek még napjainkban sem szentelnek elegendő figyelmet az etimológus szakemberek:

4. **a történet és állapot egységének elve**, amely segíti az egy szócsaládba vonható, valamint az ismeretlen eredetűnek vélt szavak származásának meghatározását;
5. **a nomináció elve**, mikor is a megnevezés alapja a rész az egész helyett (pars pro toto): pl. *kék* > *kökény, kökörcsin, kikerics*; *gyermeket váró nő* > *állapotos, viselős, terhes, várandós*), illetve a veleértés, együttértés (szinekdoché): pl. *rikogó madár* > *rigó*; *feketekávé* > *fekete*).

A szavak variativitásához kapcsolódó alaki és szemantikai összetartozásnak három fő típusa van:

1. funkcionális elkülönülést mutató variánsok;
2. részleges alak- és jelentéshasadást mutató alakváltozatok;
3. szóhasadással létrejött önálló lexémák.

Az első esetben egy olyan poliszém lexéma alakváltozatairól van szó, amelyek denotatív jelentései azonosak, de pragmatikai jelentéseik eltérést mutatnak: pl. *hebeg* ~ *habog*, *veder* ~ *vödör.* A második esetben nehezen dönthető el, hogy még egy lexéma alakváltozatairól vagy már két önál-

ló lexémáról van-e szó: pl. *áldoz ~ áldozik*, *átnyúl ~ átnyúlik*. (Előbbit az ÉrtSz. egy, utóbbit pedig két szócikkben tárgyalja.) A harmadik esetben pedig önálló lexémák jönnek létre, melyeknél a nagyfokú alaki hasonlóság ellenére szinkrón nyelvi síkon már teljes jelentéselkülönülés figyelhető meg: pl. *nevel ~ növel* (vö. Grétsy 1962; Lőrincz J. 2009: 103–108). Pusztai Ferenc (2002: 401) ezeknek a fokozatoknak a jobb elhatárolhatósága érdekében a szóhasadozás (*petty ~ pötty*), a szóhasadtság (*csusza ~ csúszó*), illetve a széthasadás (*hinta ~ hintó*) megnevezések használatát javasolja. Horváth Katalin (2004) a szóhasadás kapcsán megjegyzi: „A magyarban a belső szóalkotás különféle módjaival létrejött elemek közül különös figyelmet érdemelnek a szóhasadással (párhuzamos alak- és funkciómegoszlással) keletkezett szavak. […] Az ősi – ennélfogva jóval nehezebben bizonyítható – szóhasadás eddig ismeretlen eseteinek feltárása még sok meglepő eredménnyel járhat. Ha ugyanis szókészletünk bizonyos tagjaiban a szóhasadás ősi formáit ismerjük fel, s a homályba vesző alaki és jelentésbeli kapcsolatokat bizonyítani, vagy legalább valószínűsíteni tudjuk, kiterjeszthetjük az egy szócsaládba tartozó elemek számát, pontosabbá tehetjük a közöttük lévő összefüggéseket. Ezzel mindeddig ismeretlen vagy bizonytalan eredetűnek tartott elemeket kapcsolhatunk ismert eredetű szócsaládokba, növelhetjük belső keletkezésű szavaink számát. A szóalak és a megfelelő jelentés létrejöttét belső nyelvi okokkal magyarázhatjuk. Sokszor a belső nyelvi eredetbeli kapcsolatok felderítésével párhuzamosan feltárulnak a tágabb körű – akár több nyelvcsaládot érintő – összefüggések is" (Horváth K. 2004: 3–4).

A variativitáshoz kapcsolódó nyelvi jelenségek legalább két okból fontosak a szófejtés szempontjából: egyrészt azért, mert sokszor a nyelvjárásokban élő változatokból tudunk következtetni bizonyos köznyelvi alakok eredetére (pl. *komor → komoly*, *vedel → vid- ~ víz*), másrészt pedig azért, mert a szóhasadás útján (teljes alaki és jelentésbeli elkülönüléssel) létrejött önálló lexémák száma – annak ellenére, hogy grammatikáink a szóhasadást a ritkább szóalkotási módok közé sorolják (vö. pl. Lengyel 2000:

343) – a magyar nyelvben viszonylag nagy (*dobban ~ döbben*, *acsarkodik ~ agyarkodik*, *csel ~ csal*, *édes ~ ízes*, *kalóz ~ kalauz* stb.).

A CzF. a variativitás vizsgálatának szempontjából azért nagyon fontos forrás, mert jóval több **alakváltozatot** találunk benne, mint más szótárakban. Ennek egyik oka, hogy különböző nyelvi rétegekből merít, másik oka pedig az, hogy olyan alakokat is párhuzamba állít (pl. *oszlik/foszlik*, *boglya/máglya*, *part/mart*), amelyeket más etimológiai szótárak nem. Az így létrejött párokat három nagy csoportba lehet sorolni:

1. azok a szavak, amelyek hangalakilag, szemantikailag és etimológiailag is kapcsolódnak egymáshoz (pl. *dobban/döbben, édes/ízes*);
2. azok a szavak, amelyek hangalakilag és szemantikailag is összefüggenek, de etimológiájuk eltér (pl. *part/mart*, *kobak/kupak*);
3. végül azok a szavak, amelyek hangalakja ugyan nagyon hasonló és közös szemantikai jegyeik is vannak, de az etimológiai szótárak nem utalnak eredetbeli kapcsolatukra, esetleg ki is zárják ennek a lehetőségét (pl. *oszlik/foszlik*, *karom/köröm*, *ömlik/omlik*, *romlik/bomlik*).

3. Példák vitatott (bizonytalan) etimonú szavainkból

3.1. Bátya

Az első vitatott eredetű lexéma a *bátya*, melynek esetében az ÚESz. nem foglal egyértelműen állást sem a **belső keletkezés**, sem pedig a **szláv eredet** mellett. A *bátya* ugyan nem utal egyetlen hasonló alakú szóra sem, viszont az ÚESz. *bácsi* szócikke azt a *bács*-ot tekinti alapalaknak, amely kiinduló lexémánknak, a *bátyá*-nak a változata.

A *bácsi* utal a *bá* alakra is, melyet vagy a *bátya,* vagy önmaga rövidült formájának tekint. Megjegyzi továbbá, hogy ezek az alakok gyermeknyelvi eredetűek, illetve, hogy a *bácsi* a magyarból került át a szlovákba.

A *bács* címszó kiinduló alakjának a szerzők a román 'számadó pásztor' jelentésű *baci* főnevet tekintik, és belőle származtatják a *bacsa*, *bacsó* változatokat. Ez azért érdekes, mert a fentiek alapján a szótárnak vagy két *bács* (*bács*[1] és *bács*[2]) szócikket kellene tartalmaznia, melyek közül az egyik román jövevényszó, a második pedig belső keletkezésű, vagy alakváltozatokként kellene kezelnie a szóban forgó lexémák mindegyikét.

A *bátya* a TESz. szerint is vitatott eredetű, összefügg a *bácsi* és a *bá* lexémákkal, azonban a három szónak a 'juhászgazda' jelentésű *bács*-csal való kapcsolatát a szótár egyértelműen elveti.

Ha szemügyre vesszük a CzF. adatait, azt találjuk, hogy az a fenti szavakat egymás variánsainak tekinti, a *bacsa*, illetve a *bács* szócikkében pedig utal rá, hogy ezek a lexémák hasonló alakban és jelentésben megvannak a szláv nyelvekben és a románban is.

A szerzők a *báty* szócikkben jelzik továbbá, hogy a címszó – és így az összes eddig említett lexéma – kapcsolatban áll az *atya* főnévvel, valamint, hogy az ősi rokonsági megnevezések kisebb-nagyobb módosulásokkal megvannak más nyelvekben is. Az utóbbi megállapítást az ÚESz. *atya*, illetve *apa* szócikkei szintén alátámasztják. Ezek címszavainak esetében ugyan felvetődik az alapnyelvi eredet lehetősége, de kételyeket okoz, hogy párhuzamaik más, nem rokon nyelvekben is megvannak.

A TESz. is – bár kevésbé hangsúlyosan – utal az előbbi összefüggésekre, de a *bácsi*-nak az *atyá*-val való összefüggését aligha tartja valószínűnek.

Mindent összevetve elképzelhető tehát, hogy a fenti szavak az említett nyelvek mindegyikében belső keletkezésűek, esetleg – a *baba*, *mama*, *papa* alakokhoz hasonlóan – gyermeknyelvi eredetűek, és mint ilyenek, egymástól független fejlemények.

A fentiekkel kapcsolatban nézzünk meg egy olyan lexémát is, amelyet az ÚESz. egyértelműen szláv jövevényszónak minősít, ám eredete a fentebb alkalmazott logika alapján szintén joggal megkérdőjelezhető.

A szótár a *déd-* összetételi előtagot a 'nagyapa' jelentésű szláv *dědъ* átvételének tekinti. A szócikk megemlíti, hogy a szláv nyelvekben ez a

szó hangutánzó-hangfestő eredetű. A cseh etimológiai szótár pedig a *mama*, *baba* gyermeknyelvi kifejezésekhez hasonlónak tekinti. Ez azért érdekes, mert az ÚESz.-ben a *dédelget* (pontosabban ennek *dédel-* töve) és a *dada* szavak is hangutánzó-hangfestő eredetűek – előbbi állathívogató szó,[2] utóbbi gyermeknyelvi képződmény, melynek párhuzamai több nyelvben megtalálhatók –, így nemcsak hangalakjukban, hanem jelentésükben és keletkezésmódjukban is nagyon hasonlók a *déd-* előtag szláv eredetijéhez.

Az ÚESz. a TESz. adatait veszi alapul, de utóbbi szótár a fentieken kívül megjegyzi még, hogy a *dada* és a *dadog* összefüggése csupán a hangutánzás síkján képzelhető el, hogy előbbinek a *dajká*ból való alakulása nem valószínű, továbbá, hogy a *dédelget*nek a gügyög, gőgicsél igékkel való összefüggése kérdéses, a *gégé*vel való összekapcsolása pedig téves.

A *déd* és *dada* szavak a CzF. szerint szintén összefüggnek, de a szótár ezeknek nemcsak szláv, hanem más indoeurópai nyelvekben megtalálható olyan párhuzamaira is utal, amelyek jelentése valamilyen módon összefügg az *atya* szóéval. Ezek közül érdemes megemlíteni a *dádé* alakot, amely az ÚESz. és a TESz. szerint is cigány jövevényszó, és amely az indoeurópai *tata*, *dādā* alakokra vezethető vissza. A TESz. azt is megjegyzi a szóban forgó lexémával kapcsolatban, hogy mivel az gyermeknyelvi eredetű, párhuzamai más nyelvekben is megvannak.

A vázolt összefüggésrendszer alapján kétféle következtetést lehet levonni: 1. vagy a *dédelget* és a *dada* is a szlávból származtatható, vagy 2. a *déd-* esetében is fel kellene vetni a belső keletkezés lehetőségét. Mivel a fenti szavak különböző nyelvcsaládok leánynyelveiben egyaránt használatosak, és majdnem mindig hangutánzó-hangfestő, illetőleg gyermeknyelvi

2 Meg kell említenem, hogy a *dédel-* tövet mind az ÚESz., mind pedig a TESz. a *gida* lexémával hozza kapcsolatba. Ennek igazolásához a *kecsegtet*, *becéz* igéket hívják segítségül. Figyelmet érdemel azonban, hogy jóllehet ezeknek az igéknek a *kecske* és *bece* főnevekkel való kapcsolata egyértelmű, a *dédelget* és *gida* kapcsolata csak több lépésben, kissé erőltetett módon magyarázható meg.

eredetűek, ezért elképzelhető, hogy minden esetben egymástól független fejlemények.

Végezetül azt is meg kell említenem, hogy bár a *dajka* idegen nyelvi párhuzamai egyértelműen a szláv eredetet támasztják alá, a *bátyá*hoz hasonlóan talán ennek a lexémának az esetében is fel lehetne vetni a *dadá*val való etimológiai összefüggés lehetőségét.

A fentiek kapcsán utalnom kell még a 'vénasszony, dajka, nagyanya' jelentésű *bába* lexémára is, amelyet az ÚESz. ugyancsak szláv jövevényszónak tekint, és amely a szláv nyelvekben az előbbiekhez hasonlóan szintén hangutánzó eredetű. Ennek a szónak az eredeti szláv alakja a *baba*, amely a cseh etimológiai szótár szerint 'nagyanya' és 'kisbaba' jelentésű is.

Ha figyelembe vesszük, hogy a *baba* lexéma szintén több nyelvben megtalálható, illetve azt, hogy a magyarban ennek változatai a hangutánzó-hangfestő <sic!> *báb* (ennek genetikai <sic!> kapcsolatát a *bábá*val a TESz. kizárja), illetve a *bábu* (erre az összefüggésre a CzF. is felhívja a figyelmet), akkor a *bába* szláv származtatása mellett indokoltnak tűnik a hangutánzó eredet lehetőségének felvetése is.

3.2. Csömör

A második vitatott eredetű lexéma a *csömör.* Ennek kapcsán az ÚESz. szintén felveti mind a belső keletkezés, mind pedig a szláv eredet lehetőségét. Ha az előbbiből indulunk ki, akkor a *csömör* az ismeretlen eredetű *sömör* szóhasadással létrejött párja. Ebben a kérdésben a TESz. adatai ellentmondanak az ÚESz.-éinek, ugyanis előbbi a *sömör* alakot vagy hangfestőnek, vagy a *szem* származékának tartja, utóbbi azonban a *sömör* ~ *szem* alakok összefüggését kizárja. A TESz. tartalmaz egy idevonatkozó önellentmondást is: a *csömör*t saját szócikkében egyik lehetőségként a *sömör* szóhasadással létrejött párjának tekinti, a *sömör* szócikkben viszont már nem tartja valószínűnek kapcsolatukat.

A CzF. is utal a két lexéma összefüggésére, de kiindulópontnak a *csömör* alakot tekinti, melynek *csöm* gyökét[3] összefüggésbe hozza a *csomó* szóval: a hangalaki hasonlóságon túl valószínűleg azért is, mert a *csömör* egyik jelentése 'bőr alatti csomó'. Az effajta eljárást akár naiv etimologizálásnak is tarthatnánk, de előtte nem árt tudatosítanunk, hogy ugyanezt a módszert alkalmazzák a szláv szavak, illetve a magyar nyelvbe átkerült szláv jövevényszavak jelentésének, eredetének magyarázata során is, pl.: *pamacs* → **po* (igekötő) + **moč-* 'nedvesít', *medve* → **medъ* 'méz' + **ěd-* 'eszik' stb.

A CzF.-ban találunk 'az állati bőrnek, vagy növényhéjnak összezsugorodása, ráncosodása által támadt csomó' jelentésű *szömör* címszót is. Ennek van nagyon hasonló jelentésű *szömörcs* származéka is. A *szömörcs* főnevet a szerzők a *szemölcs* szabályos alakváltozatának tekintik, ezért utóbbit csak utaló szócikk formájában jelenítik meg.

Az ÚESz. és a TESz. a *szemölcs* alakot a *szem* származékának tekintik, és utalnak rá, hogy a szó eleji *s*-t, illetve szó belseji *r*-t tartalmazó változatok valószínűleg a *sömör* hatását mutatják.

A CzF. a *csömör/sömör* párt kapcsolatba hozza még a 'csomó, duzzanat' jelentésű *hömör* alakkal. Ez már a szótár megszületésének idején is elavult szó volt, de ennek *höpör* változatából képződött a *höpörcs,* amely az ÚESz. szerint a 'göröngy, dudor' jelentésű *hoporcs* palatális párja.

A CzF.-ban találunk továbbá 'egyfajta mérges növény' jelentésű *csomor* szócikket is. Ez bár nem utal az előbbiek egyikére sem, az ÚESz. és a TESz. azonos jelentésű *csomorika* lexémája alapján alapszavának a *csomó* tekintendő. Elgondolkodtató, hogy bár a cseh etimológiai szótár **čemeřice** lexémája alakjában nagyon hasonló a *csomorika* főnévhez, jelentésében pedig teljesen megegyezik vele, ezt a szót a szótár mégis a szláv 'keserűség, epe, bánat, gond' jelentésű **čemerъ* alakból származtatja, amelyet az ÚESz. és a TESz. a *csömör* egyik lehetséges kiinduló alakjának tart. A *söm*

3 A *gyök* és az *abszolút tő* terminusok azonosítási lehetőségeiről lásd: Cser (2006) és Horváth K. (2013: 127).

gyök szócikkében a CzF. utal rá, hogy az nemcsak a *csom* és *csöm* (illetve *göm* és *höm*), hanem a *szěm* rokona is, hiszen mindegyik kidudorodott, kerekded formára utal.

A *csomó csom-* töve mind a TESz., mind az ÚESz. szerint finnugor kori, a *szem* pedig az uráli alapnyelvből származik. Ez azt jelenti, hogy a két lexéma összekapcsolásának elvileg etimológiai akadálya sincs, a TESz. és az ÚESz. ennek ellenére nem utal erre a lehetőségre. Az ilyen jellegű következetlenségekkel kapcsolatban Horváth László (2008: 82) az alábbiakat fogalmazza meg: „[…] az alapnyelvi elemek összefüggéseit a korábbi szakirodalom (beleértve a TESz.-t is) nemegyszer olyankor sem tárta fel, ha a kapcsolat meglehetősen nyilvánvaló. Jómagam legalábbis ilyeneknek látom a következő, a jelentéstan oldaláról nézve metonimikus összefüggéseket: *háló* [ur. **kal*3 *(-m*3) 'háló'] és *hal*[2] főnév [ur. **kala* 'hal'], *rács* [fgr. **rac*3 'rács, rács alakú halfogó rekeszték'] és *rés* [fgr. **rac*3 'lyuk'], *nyel* [ur. *ńe*le-* v. *ńē*le-*'nyel'] és *nyal* [ur. *ńo*le-* v. *ńō*le-* 'nyal'], illetőleg *nyelv* [fgr. **nälmä* 'nyelv']".

Összegzésként elmondható, hogy a *csömör ~ sömör* alakok közül talán célszerűbb lenne kiindulópontnak tekinteni az előbbit – már csak azért is, mert nyelvtörténeti szempontból a *cs* kezdetű alakok az elsődlegesek (l. pl. a *csekély ~ sekély, csillog ~ sajog* párokat). Továbbá fel lehetne vetni a *csomó* főnévvel való kapcsolatának, illetve a *csomó* és a *szem* összefüggésének a lehetőségét is.

3.3. Pagony

A harmadik vizsgálandó lexémánk a *pagony*. Ennek szláv eredete nem vitatott, hanem bizonytalan. Az ÚESz. és a TESz. szerint a származtatás nehézsége abban rejlik, hogy a szláv nyelvekben ennek a szónak nem mutatható ki a magyarban használatos 'erdő, erdődűlő' jelentése.

A CzF. a *pagony* eredetével kapcsolatban több lehetőséget is felvet, melyek közül most csak kettőre utalok: a szó gyöke vagy 1. *pa*, azaz *fa* (a szócikk utal a szabályos *p* > *f* hangváltozásra) és jelentése 'fiatal fákból álló erdő', vagy

2. *bog*, ekkor a jelentés 'ágas-bogas erdő'. A CzF. a *pagony* szót összefüggésbe hozza a *Bakony* hegység nevével is. Ez a párhuzam első ránézésre abszurdnak tűnhet, a *Bakony* név eredetével kapcsolatban azonban ténylegesen csak annyit tudunk, hogy magyar névadással keletkezett a személynévi eredetű *Bokon* településnévből (vö. Juhász 1981: 253–254). Véleményem szerint az utóbbi következtetés semmivel sem tudományosabb, mint a CzF. megállapításai. Ha lehetőségként tehát elfogadjuk, hogy a *Bakony* és a *pagony* töve a *bog*-gal van összefüggésben, akkor érthetővé válik, hogy a CzF. a *Bakony* név magyarázata során miért utal egy lehetséges **makkony* változatra is.

A *makk* az ÚESz. és a TESz. szerint ugyan ismeretlen eredetű, a CzF. azonban összefüggésbe hozza a *bog*, bög, *bogyó*, bükk, illetve a *meggy*, *magyal*, *mogyoró*, *mony*, *mag* és *mák* szavakkal[4]. A felsoroltak közül az ÚESz.-ben és a TESz.-ben a *makk*-on kívül ismeretlen eredetű még a *magyal*, a *bükk*-öt mindkét szótár jövevényszónak tarja, de nem tudja megállapítani, melyik nyelv lehet az átadó. A *bog* (a *bög* csak alakváltozatként szerepel a szócikkben), *bogyó*, *meggy*, *mony* (a *mogyoró* ennek származéka) és *mag* finnugor (esetleg ugor) eredetűek, a *mák* pedig szláv jövevényszó. Ezek a megállapítások (a *mák*-ról mondottak kivételével) újfent nem mondanak ellent a CzF. adatainak, a fenti szavak közötti kapcsolat lehetőségére a két etimológiai szótár mégsem utal.

Itt kell megemlítenem Szarvas Gábor CzF.-kritikájának egyik részletét: „»A *meggy* gyöke rokonnak tekinthető a *bogy, mogy* gyökökkel (*bogy-ó*, *mogy-oró* szókban).« Tanulság. A *meggy* mind színére, mind izére nézve hasonló a *mogyoróhoz*«" (Szarvas 1878: 551). A *mogyoró* és a *meggy* színe, illetve íze természetesen egyáltalán nem hasonló, azonban a felsorolásból kimaradt a legfontosabb összehasonlítási tényező, a közös jegy: a forma, amely – lássuk be – nemcsak a *meggy* és a *mogyoró*, hanem a *bog*, a *bogyó*, a *magyal*, a *mony*, a *mag* és a *makk* esetében is nagyon hasonló, vagyis

4 Csak azokat a lexémákat soroltam fel, amelyek a termések egy meghatározott csoportját jelölik, az egyéb összefüggésektől (pl. *begy*, *bütyök*) most eltekintek.

az egyes megnevezések hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezhettek. Ez természetes nyelvi folyamat, hiszen a hasonló dolgokat sok esetben ugyanúgy nevezi meg a beszélőközösség (pl. *levél*, körte, *csiga*), bizonyos idő elteltével pedig bekövetkezhet a részleges vagy teljes alaki, illetőleg jelentésbeli elkülönülés.

A *bükk* azért maradt ki a felsorolásból, mert véleményem szerint az a *mak*-kal nem metaforikus, hanem metonimikus kapcsolatban áll. A fenti feltételezések nem mondanak ellent a nyelvtörténeti adatoknak sem, hiszen pl. a törökben ismert az *m* > *b* hangváltozás, s a magyarban is elképzelhető egy *m* > *β* > *b*, illetve később *v* változás (lásd pl. *bolyh(os)/molyh(os), batyu/motyó, gubó/gumó, makog/bakog*[5], illetve a törökből a *munsak* → *boncsok, murč* → *bors, muzulmán* → *böszörmény* alakpárokat).

Nem zárható ki tehát, hogy a fenti szavak etimológiailag is összefüggenek, vagyis Horváth Lászlónak a TESz. utalórendszerével kapcsolatos meglátásai az ÚESz.-re is igazak: „A TESz. nem utolsósorban éppen utalórendszerének köszönheti, hogy a világszerte elismert szótárak többségénél jóval sokoldalúbban és eredményesebben láttatja az etimológiai összefüggéseket; ugyanakkor a TESz. Achilles-sarka is éppen az utalórendszer, amelynek pontosabbá tételére és bővítésére egyaránt szükség van. [...] Természetes hibaforrás a szócikkírói, ellenőri, szerkesztői figyelem végessége: ne feledjük, hogy a TESz. munkaközösségének hatalmas menynyiségű szócikkel kellett megbirkóznia. A TESz. sok szerző munkája: ez egyrészt megnehezítette az utalások összehangolását, másrészt az egyes szócikkírók eltérő gondolkodásmódjukból és képességeikből adódóan különböző mértékben terjesztették ki vizsgálódásukat a szócikkek kapcsolatrendszerére" (Horváth L. 1991: 275). Ezeknek a megállapításoknak fényében érthető meg az a hatalmas teljesítmény, amelyet a CzF. szerzői véghezvittek, hiszen szótáruk utalórendszere sokkal szerteágazóbb, mint

5 A *bakog* nem szerepel önálló szócikként az ÚESz.-ben, viszont a *vakog* első írásos változataként éppen ez jelenik meg.

egyéb szótárainké. Ennek egyik oka, hogy Czuczor és Fogarasi a szókészletre szavak összefüggő **hálózataként** tekintett, hasonlóan ahhoz, ahogy ma a pszicholingvisztika a **mentális lexikonban** megfigyelhető kapcsolatok alapján a nyelvről gondolkodik. Ez a szemléletmód bizonyos esetekben természetesen ellentmond a történeti-összehasonlító módszer által kikövetkeztetett megállapításoknak, de ha figyelembe vennénk, akkor sokszor segíthetné az ismeretlen vagy bizonytalan eredetű szavak ismert szócsaládokba való besorolását.

Ezen a ponton vissza kell térnem a *mák* lexémához, mivel az közelebb vihet minket a szókölcsönzés egyik lehetséges motivációjának megértéséhez: mivel a *mák* nemcsak hangalakilag, hanem szemantikailag is beleillik a fenti szavak (*mag*, *mony*, *makk* stb.) sorába, ezért az átvevő beszélőközösség egységesen érezhette úgy, hogy ez a szó (a belső keletkezésű lexémákhoz hasonlóan) akár saját nyelvének „terméke" is lehetne. Feltételezésem alátámasztására nézzük meg a *kasza* és a *kacor* főnevek példáját is. Ezek elvileg ugyancsak szláv jövevényszavak, de hangalaki és szemantikai párhuzamba állíthatók *kés* szavunkkal. Ha figyelembe vesszük Horváth László azon megállapítását (vö. 2008: 85), mely szerint a *kés* etimológiai kapcsolatban állhat a *hasad*, *kása*, *köszvény* lexémákkal, akkor hasonló[6] helyzet áll elő, mint a *mák* esetében, vagyis a kölcsönzés idején a *kasza* és a *kacor* már egy meglévő, kiterjedt szócsaládba épült be.

3.4. Török vagy belső keletkezésű szavak?

Következzenek a továbbiakban azok a lexémák, amelyek esetében mind a **belső keletkezés**, mind pedig a **török eredet** mellett szólnak elfogadható érvek.

6 A *kasza* esete azért jóval összetettebb a *mák*-énál, mivel a cseh. adatok szerint annak kikövetkeztetett indoeurópai tövei nagyfokú alaki és jelentésbeli hasonlóságot mutatnak *kés* szavunk alapnyelvi megfelelőivel.

Az ÚESz. és a TESz. szerint a *serte* vagy csuvasos típusú török jövevényszó, vagy az ugor kori *szőr* származéka, amely összefügg a *sörény* lexémával.

A CzF. szintén összekapcsolja ezeket az alakokat, de párhuzamba állítja velük még a *sarj*, *szaru*, *szarv*, *serken*, *serdül*, sűrű stb. szavakat is, kapcsolatuk alapjának pedig a növekedés mozzanatát tekinti.

A *sarjú* szócikkben (melyben a *sarj* alakváltozatként szerepel) az ÚESz. is utal a *sűrű*, sürög és *sor* lexémákra – a *sűrű* és a *sürög* tövét azonosnak tartja, és a hangrendi párhuzam alapján összekapcsolja a 'sodor, pödörít, perdül' jelentésű *sorol* ige *sor*[2] tövével –, valamint a *sarang* ~ *sereng* alakpárral. A TESz. pedig rajtuk kívül megemlíti még a *sarkall*, *sarkantyú*, *sarok*, *sellő*, *serény*, *sérikál*, *serít*, **sórál**, **sőre**, *surgyé*[2], *surján*, **sürget és** *szorgalom* alakokat, de a *szőr* és a *szaru* kapcsolatára egyik szótár sem utal. Ez azért érdekes, mert az ÚESz.-ben és a TESz.-ben a *szőr* jelentése 'szaruanyagból való szál', a *szaru*é pedig 'a bőr hámsejtjeinek elváltozása révén alakuló képződmények (szarv, tülök, köröm, pata, szőr, toll, pikkely) anyaga', azaz a két szó minden kétséget kizáróan szorosan összefügg. A *szaru* szócikkében azt olvassuk továbbá, hogy a *szarv*ból keletkezett szóhasadással. Ez azért különös, mert ha a szőr, illetve a szarv is szaruból van, akkor a metonimikus kapcsolat kiindulópontjának éppen a *szaru* alakot kellene tekinteni.

A CzF. szerint a *szál* közeli rokonságban áll a *szár*, *szaru*, *sarjad*, valamint a *szalag* szavakkal.

Az ÚESz. és a TESz. szerint a *szál*[1] vagy finnugor kori, vagy a szintén finnugor kori 'hasít, vág' jelentésű *szil*[1] szóhasadással elkülönült változata, a *szalag* ugor, esetleg finnugor alapnyelvi tő magyar képzéssel vagy belső keletkezésű a *szál*[1]-ből, a *szár*[2] pedig örökség az ugor korból.

A CzF. megállapításai tehát ebben az esetben sem mondanak ellent a nyelvtörténeti adatoknak, vagyis az elemzésben említett összes szó kapcsán elmondható, hogy etimológiai összetartozásuk lehetősége nem légből kapott.

A CzF. a *szál*-lal és a *szalag*-gal rokonítja a *sallang* lexémát is, amely mind a TESz., mind az ÚESz. szerint bajor-osztrák jövevényszó. Ha a fentiekben a *mák* és *kasza* lexémákkal kapcsolatban leírtakat vesszük alapul, akkor valószínűsíthető, hogy a *sallang* átvételét is nagyban segítette a hozzá alakilag és szemantikailag egyaránt közel álló szócsalád megléte.

A szókölcsönzéssel kapcsolatban meg kell említenem néhány további, idevágó lexémát is, a CzF. ugyanis a *cserjé*t a *sarjú* alakváltozatának tekinti, ezáltal pedig a fenti szócsaládot összekapcsolja a *cser*, *cserje*, *csíra*, *csürhe*, *csorda* és *sereg* főnevekkel.

Az ÚESz. szerint a *sereg* török, a *cser*, *cserje* és *csorda* szláv eredetűek, a *csíra* valószínűleg ugor kori tő magyar képzéssel, a *csürhe* pedig ismeretlen eredetű. A TESz. véleménye csak annyiban különbözik az ÚESz.-étől, hogy a *cserje* alakot bizonytalan eredetűnek tartja: vagy szláv jövevényszóként, vagy a szláv *cser* (szintén vitatott eredetű) *csere* változatából szóhasadással létrejött magyar fejleményként tekint rá (utóbbi lehetőséget az ÚESz. már nem tartja valószínűnek).

Figyelemre méltó azonban, hogy a cseh etimológiai szótár szerint a *cserje* cseh változatának, a *keřnek*, az alapalakja 'hajtás, sarjadék' jelentésű. Az ÚESz.-ben a *csorda* szláv megfelelőjének, a *črědá*-nak, a jelentései között szerepel a 'sor', óind párhuzamának, a *śárdha* főnévnek, a 'sor, sereg', óperzsa rokonának, a *ϑard-* tőnek, pedig a 'módszer, rendszer' (ezeket az összefüggéseket a TESz. még nem tartalmazza).

Ezen a ponton újra vissza kell térnem a CzF. megállapításaihoz, hiszen az a *sor* lexémával azt a *szer* (pontosabban *szer*[4]) főnevet is rokonnak tekinti, amely az ÚESz. szerint (ebben *szer*[2]) az uráli korból származik, jelentésszerkezete pedig szinte az összes fenti példa jelentéseit magában foglalja.

A TESz. csupán egyetlen *szer* szócikket tartalmaz, amelyben utal arra, hogy annak kapcsolata a *serít*, sürög, valamint *szorgalom*, *szorgos*, illetve *szoros*, *szorít* lexémák szócsaládjaival nem valószínű. Bencze Lóránt egy szintén három különböző nyelvből származtatott példasor kapcsán a következőket állapította meg: „A kívánatos óvatosság félresiklása lehet,

amikor a TESz. tudálékosan agyonbonyolítja a *tér* (ige), a *tér* (főnév), a *terem* (ige), a *terem* (főnév) és ezek szócsaládjának magyarázatát (*terebélyes*, *terel*, *tereget*, *teremt*, *teremtő*, *téreng*, *terep*, *térés*, *terít*, *térít*, *terítő*, *terjed*, *terjedelmes*, *terjeng*, *terjeszt*, *terjeszkedik*, *termel*, *termek*, *termékeny*, *termé-ketlen*, *termény*, *termés*, *természet*, *termeszt*, *termet*, *termetes*, *terpeszkedik* stb.). Mivel a magyarban nagy a szócsalád, nem valószínűek a véletlen egybeesések, és a három nyelvből való eredet vagy átvétel (finnugor, ótörök, szláv). A szláv eredet annál kevésbé jöhet számításba, mert ott egyáltalán nincs szócsaládja a *terem* szónak" (Bencze 2013: 30).

A fentieket összegezve elmondható, hogy a vizsgált szavak kapcsolatát célszerű lenne **tágabb összefüggésrendszerben** értelmezni, ezzel együtt pedig felvetni a *csorda*, *cserje* és *csürhe* főnevek belső keletkezésének lehetőségét is.

3.5. Váj, vásik

A második lexémapár, mellyel kapcsolatban szintén felvetődik a török eredet, illetve a belső keletkezés lehetősége a *váj* ~ *vásik*.

A TESz. szerint a *váj* bizonytalan eredetű, talán összefügg a *vásik* igével, finnugor egyeztetésének hang- és jelentéstani akadályai vannak, török származtatása pedig további vizsgálatot igényel.

Az ÚESz.-ben a *váj* vagy török jövevényszó, vagy szóhasadással keletkezett a finnugor kori *vásik* igéből.

Ezeket a szavakat a CzF. is összekapcsolja, és rokonnak tarja velük az ás, vés, *vág*, válik igéket, valamint az *aj* és áj lexémákat.

Az ÚESz.-ben az ás ismeretlen eredetű, a *vés*, vág és válik pedig finnugor koriak. A szótár két áj szócikket tartalmaz: az áj[1] ige jelentése 'kiváj', az áj[2] főnévé pedig 'völgy, szakadék'. Mivel az áj[1] és áj[2] az ÚESz. azon szócikkei közé tartoznak, amelyek kidolgozása még folyamatban van, ezért származásukkal kapcsolatban egyelőre semmilyen információt nem találunk.

A TESz. az ás-t bizonytalan eredetűnek, a *vág*, válik és *vés* igéket – az ÚESz.-hez hasonlóan – finnugor korinak tartja, ám utal rá, hogy ezek etimológiai összekapcsolása téves. Nem utal viszont a *vásik* és *vés* igék lehetséges kapcsolatára, amelyet Horváth László (vö. 2008: 82–3) a fennálló kisebb nehézségek ellenére mégis nagyon valószínűnek tart. A TESz. csak egy 'ás' jelentésű áj lexémát tartalmaz, melyet vagy az ás szóhasadással létrejött párjának, vagy az ás és *váj* vegyülésével létrejött alaknak, vagy pedig finnugor kori örökségnek tart. Emellett találunk benne két *aj* lexémát, melyek közül az uráli korból származó *aj*[1] jelentései megegyeznek az ÚESz. áj[2] lexémájának jelentéseivel. Nagyon valószínű tehát, hogy az áj[2]-t az ÚESz. is uráli, az áj[1]-et pedig vitatott eredetűnek fogja tekinteni, de a homonimákként való jelölésből ítélve (a meglévő szemantikai kapcsolat ellenére) nem feltételez majd közöttük etimológiai összefüggést. A TESz. ugyan utal az *aj*[1] és az áj lehetséges kapcsolatára, de azt kétségesnek tartja.

A fenti adatok alapján tehát a szóban forgó lexémák etimológiai összefüggése nem zárható ki, még akkor sem, ha a TESz. ezt a lehetőséget elveti, az ÚESz. pedig egyáltalán nem is utal rá.

3.6. Kapa, kupac

A továbbiakban vegyünk szemügyre még két olyan lexémacsoportot, amelyek tagjai az etimológiai kutatás szerint egyértelműen **szláv eredetűek**, de a **CzF.** adatai alapján **nem** azok.

A *kapa* az ÚESz. és a TESz. szerint a *kopati* szláv igéből alakult elvonással. Ez a megállapítás azért érdekes, mert egyik szláv nyelvben sincs olyan 'kapa' jelentésű szó, amely a magyar lexéma előzménye lehetne, helyette leginkább az azonos jelentésű *motika* használatos.

Ha megnézzük a CzF. adatait, abban a *kapa* szorosan összefügg a *kap* és a *kapar* igékkel, amelyek az ÚESz. és a TESz. szerint hangutánzó eredetűek, utóbbi szótár pedig a *kap* szócikkben megjegyzi, hogy az a *kopog*, *koppant* szócsaládjába tartozik.

Az ÚESz. a *koppant* szócikkben – amelyen belül a *kopog* önálló alcímszó – azt olvassuk, hogy a vele kapcsolatos igék onomatopoetikus eredetűek és tövük összefügg a *kap*-ával (sőt talán ez utóbbi egyenesen a teljes szócsalád alapja). A TESz. pedig ugyanebben a szócikkben utal arra, hogy hasonló hangalakú és jelentésű szavak a rokon nyelvekben is vannak, amelyeknek összetartozása a *koppant* szócsaládjával nem biztos, de azt elvetni sem lehet <sic!>.

Ha visszatérünk a *kapa* szláv kiinduló alakjához, akkor a cseh etimológiai szótárban azt találjuk, hogy a *kopati* töve az a 'halom' jelentésű *kopa*, amelyből a magyar *kupac* szláv eredetije, a *kopec* is származik. A *kupac*-cal szorosan összefügg a szintén szláv eredetűnek minősített *kúp* főnév is, amelyet a CzF. rokonít a *hupa*, valamint a *kupor* és a *kuporcol* lexémákkal.

Jóllehet a TESz.-ben még azt olvassuk, hogy a *kuporgat* vitatott eredetű, és összefüggget a *kapar* igével, az ÚESz. a *kuporít*/*kuporgat* és *kapar* igék etimológiai kapcsolatát már nem tartja valószínűnek.

A TESz.-ben és az ÚESz.-ben *hupa* címszót ugyan nem találunk, de a *hepehupás* összetétel utótagjával kapcsolatban közvetve mindkét szótár utal a szóban forgó alakra, amelyet előbbi a *homp*, *hoporcs* főnevekkel, utóbbi pedig a *huppan* onomatopoetikus eredetű igével is összefüggésbe hoz.

Az ÚESz. a *huppan* szócikkében utal a 'kupac, domb, halom' jelentésű *homp* főnévre, melynek *k*-val kezdődő változatait a CzF.-hoz hasonlóan megemlíti.

A CzF.-ban a *homp*-nak rokona a *hant* és a *hancsik* is. Előbbit a TESz. vagy ősi ugor kori örökségnek tartja, vagy a finnugor kori 'mocsár' jelentésű *hany* eredetibb *han* változatából származtatja, utóbbit pedig vagy a *homp* szócsaládjába sorolja, vagy a *hant* főnévből eredezteti.

Az ÚESz. a *hant* eredetét illetően egyetért a TESz.-szel, a *hancsik* alapszavát azonban vagy a *han*, vagy a *hant* alapszavával azonosítja, a *homp* főnévvel való összevetését pedig tévesnek ítéli.

Összegzésként elmondható tehát, hogy mind a *kapa*, mind a *kupac* szavak esetében elképzelhető az onomatopoetikus eredet, illetve a belső

keletkezés lehetősége, vagyis ezeket a szavakat ugyancsak célszerű lenne a vitatott vagy a bizonytalan eredetű lexémák közé sorolni.

3.7. Lapát

A második szláv eredetűnek tételezett szócsoport kiinduló eleme a *lapát*, amelyet az ÚESz. és a TESz. is az azonos jelentésű *lopata* átvételének tekint.

A CzF. szerint a *lapát* az alakjára utaló *lap/lapos* szavakból származik. Ez első ránézésre – a fentebb elemzett *csömör/sömör* pár és a *csomó* összekapcsolásához hasonlóan szintén – újabb naiv etimologizálásnak tűnhet.

Ha azonban ismét szemügyre vesszük a cseh etimológiai szótár adatait, akkor azt találjuk, hogy a *lapát* tövének a 'lapos' jelentésű indoeurópai **lēp-, *lōp-, *lƏp-* tövek valamelyikét tekinti, amelyek közül kettő szembetűnően hasonló a finnugor eredetű *lep* szavunkhoz.

A *lap* és a *lep* kapcsolatára ugyan az ÚESz. és a TESz. sem utal, Horváth László azonban a két szó etimológiai összefüggését egyértelműnek tartja (vö. 2008: 85).

A fenti összefüggések tükrében négy további lexéma (*labda*, *lapocka*, *lapu*, *lepény*) eredete is megkérdőjelezhető. A CzF.-ban a *labda töve rokon a lóbál*, lódít, *lobog* igékével, a *lapocká*-é pedig a *lap*-pal.

A TESz. szerint a *labda* és a *lapocka összetartozik a lapát* szláv eredetijével – de azért maga is feltűnőnek tartja, hogy a 'labda' jelentés csak a magyarral szomszédos szláv nyelvekből mutatható ki –, a *lapocka* kapcsán pedig utal arra, hogy összekapcsolása a *lapos* melléknévvel téves. Ez azért érdekes, mert a cseh etimológiai szótár egy szócikken belül tárgyalja a *lapocka* és a *lapát főneveket, vagyis alaki és szemantikai összetartozásukat egyértelműnek tartja.*

Az ÚESz. is valószínűsíti a *labda* szláv eredetét, bár nem utal a TESz.-beli szemantikai „furcsaságra", illetve semmilyen formában nem említi a *lapocka* és a *lapos* viszonyát.

A *lapu főnevet az ÚESz. is és a TESz. is egyértelműen a szláv lopuch* átvételnek tekinti, a CzF. ezzel szemben a *lap*-ból származtatja.

Ha újra megnézzük a cseh etimológiai szótár adatait, akkor azt találjuk, hogy a *lopuch* részletes elemzése a *lapát* szócikkében található, vagyis szintén a *lap* alakra vezethető vissza.

A *lepény* szót az ÚESz. ismeretlen eredetűnek tartja, mind a *lapos*-sal való kapcsolatát, mind pedig szláv eredeztetésének lehetőségét elveti, ami azért érdekes, mert a TESz. éppen ezt a két lehetőséget tartja elfogadhatónak.

A CzF. a szóban forgó lexémát a *lep* igéből származtatja, és összefüggésbe hozza a *lapos* melléknévvel is.

A CzF. adatai alapján a *lap*-pal nemcsak a *lep*, hanem a *láp* is szoros kapcsolatban áll. Ennek a két szó ÚESz.-beli és TESz.-beli alapnyelvi alakjai sem mondanak ellent. A CzF. a *láp változataként kezeli az azonos jelentésű láb főnevet, amelyet összekapcsol a lábad* és *lóbál* igék tövével is.

A TESz. a *lábad tövének szintén a láb*, illetve *lább* alakokat tekinti, hozzájuk azonban 'úszik' jelentést kapcsol, a *lóbál* lexémát viszont a *ló- tőből származtatja, ezáltal rokonítva azt a lóg*, *lódít*, *lódul* igékkel. A TESz. szerint a *lább* vagy a nomenverbum jellegű *láb* ige névszói párja, vagy rokon a hangfestő eredetű *lebeg*, *lobog*, *libeg* igékkel, amelyek kapcsolatban állnak a *lippen*, *leffen*, *lifeg* lexémákkal is.

Az ÚESz.-ben a *lábad* a torzóban maradt *lább* szócikkében szerepel – eredetéről így semmit nem tudunk meg –, ám a címszót nem kapcsolja össze a *lebeg*, *lobog*, *libeg*, *lippen*, *leffen*, *lifeg* igékkel. Ugyan mind az ÚESz., mind a TESz. utal a *láp* főnévnek a *lább* igével, illetve a *láb főnévvel való esetleges kapcsolatára, de ezt kevésbé tartják valószínűnek.*

A CzF. szerint a *láb* a fentieken kívül rokona még az ugor kori *lép* igének is. Származásbeli kapcsolatukat a TESz. nem tartja valószínűnek, az ÚESz. pedig meg sem említi.

Úgy gondolom, hogy a fenti tények ismeretében be kell látnunk, hogy a szóban forgó lexémák eredete csak tágabb összefüggésrendszerben ér-

telmezhető, s ez azt is jelenti egyben, hogy a *lapát*, *labda*, *lapocka* és *lepény* lexémák belső keletkezésének lehetősége semmivel sem megalapozatlanabb, mint a szláv kölcsönzésé.

3.8. Kovács

Következzen végezetül a *kovács* főnév vizsgálata, amelyet az ÚESz. és a TESz. is valamelyik délszláv nyelvből származtat, és tövének a 'kovácsol' jelentésű **kov-* alakot tekinti.

A cseh etimológiai szótár szerint a vizsgált lexéma többek között összefügg a 'fém' jelentésű *kov* főnévvel, melynek indoeurópai előzményei az 'üt, ver' jelentésű **kou-*, **kāu-* tövek.

A CzF. ezzel szemben a *kovács* lexémát a hangutánzó *ko-* tőből, illetve ennek továbbképzett *koh-* és *koha* alakjaiból származtatja. A *kohol* igét a *koh- képzett alakjának tekinti, a koha főnevet pedig egyrészt a kova* alakváltozataként kezeli – és mindkettőt rokonnak tekinti a *kavics, kövecs, kő* lexémákkal –, másrészt pedig összefüggésbe hozza a *koh/kohó* alakváltozatokkal.

Az ÚESz. és a TESz. a *kohol* igét és a *kohó főnevet a* 'fémeknek ércekből való kinyerésére szolgáló kemence' jelentésű *koh*-ból eredezteti. Ez talán német jövevényszó, de a származtatás jelentéstani nehézségek miatt bizonytalan.

A *kova* az ÚESz. szerint bizonytalan eredetű – talán származék egy fiktív tőből, amely összefügg a finnugor kori *kő/köv-* tővariánsokkal, valamint a *kavics főnévvel –, a TESz. pedig valószínűsíti, hogy a kő főnév szóhasadással létrejött párja. Utóbbi szótár a kavics főnevet vagy a kövecs* hangrendi párjának vagy a *kova* származékának tekinti, az ÚESz.-ből azonban nincs adatunk, mivel idevágó szócikkének etimológiai része még nincs kidolgozva.

A fenti adatok figyelembevételével – illetve annak a ténynek a szem előtt tartásával, hogy a tűzgyújtáshoz *kovakőre* van szükség – véleményem

szerint a *kovács főnév esetében szintén megfontolandó lenne a vitatott eredet lehetőségének felvetése is.*

4. Befejezés

Dolgozatomban az ÚESz. néhány vitatott és bizonytalan eredetű lexémáját vizsgáltam a CzF.-szótár alakváltozatainak tükrében. Rámutattam, hogy a vitatott és bizonytalan eredet megállapításának logikáját követve jó néhány további lexéma biztosnak tartott szláv származtatása is joggal megkérdőjelezhető, pontosabban csak tágabb összefüggésrendszerben értelmezhető.

Természetesen jelen munkámban sem törekedhettem teljességre – ahogy korábbi hasonló témájú dolgozatomban sem –, így az eddig elemzett szavakon kívül jó pár további vitatott, bizonytalan és biztosnak tartott etimológiájú lexéma és alakváltozat kapcsolatrendszere vár még feldolgozásra. „Ha figyelembe vesszük, hogy *A magyar nyelv szótára* durván 2300 gyökéből többszázezer szavunk építkezik, akkor önmagában is nyilvánvaló, hogy ismeretlen vagy bizonytalan eredetű szavaink újbóli megvizsgálásakor fontos adalékokhoz juthatunk, különösen a potenciális oldalági rokonságok kritikai számbavételekor. Utóbbi vizsgálatával még a »biztos« etimológiák között is remélhető újabb összefüggések feltárása. Azt is érdemes megjegyezni, hogy egy ilyen típusú analízis nem jelent »disszidálást« a múltba, és nemcsak azért nem, mert ez a szófejtő szempont időtlenül perspektivikus és a kognitív nyelvészettől sem idegen, hanem azért sem, mert nyelvfilozófiailag is megújult" (Pomozi 2013: 156–7).

FORRÁSOK

- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1867–1872. *A magyar nyelv szótára I–VI.* [I –IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum, [I–V.] Pest, [VI.] Budapest.

- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚESz. = Gerstner Károly (főszerk.) Új magyar etimológiai szótár. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. http://nszt.nytud.hu/uesz_1.pdf, http://nszt.nytud.hu/uesz_2.pdf (letöltve: 2017. 6. 15.)
- Rejzek, Jiří 2001. Český etimologický slovník. Leda, Praha.

IRODALOM

- Bencze Lóránt 2013. Omnes leones leonizare. In: Horváth Katalin (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia.* Magyar Művészeti Akadémia, Budapest. 23–46.
- Cser András 2006. A szótő fogalmának alakulása az európai nyelvtudomány történetében a 19. századig. In: Cser András (szerk.): *Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére.* Open Art, Budapest. 21–30.
- Éder Zoltán 2000. Czuczor Gergely, a nyelvész és szótárkészítő születésének 200. évfordulóján. *Hevesi Napló* X. évfolyam, 12. évfolyam: 56–58.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László 2017. *A magyar és nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth Katalin 2004. Névelmélet és etimológia. A *folyik* eredete és rokonsága. Kézirat. http://alknyelv.elte.hu/Horvath_Nevelmelet_folyik.pdf
- Horváth Katalin 2008. Az etimológia elvei. In: Büky László–Forgács Tamás–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V.* Szegedi Tudományegyetem BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 67–80.
- Horváth Katalin 2013. Etimológiánk és a Nagyszótár szófejtő gyakorlata. In: Horváth Katalin (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia.* Magyar Művészeti Akadémia, Budapest. 119–138.

- Horváth László 1991. A TESZ. utalórendszere és a szláv jövevényszavak. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest. 275–277.
- Horváth László 2008. Alapnyelvi örökség és új etimológiai összefüggések. In: Büky László–Forgács Tamás–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V.* Szegedi Tudományegyetem BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 81–86.
- Juhász Dezső 1981. Veszprém megye helységneveinek rendszere. In: Hajdú Mihály–Rácz Endre (szerk.): *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* MNyTK. 160. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2013. A Czuczor–Fogarasi-szótár „gyökelmélete" kognitiv nyelvészeti megközelítésben. In: Horváth Katalin (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia.* Magyar Művészeti Akadémia, Budapest. 183–194.
- Lengyel Klára 2000. A ritkább szóalkotási módok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. 337–344.
- Lőrincz Gábor 2018. Az Új magyar etimológiai szótár néhány vitatott eredetű lexémájáról A magyar nyelv szótára alakváltozatainak tükrében. In: Gecső Tamás–Szabó Mihály (főszerk.): *Egy- és többértelműség a nyelvben. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 205*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 152–158.
- Lőrincz Julianna 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás. Szemantikai alapismeretek.* Selye János Egyetem, Komárom.
- Németh Renáta 2007. *A XIX. századi nyelvbölcselet és A magyar nyelv szótárának etimológiai elvei.* PhD-értekezés, ELTE. http://doktori.btk.elte.hu/lingv/nemethrenata/disszert.pdf (letöltve: 2016. 10.10.)
- Pomozi Péter 2013. Szótörténeti elvek A magyar nyelv szótárában (A belső rekonstrukció és nyelvhasonlítás viszonyához). In: Horváth Katalin (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia.* Magyar Művészeti Akadémia, Budapest. 139–182.

- Pusztai Ferenc 2002. Szóhasadás és szóhasítás. In Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.): Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 400–4.
- Róna-Tas András–Berta Árpád 2011. *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. = TLH. Turcologica 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Szarvas Gábor 1878. A Magyar Nyelv Szótára. Készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János. XII. *Magyar Nyelvőr* VII/1. 547–57.

ÖSSZEFOGLALÓ

*A magyar nyelv szótárá*nak felhasználhatósága az újabb etimológiai kutatások eredményeinek tükrében

*A magyar nyelv szótárá*nak (CzF.) szakmaiságát sok nyelvész még napjainkban is megkérdőjelezi annak ellenére, hogy a szóban forgó mű saját korának bizonyítottan egyik legkiemelkedőbb (ha nem a legkiemelkedőbb) magyar nyelvészeti alkotása volt. A nyelvészek idegenkedésének fő oka leginkább a szótár etimologizálási és nyelvhasonlítási elveivel magyarázható még akkor is, ha szófejtései közül már többet igazoltak a modern nyelvészeti kutatások.

Jelen dolgozatban a CzF.-nak az etimológiai kutatásokban való felhasználhatóságával foglalkozom az elmúlt tíz évben publikált néhány szófejtő cikk, az Új magyar etimológiai szótár (ÚESz.), valamint a *Cseh etimológiai szótár* adatainak tükrében, amelyek mellett természetesen a TESz. megállapításait is figyelembe veszem. Mivel egyik fő kutatási területem a nyelvi variativitás témaköréhez kapcsolódik, munkámban olyan vitatott, bizonytalan és ismeretlen eredetű lexémákat vizsgálok, amelyek szorosan összefüggnek az alakváltozatok kérdéskörével. Velük kapcsolatban olyan jövevényszónak minősített szavakkal is foglalkozom, amelyek esetében a CzF. adataiból kiindulva – és a vitatott eredet megállapításának

logikáját szem előtt tartva – szintén joggal megkérdőjelezhető az egyértelműen bizonyítottnak vélt származtatás.

Kulcsszavak: vitatott etimológiák, bizonytalan eredetű lexémák, variánsok, szócsaládosítás

ABSTRACT

Usability of the Dictionary of the Hungarian Language in the light of the results of recent etymological researches

To this day, the professional quality of the *Czuczor–Fogarasi Dictionary of the Hungarian Language* is called into question by many linguists despite the fact that the dictionary in question is proven to have been one of, if not the most, outstanding Hungarian linguistic works. The criticism of the linguists can be best explained by the etymologizing and language comparison principles of the dictionary even if several etymological solutions have been justified by modern linguistic researches.

In the present paper I will examine the usability of the Czuczor–Fogarasi Dictionary in etymological researches in the light of some etymological articles published in the past ten years, the data of the *New Etymological Dictionary of Hungarian* and *Czech Etymological Dictionary* and the statements of the *Historical and Etymological Dictionary of the Hungarian Language*. As one of my main fields of research is related to linguistic variativity, I will examine lexemes of controversial, uncertain and unknown origin that are closely interlinked with the issue of form varieties. On the basis of the data of the Czuczor–Fogarasi Dictionary and bearing in mind the logic of determining the disputed etymology, I will also deal with words qualified as loanwords in the case of which the etymology presumed to be unambiguously proven is also questionable.

Keywords: disputed etymologies, lexemes of uncertain origin, variants, word families with similar roots

A kötetet a Magyarságkutató Intézet (MKI) adta ki.
Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.
Web: mki.gov.hu
Email: kiado@mki.gov.hu
Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, az MKI főigazgatója
Felelős szerkesztő: Virág István
Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály
Nyomás és kötés: Séd Nyomda, Szekszárd, sednyomda.hu

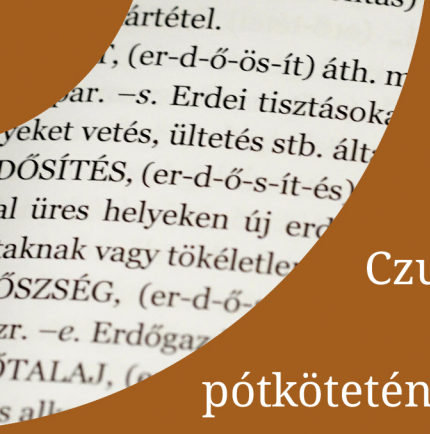

Czuczor–Fogarasi-tanácskozás *A magyar nyelv szótára* pótkötetének megjelenése alkalmából

Tanulmánykötetünk a konferencia előadásaiból készített dolgozatokat fogja egybe. A kilenc írás sorrendje – kisebb eltéréssel – megegyezik az előadások elhangzásának sorrendjével. A köszöntőket követően a tanulmányok sorát a *Toldalék* kéziratos jegyzetanyagának gondozását, a pótkötet szerkesztési munkálatait bemutató írás nyitja meg. Az ezt követő tanulmányok többféleképpen kapcsolódnak Czuczorék korához, a romantika meghatározó irányzatához, a bölcseleti nyelvészethez és ennek kiemelkedő teljesítményéhez, a nagyszótárhoz. A nyelvtudomány- és eszmetörténeti vonatkozású dolgozatokat a nagyszótár és a szaknyelvek, illetőleg a gyökszótárak és a nyelvjárások viszonyát vizsgáló írások követik. A sort a nagyszótár központi témájára, a szókincs belső rendszerére, a nyelvi variabilitás kérdéseire, az alakváltozatoknak a magyar szócsaládokban betöltött alapvető szerepére összpontosító értekezések zárják. Az anyag minél szélesebb körben való megismertetésének érdekében a tanulmányok összefoglalóit – kulcsszavaikkal együtt – angolul és magyarul is közzétesszük.

Kötetünket annak reményében bocsátjuk útjára, hogy – az utóbbi évek Czuczor–Fogarasi-konferenciaköteteinek anyagához hasonlóan (*Életünk*, Czuczor–Fogarasi-különszám [2011/3–4.]; *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia* [Magyar Művészeti Akadémia, 2013]; *Czuczor Gergely munkássága és A magyar nyelv szótára* [L'Harmattan–MANYSI, 2017] – sikeresen járul hozzá a nagyszótárnak és korának régóta várt elfogulatlan, tárgyilagos, korszerű újraértékeléséhez, méltányos és hiteles recepciójához.

MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET

2790 FT

9 786156 117052 >